

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

40
років

4'97

Редакційна колегія

В. А. Смолій (головний редактор), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, Я. Д. Ісаєвич, М. В. Коваль, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, В. М. Литвин, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт (заст. головного редактора), В. Ф. Репринцев, В. М. Ричка (заст. головного редактора), О. С. Рубльов (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохянь, В. С. Степанков, Д. В. Табачник, П. П. Толочко, П. Т. Тройко

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, М. Б. Озерова, Г. Я. Туранська

Наукові редактори

докт. іст. наук *О. П. Реєнт*
канд. іст. наук *В. М. Ричка*
канд. іст. наук *О. С. Рубльов*

**Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів**

Паспорт видання — серія КВ, № 263, зареєстровано
14.XII.1993 р. Держкомвидавом України

голова редакції *Н. М. Абрамова*
редактор *Т. М. Шендерович*
редактор *П. П. Толочко*
редактор *Панчук*

04.97. Формат
Друк

Адреса редакції:
252001 Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефон 228-52-34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 4 (415)

ЛИПЕНЬ — СЕРПЕНЬ 1997

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

Привітання "Українському історичному журналу"	3
СТАТТІ	
<i>40-річчя "Українського історичного журналу"</i>	
К о в а л ь М. В. Флагман вітчизняної історіографії	11
<i>900-річчя Любецького з'їзду князів</i>	
К о т л я р М. Ф. Давньоруська державність: до і після Любеча	19
* * *	
✓ С в і т л е н к о С. І. (Дніпропетровськ). Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему (Закінчення)	29
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	
М а т я х В. М. Медієвістика на сторінках "Українського історичного журналу"	39 ✓
Г р а н к і н а О. В. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ репресованих у 1920-х — 1950-х рр. у СРСР	49
ПОВІДОМЛЕННЯ	
С а к а д а Л. Д. Два журнали українських істориків: "Український історичний журнал" та "Український історик"	58
В і л к у л Т. Л. Давньоруське "чаль": соціальна інтерпретація терміна і поняття	68

К л и м о в с ь к и й С. І. До питання про “обмеженість” магдебурзького права середньовічного Києва	76
Р у с н а ч е н к о А. М. Український національний фронт — підпільна група 1960-х рр.	81

ІСТОРИЯ В ОСОБАХ

№ П а в л ю к О. В. Радянофільство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність? (<i>Закінчення</i>)	95
Р у б л ь о в О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського	103

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Р и ч к а В. М. Ігор Шевченко. Україна між Сходом і Заходом: нариси культурної історії до початку XVIII ст.	136
Н а у л к о В. І., Ч у х л і б Т. В. О. І. Гуржій. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право	137
К а т р е н к о А. М. Нариси з історії українського національного руху	140
С к л я р е н к о Є. М. З. Г. Лихолобова. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу)	145
П а н ч е н к о П. П. Карпати: 1941—1945. Документальні військово-історическіе очерки	147
Л и с е н к о О. Є. Г. И. Вансеев. Севастополь 1941—1942. Хроника героической обороны	148
В і д н я н с ь к и й С. В., Є в с е е н к о І. В. М. Гайдош, С. Конечни. Становище русинів-українців у Словаччині в 1948—1953 рр.; Б. Зілинський. Українці в Чехії й Моравії (1894) 1917—1945 (1994)	152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

М а р о ч к о В. І. Міжнародна наукова конференція “Голод 1946—1947 рр. в Україні: причини і наслідки”	157
Г у р б и к А. О. Міжнародна наукова конференція у Варшаві “Польща, Україна, Німеччина, 7 років після падіння залізної завіси”	158

ПРИВІТАННЯ
“УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ ЖУРНАЛУ”

**Колективу редакції, авторам та читачам
“Українського історичного журналу”**

Щиро вітаю з пам'ятною датою — 40-річчям відродження видання національного історичного часопису. Ваш журнал гідно продовжив традиції “України” Михайла Грушевського, став трибуною допитливої дослідницької гумки. Професійні науковці та аматори вивчення минувшини рідного краю одержали можливість звертатися з його сторінок до своїх колег та широкого читацького загалу.

Важко переоцінити роль і значення “Українського історичного журналу” в наші дні, коли знято всі колишні заборони та обмеження і відкрився простір для чесного, об'єктивного й неупередженого погляду на шлях, пройдений українським народом до своєї волі і державної незалежності.

Високо ціную внесок працівників редакції та авторського активу в розбудову наукової вітчизняної історіографії, аналіз актуальних сучасних суспільних проблем і процесів.

Бажаю творчої наснаги, нових здобутків у цій важливій і благородній справі.

Л. КУЧМА

Головному редактору
"Українського історичного журналу"
академіку НАН України В. А. Смолію

Дорогі друзі і колеги!

40 років — це пора мужніння і зрілості, час, коли слід озирнутись, зважити й проаналізувати зроблене за попередні чотири десятиріччя, дещо віднести до "помилки молодості", дещо — до кроків, до котрих присилювали час і добре відомі обставини. Проте і нині ваш колектив може по праву пишатися багатьма славними сторінками в історії "Українського історичного журналу", які ніколи не викреслять ні Час, ні пам'ять нащадків.

Дорогі історики! Мені приємно, що і в сьогоднішній — такій непростій для академічної науки — ситуації ви не лише тримаєте "на плаву" корабель єдиного українського академічного видання історичного профілю (чого вартий самий лише факт регулярного виходу "УІЖу!"), але й впевнено спрямовуєте його курс відповідно до об'єктивних потреб національної історіографії, обминаючи підводні рифи кон'юнктури та вульгаризованого підходу до історичного минулого.

Хай щастить вам! Із сорокаріччям!

Ваш Борис ПАТОН

**Редакційній колегії
"Українського історичного журналу"**

Глибокошановні колеги!

Редколегія журналу "Археологія" та колектив Інституту археології НАН України щиро вітають співробітників та читачів "Українського історичного журналу" з 40-річним ювілеєм. Заснований Інститутом історії АН УРСР у 1957 р. він зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної історичної науки. На його сторінках знайшли відображення не лише найважливіші події історичного минулого українського народу, але й нелегкий шлях, який пройшла Україна протягом останніх десятиріч свого розвитку.

Попри всі труднощі, які випали на його долю, "Український історичний журнал" витримав випробування часом. Сьогодні, коли Україна стала на шлях самостійного економічного і політичного розвитку, він перетворився в грукований орган, який належним чином забезпечує неупереджене та об'єктивне висвітлення вітчизняної історії. Він вносить багато цінного в наукове забезпечення процесу українського державотворення. Здобутки "Українського історичного журналу" впродовж останніх років в переосмисленні подій минулого є запорукою важливих майбутніх досягнень у відтворенні об'єктивної картини історичного розвитку України.

Бажаємо редакційній колегії та авторському колективу "Українського історичного журналу" успіхів у цій дуже важкій і конче потрібній справі. Сподіваємось, що, розвиваючи свій науковий потенціал на принципах історичної правди, він займе гідне місце серед найпрестижніших історичних видань світу.

*Головний редактор журналу "Археологія",
академік НАН України*

П. П. ТОЛОЧКО

**Головному редактору
"Українського історичного журналу"
академіку НАН України Смолю В. А.**

Високошановні друзі!

Редколегія та редакція журналу "Архіви України" сердечно вітають колег — редакційну колегію та редакцію "Українського історичного журналу" із знаменною подією — 40-річчям часопису.

За роки своєї плідної діяльності Ваш журнал набув популярності не тільки серед істориків, архівістів, наукової громадськості, а й широкого кола читачів. Активно публікуючи нові архівні документи, він постійно збагачує джерельну базу вітчизняної історичної науки; вміщувані на сторінках журналу наукові розвідки, авторами яких виступають як відомі фахівці, так і історики-початківці, значною мірою сприяють розвиткові історичної науки незалежної України, поширенню історичних знань серед широких читацьких кіл. Важливим є й інше: публікаціям журналу завжди притаманний високий науковий рівень. Завдяки всім цим визначальним рисам журнал зарекомендував себе як авторитетне періодичне видання, відоме далеко за межами України.

Ми, архівісти, вважаємо "Український історичний журнал" не лише джерелознавчим, а й архівним виданням, оскільки на його сторінках завжди знаходять місце публікації та огляди архівних джерел; чимала кількість вміщуваних у часописі статей та повідомлень, основана на документах, розкриває багатства українських архівів. Працівники архівних установ нерідко виступають на сторінках Вашого журналу, а наші колективи єднають давні дружні зв'язки.

Щиро бажаємо Вам, дорогі друзі, з нагоди славного ювілею творчого натхнення, нових успіхів, а кожному з членів Вашого прекрасного колективу — міцного здоров'я й наснаги на многії літа.

*Начальник Головного архівного управління,
головний редактор журналу "Архіви України"*

Н. В. КИСТРУСЬКА

Високоповажний Пан Акад. В. А. Смолій
Головний редактор "Українського історичного журналу"

Київ

Вельмишановний і дорогий Пане Редакторе!

У зв'язку із відзначенням Вашого журналу просимо прийняти якнайщиріші побажання його дальшого розвитку. За Вашого редакторства "УІЖ" став виразником української національної історіографії, і від того часу зачалася співпраця між "УІЖ" і "УІ".

З прикрістю треба пригадати часи комуністичної диктатури і взагалі комуністичної партійності за часів імперії зла, яка змушувала українських істориків писати партійні статті, в яких сфальсифіковано різні періоди української історії і діяльності українських істориків. Вони звуживали Ваш журнал як інструмент для їхньої шкідливої антиукраїнської політики. Проте ці часи минули — і тепер перед українськими істориками лежить основне завдання: якнайшвидше відродити українську наукову історіографію. І я вірю, що Ви і Ваші співробітники на сторінках "УІЖ" приспішите це відродження української історичної культури і нашої історіографії. Ми радіємо, що на сторінках "УІЖ" від 1990 року появляються цінні матеріали — статті і історичні джерела.

Ми завжди уважали, що українські історики, без огляду на місце їхнього побуту, знайдуть спільну мову і спільними силами спричиняться до дальшого розвитку української історичної науки.

Як Вам відомо, в 1996 році на ювілейній конференції, присвяченій М. Грушевському, ми пропонували, щоб в наступних роках відбули загальний з'їзд-конгрес українських істориків в глобальному вимірі. Уважаю, що ця пропозиція надалі актуальна і буде зреалізована. Вірю, що Ви і Інститут історії НАН України поділяєте мої думки, що такий з'їзд треба відбути і обговорити усі важливі завдання українських істориків і дослідників допоміжних історичних наук. З нагоди Вашого ювілею щиро вітаю Ваших співробітників, які розвивають українську національну наукову історіографію. Бажаємо якнайкращих успіхів.

З щирим привітом

Головний редактор "УІ"

Президент УІТ

Любомир ВИНАР

ДО ЧИТАЧІВ
“УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ”

Шановні друзі!

У липні цього року виповнилося 40 років з часу появи першого номера фахового часопису українських істориків — “Українського історичного журналу”. Його вихід у світ відбувся у тому політичному кліматі, що дістав образну й влучну назву “відлиги”. “УІЖ” із самого початку заявив про себе як про академічний науковий орган. У цьому велика заслуга першого відповідального редактора видання, визначного українського історика Федора Павловича Шевченка. В національній історіографії він залишив по собі пам’ять як професіонал високого гатунку, енциклопедист, аналітик. А ті, кому пощастило особисто спілкуватися з ним, згадують його як чесну, чуйну, порядну, високоморальну людину.

На жаль, наступні часи для журналу виявилися непростими. З другої половини 60-х років відчутнішим, постійним і докучливим, малокомпетентним став ідеологічний диктат системи, посилилося втручання партапарату у редакційні справи. Це не могло не позначитись на змісті і спрямуванні друкованих матеріалів, їх якості. На задній план були відсунуті дослідження з вітчизняної історії (насамперед давньої і середньовічної), натомість перевагу віддано історико-партійній тематиці. Зрозуміло, що це не могло не вплинути на авторитет друкованого органу академічного інституту у республіці та поза її межами.

Проте роботу журналу тих часів не варто оцінювати виключно негативно. Адже навіть тоді часопис був центром наукового життя українських істориків. На його шпальтах публікувалися досвідчені вчені й наукова молодь. Журнал відкрив чимало імен, які згодом стали гордістю національної історіографії.

Саме тут друкувалися статті, присвячені М. Грушевському, історії української державності, національній самосвідомості українців, козацтву, визвольним змаганням українського народу, тобто тематиці, на яку було, по суті, накладене ідеологічне табу. Їх авторами виступали Ф. Шевченко, І. Крип'якевич, О. Апанович, О. Компан, І. Гуржій, І. Бойко та ін. Для збереження наукового рівня видання і за тих складних умов чимало зробили його головні редактори Ф. Шевченко, П. Калиниченко, Ю. Кондуфор і М. Коваль.

З кінця 80-х років перед журналом відкрилися нові горизонти і нові перспективи. Часопис став доступним для публікацій будь-якого спрямування і змісту. Саме у ньому з'явилися перші серйозні наукові розробки з історії голодоморів, сталінських репресій, механізму функціонування тоталітарного режиму. "Український історичний журнал" познайомив своїх читачів із забутими і напівзабутими іменами, подіями й фактами, почав вміщувати історіографічну та архівну спадщину, праці сучасних західних істориків. Єдиним критерієм відбору матеріалів для редколегії став виключно їх науковий рівень, новизна і вклад у фундаментальні дослідження.

Сьогодні часопис, попри матеріальні труднощі, регулярно виходить у світ. Але цього замало. Поряд із здобутками ми бачимо і тіньові сторони його діяльності: недостатню роботу з авторами і читачами, іноді дрібнотем'я, порівняно незначну питому вагу публікацій масштабних, з новими методологічними і теоретичними підходами. За нових умов повинно зрости значення журналу як речника фундаментальної науки. На його сторінках найближчим часом відкриваються нові рубрики і напрями, побачать світ розвідки з кардинальних проблем вітчизняної та зарубіжної історичної науки.

Часопис може і повинен стати одним з важливих каналів інтеграції вітчизняної науки у світовий історіографічний процес. Тому він завжди відкритий для професіоналів — істориків різних поколінь, поглядів, наукових зацікавлень не лише з України, але й інших держав (сьогодні "УІЖ" розповсюджується у 24 країнах світу). Через наш журнал іноземні фахівці знайомляться з Україною — її минулим і сьогоден-

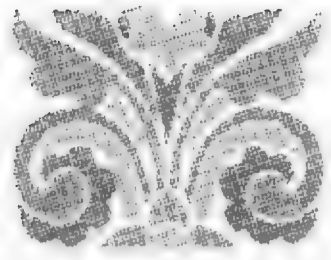
ням, її проблемами, успіхами, її народом і лідерами.

Ми прагнемо завоювати якнайширшу читацьку аудиторію. Не випадково на сторінках "Українського історичного журналу" вміщуються матеріали, адресовані викладачам вищої і середньої школи, краєзнавцям і співробітникам музеїв, працівникам бібліотек і студентам.

Наше видання існує завдяки Вашій підтримці, дорогі читачі, і для Вас. Новизна, постійний пошук, фундаментальність і відкритість, чесність та об'єктивність, прагнення до істини і бажання пізнати її — ось критерії та принципи, якими керується редколегія.

Ми сповнені бажання зробити журнал кращим, науково значущішим і змістовнішим. У досягненні цієї мети редколегія сподівається на підтримку усіх, кому не байдужа доля "Українського історичного журналу" і вітчизняної історичної науки.

Валерій СМОЛІЙ

40-річчя “Українського історичного журналу”

М. В. КОВАЛЬ (Київ)

Флагман вітчизняної історіографії

У важкий час затяжної системної кризи, що її переживає нині українське суспільство, нелегко доводиться і літописцям його вельми драматичної історії. Дуже непросто завдання — відтворення історичної правди — ускладнюється ще й невирішеними загальнонаціональними проблемами.

Та навіть у несприятливих умовах за останні роки дослідники завдяки відсутності ідеологічних налігачів і політичних заборон у творчій роботі спромоглися не тільки багато в чому розчистити авгієві стайні історіографії тоталітарного минулого, а й усунути вади та прогалини у висвітленні найскладніших, найхворобливіших його сторінок. За останні 6—7 років історична наука в Україні завдяки зусиллям її провідних центрів і фахівців зуміла зорієнтуватися у напрямках дальшого розвитку. З'явилися незаангажовані партійно й політично, незалежні в своїй творчості дослідники, які поставили за конкретну мету домогтися правдивого відтворення подій, явищ, особистостей історії, досягти їх збалансованого осмислення та коментування.

У процесі формування сучасної вітчизняної історіографії важливе місце посідає “Український історичний журнал”, якому у липні 1997 р. виповнюється 40 років. Діяльність цього періодичного друкованого органу становить окремий, специфічний розділ історії історичної науки в Україні*.

Журнал не був першим в Україні виданням такого роду. Він мав гідних попередників. Згадаємо хоч би відому “Киевскую старину”. Але між “КС” та “УІЖ” пролягло справжнє історіографічне провалля, породжене революційними катаклізмами й утвердженням сталінсько-тоталітарного режиму в країні. Історіографія в Україні була у цей час підпорядкована утилітарним потребам партійно-апаратної ідеології та пропаганди й втратила, по суті, своє функціональне призначення самостійної науки, а її представники стали незмінною мішенню в процесі пошуку “ворогів народу” і пов'язаних з ним репресій. Одна за одною гриміли кампанії по викриттю “ворожих підступів” в історичній науці, які завершувалися знешкодженням “агентів міжнародного імперіалізму, українсько-буржуазного націоналізму та сіонізму”, що окопалися в ній.

Найтриваліша і найбурхливіша кампанія партійно-ідеологічного апарату проти української історичної науки й її творчого активу відбувалася в кінці 40-х — на початку 50-х рр. і була присвячена “викриттю та спростуванню” концепції М. С. Грушевського, його школи. Наслідки цієї кампанії виявилися плачевними для української історичної науки. Було, образно кажучи, остаточно переламано її хребет як національної

* За 40 років вийшло в світ 415 номерів “Українського історичного журналу”, у яких вміщено 12,5 тис. матеріалів.

науки, обірвано традиції, порушено специфіку, перекреслено надбання. Подальші нечисленні праці істориків — це, по суті, коментування на українському матеріалі сталінських вульгаризованих тлумачень історичного процесу з позицій класової боротьби. Вадю української історіографії періоду пізнього сталінізму найвиразніше позначилися на двотомній “Історії Української РСР”, що тривалий час правила і за вузівський підручник, хоч для тих часів поява систематизованого курсу української історії, рясно збагаченого фактичним матеріалом (щоправда, поданим згідно з канонами марксизму-ленінізму), була подією. Вихід у світ згаданого двотомника знаменував завершення сталінського періоду української радянської історіографії, яка себе у цій якості остаточно вичерпала.

Нова епоха радянської історії починалася, як відомо, з досить галасливого, але суперечливого й неоднозначного за наслідками процесу десталінізації. Не будемо твердити, що українські історики виявилися здатними до сприйняття нової запаморочливої інформації, що подекуди докорінно змінювала їхні уявлення про події та діячів історії радянського періоду. Вона як сніг на голову обрушувалася на все суспільство, у тому числі й на них. Не можна сказати і те, що українські історики виявилися спроможними одразу ж включитися у процес десталінізації історичної науки, виробити нові засади дальшого поступу історіографії, відповідно оновлену методику. Багато хто з дослідників, викладачів розгубився. За цих умов особливого значення набувала консолідація їхніх творчих сил, фахова орієнтація.

Підоймою, яка дозволила вирішувати назрілі завдання наближення історичної науки, що за сталінських часів значно втратила свою репутацію в очах громадськості й опинилася, по суті, у вакуумі, до реальних потреб оновлення суспільних процесів й став “Український історичний журнал”. Можна сказати, що саме обставини, які склалися у суспільстві, в історичній науці, настійно покликали його до життя. Мусила з цим рахуватися і партійна номенклатура, без дозволу якої не могло з’явитися жодне видання.

“Товстий” журнал як оперативне періодичне видання був давньою мрією істориків та шанувальників історичних знань в Україні. Ще в 1943 р. член-кореспондент АН УРСР С. В. Юшков, перебуваючи в евакуації у радянському тилу, звернувся з листом до ЦК КП(б)У, у якому серед інших була пропозиція заснувати таке видання в Україні і притому українською мовою. Через два роки на першій по закінченні війни нараді істориків при ЦК КП(б)У в травні 1945 р. таку само пропозицію про заснування журналу було внесено відомим істориком доктором історичних наук, професором Київського університету ім. Т. Г. Шевченка А. О. Введенським. Директор Інституту історії член-кореспондент АН УРСР М. Н. Петровський висловив сумнів у можливості реалізації такої ідеї. “Для “товстого” періодичного видання не вистачить авторів”, — пояснив він свою думку. І був правий, маючи на увазі загальну нерозвинутість історичної науки в Україні, а також неготовність до широкомасштабної творчої діяльності її представників.

Та у 1956—1957 рр., коли це питання знову було порушене з ініціативи групи науковців на чолі з директором Інституту історії АН УРСР, доктором історичних наук, професором О. К. Касименком, і українська історіографія, і потенційні автори, і матеріально-технічні можливості академії були вже в іншій, оновленій, збагаченій якості. Загін українських істориків значно зріс чисельно. У п’яти університетах працювали історичні факультети, де сформувалися сталі школи істориків — викладачів і дослідників.

У становленні нового видання відігравали роль статті провідних й авторитетних вчених, відомих широким кругозором і ерудицією. Це були

С. Я. Боровий, М. Ю. Брайчевський, В. А. Дядиченко, В. О. Голобуцький, П. П. Гудзенко, І. О. Гуржій, В. А. Жебокрицький, М. К. Івасюта, О. С. Компан, І. П. Крип'якевич, І. М. Мельникова, Р. Г. Симоненко, М. І. Супруненко, А. М. Шлепаков, Ф. П. Шевченко, В. І. Юрчук, Ф. О. Ястребов та інші. Їхні виступи в "УІЖ" відповідали атмосфері хрущовської "відлиги" і сприяли певній десталінізації історіографії. Але процес очищення історичної науки від тоталітарних напластувань з другої половини 60-х рр. було заглушено.

Справа журналу відразу ж опинилася у надійних руках. До формування редакційного портфеля та видання "УІЖ" традиційно підключалися кращі сили істориків України. Журнал очолювали такі вчені: член-кореспондент НАН України Ф. П. Шевченко, доктор іст. наук, професор П. М. Калениченко, академік Ю. Ю. Кондуфор, доктор іст. наук, професор М. В. Коваль. Нині його очолює академік В. А. Смолій.

Слід відзначити й працю заступників головного редактора — кандидата історичних наук, професора Г. М. Мултиха, доктора історичних наук професора А. В. Санцевича, доктора історичних наук професора П. М. Шморгуна, кандидата історичних наук А. М. Гаєвського, доктора історичних наук професора Л. П. Нагорної, кандидата історичних наук І. П. Кожукала, доктора історичних наук І. І. Коломийченка, доктора історичних наук професора М. В. Ковалю, доктора історичних наук професора В. О. Замлинського, кандидата історичних наук О. Ю. Гаврилюка, кандидата історичних наук В. М. Рички, В. І. Кузнецова, доктора історичних наук В. М. Волковинського, доктора історичних наук професора О. П. Реєнта, кандидата історичних наук О. С. Рубльова.

Специфіка "УІЖ" полягала в його універсальності, багатопрофільності. Він мав задовольнити потреби і науковців, і викладачів вузів, і вчителів шкіл, і просто читачів в усіх розділах, темах та напрямках історичної науки в Україні. Офіційно видавцями нового журналу стали Інститут історії АН УРСР та Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Але фактично видавцем й організатором, цілковито відповідальним за підготовку та вихід у світ нового журналу був Інститут історії АН УРСР. Другий же — перебував на правах "почесного видавця", який у справі видавничо-поліграфічній не втручався, але представники якого у редколегії робили все можливе для збереження пріоритетного становища у журналі "науки наук" — історії КПРС. Рукописам з історико-партійної проблематики приділялося не менше третини загального обсягу кожного номера. Решта припадала на вітчизняну, зарубіжну історію усіх періодів, на спеціальні історичні дисципліни, методичні матеріали для викладачів історії середніх, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, на історіографію, джерелознавство, краєзнавство.

Отже, виходило, що для власне історії України залишалася не так вже й багато обсягу. Це особливо відчувалося у перші роки видання журналу (1957—1964 рр.), коли він з огляду на недостатню кількість авторів і матеріалів виходив раз на два місяці (з 1965 р. став щомісячним). Забігаючи наперед, слід сказати, що з 1994 р. "Український історичний журнал", у редпортфелі якого було більше ніж досить різноманітних рукописів, знову був змушений, цього разу вже через матеріальні утруднення, перейти на "усічене" видання — раз на два місяці.

Відповідно до умов та запитів історіографії й практичних потреб формувалася й вдосконалювалася структурна будова журналу. Розділи й рубрики, загальна кількість яких перевищувала три десятки, свідчили про різноманітність, багатопрофільність видання, підтверджували його універсальність. Поряд з постійними розділами: "Статті", "Повідомлення", "Історіографія та джерелознавство", "На допомогу викладачу історії" тощо активно використовувалися спеціальні рубрики, найчастіше

присвячені визначним ювілейним датам, особливим подіям поточного наукового життя.

У діяльності “УІЖ” утвердилася практика видання тематичних номерів з приводу визначних подій та явищ. Але якщо в наш час це є дійсно визначні історичні дати, то в минулому переважали суто політичні події, на які зобов’язаний був відгукуватися кожний друкований орган в СРСР.

За 40 років таких ювілейно-тематичних книжок “УІЖ” видано кілька десятків. Це дало змогу, по-перше, зосередити увагу і сили дослідників на розробці і висвітленні найактуальніших наукових проблем; по-друге, привернути до них увагу громадськості, надати цим проблемам суспільного звучання. Схвалення читачів здобули спеціальні тематичні номери журналу, присвячені 400-річчю з дня народження Богдана Хмельницького, 1500-річчю Києва, 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні тощо.

Щоправда, вадою була занадта політизованість у відборі ювілейних та визначних дат і подій: найчастіше постійні та непостійні рубрики присвячувалися партійним з’їздам, революційним подіям. Так, у 70-ті роки утвердилася, звичайно, не з ініціативи редакції і редколегії, практика задовго до чергового з’їзду КПРС і КПУ відкривати рубрику з відповідним заповненням статтями “Назустріч...” Після з’їзду така рубрика роками залишалася найвідповідальнішою, бо її матеріали пропагували, “популяризували”, як тоді казали, рішення з’їзду. Ця практика перетворювати наукове видання на пропагандистське, аби створити враження бурхливої діяльності агітпропу та підлеглої йому преси, завдавала “Українському історичному журналу” відчутної шкоди: марнувалася журнальна площа, виявляли незадоволення передплатники й читачі тим, що, мовляв, науковий журнал перетворюється на “Блокнот агітатора”.

Цілковита підпорядкованість “директивним органам” з їх суто політико-прагматичними, кон’юнктурними підходами до запитів наукового журналу вкрай негативно позначалася на роботі редакційної колегії, змісті журналу. Пріоритетними беззастережно вважалися історико-партійні статті, що порушували, по суті, одну й ту ж, незалежно від назви, проблему — проблему боротьби (“партія у боротьбі за...” або “партія у боротьбі проти...”). А найпочеснішими, позаконкурентними авторами були партійні функціонери різних рангів, статті яких не підлягали обговоренню на редколегії.

Аби бути “на передових позиціях ідеологічного фронту”, як того вимагали партійні директиви, редколегії доводилося не тільки надміру політизувати, а й осучаснювати проблематику. Чітко проявлялася тенденція до згортання дожовтневої її частини, особливо статей з медієвістики. Можна було чути у виступах відповідальних партійних керівників докори такого роду: “Доки ще рипітимуть чумацькі ватки на сторінках “Українського історичного журналу?” А те, що друкувалося з історії України періодів феодалізму та капіталізму, зводилося до опису “класової боротьби трудящих мас проти гнобителів”.

І чим менше вміщувалося у журналі матеріалів з суто наукових актуальних проблем, тим частіше друкувалися статті з партійного будівництва, політико-виховної роботи партійних організацій, партійного керівництва господарством, культурою. Всіляко експлуатувалася тематика “зростання авангардної, керівної, організуючої та перетворюючої ролі” КПРС та КПУ.

Надмірна політизація, пристосування до утилітарних потреб сьогодення, поточної організаційно-партійної роботи мали для журналу українських істориків сумні наслідки. Журнал втрачав якості повноцінного наукового видання, а разом з ними — й передплатників та читачів. Не рятували становище навіть постійні звернення до таких читабельних

рубрик, як “Краєзнавство”, “Пам’ятки історії та культури”, “Українці за кордоном” та ін.

Привабливість багатьох тем, цікаві факти, навіть власні окремі матеріали, їхня спрямованість на виховання громадянських достоїнств, патріотичних почуттів, здатності до благородних вчинків в ім’я народу, Вітчизни, відданості традиціям визвольної боротьби — все це заглушалося загальною казенною партійно-пропагандистською спрямованістю видання.

Відтак, рік у рік, особливо з часів суслівського затиску в ідеологічній сфері, тираж журналу, незважаючи на його вельми низьку ціну, незмінно входив “в піке”, що було предметом постійних дорікань тих же “директивних органів”, які, власне, й довели його до такого стану.

Суттєвою вадою журналу, як і всієї української історичної науки, була ізолюваність від світового історіографічного процесу. Хоча “УІЖ” розповсюджувався майже в 30 зарубіжних країнах, тривкого “зворотного зв’язку” з істориками цих та інших країн, систематичного ознайомлення з їхніми працями не було. Та й не могло цього бути! Адже “Український історичний журнал” незмінно викривав і таврував ворожу ідеологію та “ревізіонізм всіх мастей та відтінків”, особливо ж “буржуазні фальсифікації” історії України, а також “український буржуазний націоналізм”, сіонізм, маоїзм та інші “ізми”. І не провина, а біда журналу, що він не мав змоги ознайомлювати наукову громадськість з творчістю зарубіжних істориків, їхньою методикою, досягненнями. Разом з українською історичною наукою, що залишалася на узбіччі світового історіографічного процесу, перебував і її журнал, який у тих умовах не міг вибитися за рамки провінційності.

Іншим хронічним упущенням “УІЖ” була відсутність на його шпальтах наукових дискусій, полеміки з актуальних невирішених проблем. Хоча й робилися спроби організувати творчі дискусії істориків з нагальних питань (наприклад, з теми: “Чи була Україна колонією Російської імперії”, або про роль і місце в історії України партії боротьбистів), для нормальних повноцінних дебатів умови були відсутні. Науковий діалог у простінку між “можна” і “не можна” не міг бути плідним, йому взагалі не залишалося місця як такому. Історики не вміли і з різних причин уникали полемізувати, дискутувати — адже ця найскладніша форма наукової творчості не практикувалася й не заохочувалася.

Так і вийшло, зрештою, що відучені від полеміки, усвідомленого сприйняття нових наукових положень, самостійного їх осмислення і засвоєння, чимало українських істориків у нових історичних умовах, коли радянська історіографія зазнала фіаско, автоматично, без будь-яких дискусій або дебатів, навіть без роздумів чи сумнівів, залюбки взяли на озброєння діаметрально протилежні радянській науці ідеї та концепції.

Хоча “Український історичний журнал” завжди намагався проявляти тенденцію до підтримання творчого пошуку й новаторства дослідників, далеко не завжди були можливості публікувати такі рукописи. Перешкоджала принаймні потрійна цензура: 1) загальна — з боку директивних органів на рівні формування проблематики, авторських концепцій та підходів; 2) практична — з боку головліту, вимоги якого, причіпки ніяким чином не були регламентовані, і цензори брали на себе не тільки функцію охорони державної таємниці, а й втручалися у суто наукові проблеми, у питання ідеології; 3) самоцензура, що вироблялася у редакторів й авторів як свого роду захисний механізм в умовах тотального цензорського контролю.

Заідеологізованість, страх перед новизною, догматизм, нетерпимість до інакомислення, що всляко культивувалися, сковували будь-які починання та ініціативи як редколегії, так і авторів. Показовим у цьому відношенні був такий факт, що мав місце в практиці журналу. У зв’язку

зі святкуванням 1000-річчя християнства на Русі тодішній головний редактор Ю. Ю. Кондуфор запропонував запросити як автора заголовної статті у добірці матеріалів на цю тему екзарха України, митрополита Київського Філарета (М. Денисенка). На лист Ю. Ю. Кондуфора екзарх відповів згодою. Статтю, подану до редакції у точно вказаний термін, прочитали головний редактор та кілька членів редколегії. Вона справила на них позитивне враження передусім... своєю відповідністю канонам радянської історіографії, хоч і забарвленим специфічною фразеологією. Статтю почали готувати до ювілейного номера. Водночас один з її примірників було передано на ознайомлення безпосередньому кураторові журналу у відділі науки ЦК КПУ, який солідаризувався з редакцією щодо доцільності такої статті та її конкретного змісту. Дістала вона підтримку і від голови Ради у справах релігії та вірувань при Раді Міністрів УРСР. Та раптом стали відбуватися дивні події. Почалося все з дзвінка з приймальної одного з завідуючих відділами ЦК партії. Зажадали негайно передати їм згадану статтю. Досить тривалий час ніяких відомостей з ЦК не надходило. У редакції вже почали нервувати: час здавати номер до складання, а “вгорі” все ніяк не вирішать питання з матеріалом. Цековські інстанції почав турбувати вже й Ю. Ю. Кондуфор. Нарешті, відповідь отримано... Авторові даної статті довелося брати участь у цьому “священнодійстві”. Запам’яталось таке. У своєму кабінеті Ю. Ю. Кондуфор мовчки подав примірник статті. Зразу впала у вічі колонка з резолюцій на першій сторінці вгорі зліва: “Проти опублікування” — і підпис секретаря ЦК з ідеології. А нижче — такі само “вердикти” завідуючих відповідними відділами. Надзвичайна подія! Ясно, що статтю так і не було вміщено в “УІЖ”.

Ідеологічна монополія комуністичної партії розвалювалася як картковий будиночок, прямо на очах. І одного дня сталося неймовірне: від студіювання версток “Українського історичного журналу” відмовився всемогутній ще вчора головліт. У повсякденну роботу редколегії та редакції увійшло нове поняття — “плюралізм”. Запозичивши відому з історії лексику, можна твердити, що 1990 рік для “Українського історичного журналу” став “роком великого перелому”.

Але користуватися новими, сприятливими для творчої редакційної праці умовами ще належало навчитися. А це було зовсім непросто. Якщо попервах ще так-сяк знаходилися автори з “новим мисленням”, здатні щось путне запропонувати редакції, то в будь-якому разі поставала проблема: що робити з величезним редпортфелем, набутим у попередні роки? Він явно ставав баластом у нових умовах. Але за кожним рукописом стояли автори, які роками чекали опублікування своїх праць. Та іншого виходу не було, як “здати в архів”, незважаючи на певний опір, сотні застарілих морально матеріалів, щоб розчистити “майданчик” для сучасних, авангардистських, написаних на нових джерелах з шойно відкритих для користування архівних сховищ статей, таких, котрих чекало суспільство, настроєне на переосмислення певних подій, явищ, діяльності осіб, історичного шляху України у цілому.

Процес формування нової української вітчизняної історіографії виявився вельми складним і суперечливим, як і саме суспільне життя, що вступило у тривалу смугу трансформації. Навряд чи можна стверджувати, що історики, як і в другій половині 50-х рр., були готові до такого крутого повороту в історичній науці, що стався на межі 80—90-х рр.

У визначенні координат перебудови, виробленні концептуальних бачень, відповідної методики на переломному етапі становлення нової української історіографії неоціненну роль відіграли проведені редколегією “круглі столи” істориків разом з представниками суміжних наук. Про те, яке значення мали ці заходи, промовисто свідчать їхні теми: “Історична наука і сучасність” (1988, № 8), “Українське козацтво: су-

часний стан та перспективи дослідження проблеми” (1990, № 12), “У пошуках історичної правди” (1991, № 10; 1992, № 2), “Шляхи до цивілізованої державності України: політологи розмірковують, дискутують” (1992, № 9).

Навіть побіжний погляд на журнальні книжки того часу дає загальне враження: першими почали вибивати проломи у залізобетонній стіні радянської історіографії (сталінської у своїй концептуальній основі) історики комуністичної партії. Цей парадокс можна пояснити таким міркуванням: стоячи ближче до політики та органів влади, багато хто з них в душі давно вже не були ортодоксами, краще інших знали через вільний доступ до архівних джерел та з практичного досвіду, будучи вхожими в партійні інстанції, справжню “владну кухню”, правдиву суть багатьох подій історії радянського періоду, істинне, а не іконописне обличчя її діячів.

Процес переосмислення важких сторінок історії почався з показу згубних наслідків культу особи Сталіна, тоталітарного режиму, запровадженого ним у країні. Грунтовністю у постановці і розкритті цієї проблеми відзначалися статті І. Ф. Кураса, Ю. І. Шаповала, В. К. Якуніна, В. Ю. Мельниченка, А. М. Мерцалова, В. Ф. Солдатенка, І. П. Кожукала та ін., опубліковані в “Українському історичному журналі”.

Від загальної критики сталінізму, збочень та помилок у будівництві соціалізму дослідники перейшли до показу його негативних наслідків у різних сферах суспільного життя — голодоморів 20—40-х років (С. В. Кульчицький, О. М. Мовчан та ін.), радянсько-німецького договору 1939 р. (А. С. Якушевський), депортації населення з України (М. Ф. Бугай), справжньої суті “соціалістичного змагання” (Ю. В. Сиволюб) та ін.

Одним словом, на поверхню дослідницького пошуку потрапляли ті найхворобливіші явища, негативні наслідки яких потворно позначилися на суспільному житті і які десятиліттями свідомо замовчувалися або фальсифікувалися. Не обмежуючись критикою, автори робили спроби, і цей процес координувався редколегією та редакцією, розповісти і про тих, хто намагався протистояти сталінщині та її вадам і злочинам, подати складні й хворобливі явища у збалансованому вигляді. Спеціальну увагу приділено опублікуванню у рубриці “Історія в особах” біографічних матеріалів на новонабутих джерелах про діячів, котрих до того не прийнято було навіть і згадувати.

Нового звучання дістав традиційний розділ журналу “Документи та матеріали”. Можна навіть стверджувати, що саме його зміст став привертати підкреслену увагу читачів, про що свідчили їхні листи з пропозиціями та побажаннями. За кілька років журнал обнародував сотні унікальних документів на різні злободенні теми, серед них “Українсько-московські договори в XVII—XVIII вв.”, “До історії міжнаціональних процесів”, “ОУН і УПА у другій світовій війні”, “Розкуркулення в УСРР”, “Матеріали до біографії Богдана Хмельницького” і т. ін. За інформацією, що надходила до редакції, опубліковані документи широко використовувалися у викладацькій роботі.

Оновлення “Українського історичного журналу” зумовило появу і таких розділів та рубрик, як “Новий погляд на проблему”, “Маловідомі сторінки історії”, “По сторінках дожовтневої періодики” та ін., у котрих розглядалися затемнені і найбільш інтригуючі питання й теми, що викликали не тільки науковий, а й громадський інтерес.

Надолужуючи упущене за попередні десятиріччя, редколегія особливу увагу у нових умовах приділила висвітленню проблем медієвістики. Добірки статей і повідомлень вміщувалися до 400-річчя Берестейської унії, 400-річчя від народження Петра Могили, 150-річчя заснування Кирило-Мефодіївського товариства тощо.

Але навіть несміливі і обмежені спроби порушувати заборонені ще недавно теми і питання сприймалися багатьма як неприпустиме зухвальство. У свою чергу, редакції нерідко доводилося йти на хитромудрощі з метою прикрити “гріхопадіння”. Сьогодні анекдотичною уявляється така ситуація, яка свого часу спричинила головний біль редколегії. У 1988 р. остання після тривалих вагань вирішила надрукувати твір М. І. Костомарова “Мазепа”. Для перестраховки текст праці супроводили коментарями, як, мовляв, треба правильно розуміти ті чи інші положення костомаровської праці. Лише за такої умови дали згоду на цю публікацію і в “директивних органах”. Вже перші подачі “Мазепа” на шпальтах “УІЖ” викликали шквал відгуків. “Неймовірно сенсаційну” публікацію сприйнято було неоднозначно. З одного боку, нарікали ортодокси (“пропагують зрадника”), з другого, обурені численними примітками від редакції, накидалися набираючі силу радикали. Дмитро Павличко навіть надіслав протест проти будь-якого коментування творів класиків історичної науки, зокрема М. І. Костомарова.

Як би там не було, а “прорив” до заборонених і забутих надбань історіографічної спадщини було зроблено. Хоча самокритично треба сказати, що у керівництва журналу не знайшла підтримки (через зрозумілу обережність — “що скажуть там, нагорі?”) пропозиція щодо надрукування в журналі однієї з невеличких й аполітичних статей М. С. Грушевського. Та, зрештою, було знайдено засіб якось втамувати читацький інтерес до цієї вельми цікавої постаті: надруковано пізнавальну, хоч і досить ще обережну розвідку В. Г. Сарбея про наукову спадщину вченого (1989, № 10). Цією публікацією було второвано шлях до вміщення великого та пізнавального серіалу статей Р. Я. Пирога про М. С. Грушевського як історика і політика. А вже в 1996 р. 130-річчю з дня народження М. С. Грушевського присвячено цілий номер “УІЖ” (№ 5).

Спроба звернутися до творчості таких класиків, як М. І. Костомаров та М. С. Грушевський, у свою чергу збудила громадський інтерес до затемнених сторінок української історіографії, до її корифеїв. І щоб задовольнити його, у журналі відкрито рубрику “Портрети істориків минулого”, у якій протягом 1989—1995 рр. вміщено 25 нарисів. А якщо додати, що в рубриці “З історіографічної спадщини” вміщено ще й ряд праць, котрі можна віднести до раритетів, то, очевидно, вже слід робити висновок про тенденцію повернення сучасній українській історіографії її коріння й традицій.

Поряд з реабілітацією незаслужено перекресленого минулого української історіографії журнал, використовуючи можливості, створені реальним виходом незалежної України на міжнародну арену, провадив певну роботу по ознайомленню читацької громадськості з творчістю представників української зарубіжної історіографії. Як відомо, тривалий період радянські історики, не визнаючи історіографію українського зарубіжжя, вели проти неї “холодну війну”. Колеги з діаспори платили їм взаємністю. Тому, зрозуміла річ, відкриття з 1991 р. нового розділу в часописі “Питання вітчизняної історії у зарубіжних дослідженнях”, що проіснувала до 1995 р., давало, з одного боку, зарубіжним дослідникам унікальну можливість оприлюднити свої концепції, здобутки безпосередньо в Україні, чого вони чекали десятиліттями. А з другого: вітчизняні історики-дослідники і викладачі дістали змогу, ознайомившись з альтернативними працями, зіставляти з ними власний творчий доробок, виробляти більш досконалі критерії пізнання історичного процесу.

З інтересом було зустрінуте опублікування розділів ще до виходу українською мовою в Україні праці канадського автора О. Субтельного “Україна. Історія”. Читачів ознайомлено з публікаціями Т. Гунчака (США), П. Магочія (Канада), А. Жуковського (Франція), Б. О’Коннора

(Ірландія), Г. Городецького (Ізраїль) тощо. На жаль, зворотного зв'язку, тобто повноцінного наукового обміну, не вийшло. Вітчизняні історики рідко запрошувалися до виступів у виданнях колег із зарубіжної української діаспори. Можливо, це і стало причиною того, що багатообіцяюча ініціатива “Українського історичного журналу” не дістала розвитку.

Оглядаючи сорокарічний шлях “УІЖ”, бачимо, що перманентна криза, спричинена сталінізмом, завела науку, і не тільки історичну, у глухий кут. Зі смертю диктатора Сталіна вперше сталася розрядка у суспільстві. Те, що у його часи вважалося неможливим, могло стати реальністю в умовах післясталінської “відлиги”. З'явився шанс і для істориків України.

Поява “Українського історичного журналу” стала у повному розумінні слова “дарунком долі” українській історичній науці. А особливість цього дарунку полягала в тому, що “УІЖ” був єдиним республіканським історичним журналом в Радянському Союзі. Цей факт говорить багато про що: когорта істориків України була настільки кваліфікованою, дієздатною, навіть впливовою, що ніхто не міг цього зігнорувати. Українські професіонали-історики мали усі підстави претендувати на особливе становище в загальнорадянській історичній науці. І як тільки у ході десталінізації захиталася система регламентацій та заборон з боку тоталітарного режиму, це визнання відбулося у вигляді створення українського періодичного наукового видання з історичної науки.

В умовах незалежної Української держави “Український історичний журнал” відразу ж став невіддільним від процесів оновлення історичної вітчизняної науки. Саме цими турботами насичене і сьогоднішнє, і завтрашній день редколегії та колективу редакції. Про це свідчить хоч би поява нових рубрик — “Україна і слов'янський світ”, “З історії української революції” та ін. Заплановано публікацію ґрунтовних розробок до 80-річчя української революції (1997—2000 рр.), 350-річчя Визвольної війни українського народу (1648—1654 рр.), 55-річчя форсування Дніпра і визволення Києва, 55-річчя повного вигнання фашистів з української землі тощо.

Як на першому етапі свого існування — наприкінці 50-х — на початку 60-х років, — так і нині, в 90-ті роки, “Український історичний журнал” виконує роль несучої конструкції, значною мірою дороговказу у складних, суперечливих процесах формування нової української вітчизняної історіографії.

900-річчя Любецького з'їзду князів

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

Давньоруська державність: до і після Любеча

Під 1097 р. “Повість временних літ” лаконічно повідомляє: “Придоша Святополк (Ізяславич. — М. К.) и Володимир(Всеволодич Мономах. — М. К.), и Давыд Святославичь, и брат его Олег, и сняшася Любячи на устроенье мира”¹. Так розпочався Любецький з'їзд князів, який більшість істориків вважає етапним у процесі розвитку давньоруської державності.

Учасники з'їзду бідкалися з приводу того, що половці завдяки міжкнязівським чварам безкарно грабують Руську землю, й постановили:

“Ноне отселе имемся в едином сердце”. Далі було прийнято ще одне, особливо важливе з огляду на подальший перебіг політичного життя Давньоруської держави рішення: “Кождо да держить отчину свою: Святополк Киев Изяславию, Володимер Всеволодю, Давыд и Олег, и Ярослав Святославию; а им же (далі названим. — М. К.) раздаят Всеволод (Ярославич. — М. К.) города: Давыду (Ігоревичу. — М. К.) Володимер (Волинський. — М. К.), Ростиславичема — Перемышль Володареви, Теревовль Василкови”².

У науковій літературі по-різному оцінювалися наслідки князівського зібрання в Любечі. Серед численних висловлювань наведу лише дві протилежні за змістом думки, що належать відомим знавцям проблеми. М. С. Грушевський, відзначивши велике й принципове значення запровадження в міжкнязівські відносини засад отчинності, разом з тим скептично заявив: “Це був фінал концентраційної політики в її теорії, удар традиціям збирання земель, виявленим по смерті Ярослава”³. Навпроти, Б. Д. Греков позитивно оцінив результати Любецького з’їзду: “На цьому з’їзді вже абсолютно чітко була констатована наявність нового політичного ладу (принцип отчинності в заміщенні столів. — М. К.)... З’їзд визнав цей факт основою подальших міжкнязівських відносин”⁴.

Як не дивно, ніхто з тих істориків, хто наголошував на новаторстві рішень Любецького з’їзду і важливості їх впливу на державне життя Русі, ніби й не помітив, що вони так і не були втілені повною мірою в життя, а одразу були підірвані міжусобною війною, розв’язаною Давидом Ігоревичем при сприянні одного з двох головних гарантів тих рішень — київського князя Святополка. Давид схопив й осліпив Василька Ростиславича, щоб загарбати його Теревовльське князівство. І все ж таки постанови Любецького з’їзду відіграли чималу роль у суспільно-політичному житті Давньоруської держави. Насамперед вони продовжили життя тій формі правління країною, що була започаткована ще в середині XI ст., — співправлінню старших членів дому Ярославичів. Щоб проаналізувати розвиток давньоруської державності напередодні й після зібрання князів у Любечі, доведеться повернутися на кілька десятиліть назад.

Здавна у вітчизняній історіографії утвердилася слушна думка, за якою після смерті Ярослава Володимировича Мудрого (1054 р.) на Русі встановилася колективна форма правління: тріумвірат трьох його старших синів. Та історики не приділили належної уваги тій зовні мало примітній обставині, що й після припинення діяльності тріумвірату (1073 р.) наступні київські князі виявляють схильність до співправління з іншими членами родини Ярославичів. Тим часом, на мою думку, аж до смерті Святополка Ізяславича (1113 р.) державою майже безперервно керували князі-співправителі.

Заповіт Ярослава Мудрого, його знаменитий “ряд”, вписаний до літопису під 1054 р., був предметом досліджень безлічі вчених. Не заглиблюючись у нетрі історіографії, відзначу, що завдяки величезному науковому авторитетові О. Є. Преснякова вона зобов’язана поширеній і в наші дні думці, що “ряд” був спробою зберегти державу в родовому володінні Ярославичів заради миру й єдності в боротьбі з ворогами. Вчений гадав, що Ярослав подібним чином прагнув лише узгодити сімейний поділ земель з потребами держави. Він вважав, що заповіт Ярослава не встановлював ні порядку престолонаслідування на Русі, ні порядку старійшинства поміж його синами⁵. Тотожні ідеї не так давно висловив О. В. Назаренко, не приділивши при цьому належної уваги міркуванням з цього приводу свого попередника⁶. Зауважу, що аналогічну думку відстоював у передвоєнні роки С. В. Юшков⁷.

На початку 90-х років О. П. Толочко продовжив цю лінію скептичного ставлення до суспільно-правового значення й сенсу запові-

ту Ярослава 1054 р., відзначивши, що “ні в порядок наслідування князівських володінь, ні в наслідування київського старійшинства, ні у форму держави (тут і далі підкреслено мною. — М.К.) він не вніс практично нових елементів”. Історик висловив думку, що відбиті в “ряді” Ярослава юридичні норми “правомірно поширювати й на попередні князювання (Святослава і Володимира. — М.К.), що не залишили після себе подібних документів”⁸.

Але навряд чи заповіт Ярослава й відбиті в ньому стосунки в родині Рюриковичів можна інтерпретувати виключно як вияви родового, дофеодального права. Схиляюся до погляду Л. В. Черепніна, котрий вважав “ряд” воістину новаторським для свого часу актом. “Ряд” Ярослава, — писав він, — визначає форму державного устрою, за якого верховна влада належить групі князів-родичів, зв’язаних поміж собою васально-ієрархічними стосунками”. Отже, фундаментом союзу між князями повинні були правити відносини сюзеренітету-васалітету, а “старший син Ярослава, якому він заповів київський стіл”, мав стати для своїх братів “старійшим” “не лише по рахунку споріднення, а й по місцю, що посідав на сходах феодальної ієрархії”⁹.

Можна погодитися з висловленою Черепніним думкою, що “ряд” Ярослава визначав відносини між його синами на засадах сюзеренітету-васалітету, і продовжити її припущенням, що саме із заповіту старого київського князя ці засади ввійшли до теорії й практики міжкнязівських стосунків. У всякому разі джерела більш раннього часу не дають підстав вважати, що система сюзеренітету-васалітету діяла на Русі до Ярослава, чи в роки його князювання. Це не виключає можливості окремих проявів таких відносин у доярославові часи. Хотілося б підтримати сміливу думку В. Й. Ключевського: саме “ряд” 1054 р. поклав початок системі “лествичного восхождения”, тобто успадкування князівських столів по горизонталі, від старшого брата до молодшого, наступного за часом народження¹⁰. Ця система родового старійшинства діяла на Русі, хай і з численними відступами від неї, принаймні до середини XIII ст. Хоча її строго дотримувалися хіба що в одній Чернігово-Сіверській землі.

У тому, що Ярославів “ряд” передбачав успадкування його синами київського стола за системою родового старійшинства, переконує свідчення літопису про останні роки життя Всеволода Ярославича. На нього свого часу звернув увагу В. Й. Ключевський. За словами Всеволода, напередодні кончини Ярослав покликав його і мовив: “Аще ти подасть Бог прияти власть стола моего по братьи своей, с правдою, а не с насильемъ, то егда Бог отведеть тя от житья сего, да ляжешь, иде как аз лягу, у гроба моего, понеже люблю тя паче братьи твоее”¹¹.

Звернемося тепер до тексту заповіту Ярослава, вписаного до “Повісті временних літ” під 1054 р. Літописець у найзагальніших рисах передав ту його частину, в якій ідеться про розподіл земель між синами князя: старший Ізяслав одержав Київ, наступний за часом народження Святослав—Чернігів, третій серед них Всеволод—Переяслав, четвертий Ігор—Володимир-Волинський, п’ятий Вячеслав—Смоленськ¹².

Пізніші літописні ізводи (Новгородський перший, Тверський, Літопис Авраамки та ін.) конкретизують цю скупку картину, повідомляючи про те, які саме північно-східні та північно-західні землі дісталися за “рядом” трьом старшим Ярославичам. Але вони не вносять нічого нового до основної формули заповіту: “Се же поручаю в себе место стол старейшему сыну моему и брату вашему Изяславу Киев; сего послушайте, якоже послушаете мене, да той вы будеть в мене место”¹³. Ярослав заборонив синам зазіхати на землі один одного і доручив Ізяславу піклуватися про молодших братів.

Напевне, недосить чітка формула “се же поручаю в себе место...” (замість конкретної: Ізяслав стане після мене київським князем) і надто

загальний заклик слухатись Ізяслава так само, як слухалися його, Ярослава, сприймалися не однозначно представниками правлячої еліти — як передання головного престолу держави старшому в роді Ізяславу *. Важко сумніватися в тому, що і Святослав із Всеволодом зовсім не вважали, що Ізяслав зможе замінити їм батька як верховний сюзерен, що впливало з “ряду” 1054 р.

Судячи з відносно докладно відбитої в літописі біографії Ізяслава та його посмертного панегирика з яскравою характеристикою цього князя, він не мав державних здібностей, якими в достатку володіли його батько і дід, був узагалі м'якою й недалекою людиною (“прост муж умом” ¹⁴, — сказано в панегирику). Мабуть, у нього не вистачило сил, характеру і політичної рішучості, щоб відстояти одноосібність свого правління на Русі, й тому він погодився на спільне з двома молодшими братами керівництво державою. Так виник тріумвірат Ярославичів.

Майже двадцять років тріумвіри правили на Русі. Ось одна з описаних у літописі сумісних дій старших Ярославичів: “Заратися Всеслав, сын Брячиславль, Полоцьске, и зая Новьгород. Ярославичи же трие (тріумвірат! — М.К.), — Изяслав, Святослав, Всеволод, — совокупивше вои, идоша на Всеслава” ¹⁵. Двох молодших братів тріумвіри усунули від керівництва країною. В джерелах Ігор та Вячеслав виступають у пасивних ролях. До того ж вони скоро померли: Вячеслав — 1057 р., а Ігор — 1060 р. Їхні землі старші брати забрали собі, нічого не залишивши їхнім синам. Це заклало зерна великих усобиць у державі, що проросли значно пізніше, в кінці 70-х років.

Кожний з тріумвірів—Ярославичів думав насамперед про розширення власних володінь, мало турбуючись про загальнодержавні інтереси. Це послаблювало єдність країни і вело до незгод між ними самими. Через це зовні ніби цілісна в 1054—1073 рр. держава Ярославичів була в дійсності недосить об'єднаною і централізованою. Досить було сильного зовнішнього поштовху для того, щоб держава захиталась, а тріумвірату було завдано непоправного удару. Таким поштовхом стала навала половецької орди на Переяславську землю 1068 р. і поразка тріумвірів у битві з нею на р. Альті. Становище погіршили повстання в Києві, що сталося відразу по поверненні Ярославичів з поля битви, втеча Ізяслава до Польщі, повернення його з польським військом через півроку й жорстоке придушення його сином повстання ¹⁶.

Тріумвірат дав глибоку і непоправну тріщину. 1072 р. його члени зробили останню спробу якось домовитися, зібравшись на з'їзд у Вишгороді з нагоди перенесення мощів Бориса і Гліба до нової церкви: “Совокупишася Ярославичи: Изяслав, Святослав, Всеволод... И отпевше литургию, обедаша братья на скупь (всі разом. — М. К.), каждо з бояры своими, с любовью великою” ¹⁷. Та часи братньої любові чи хоча б згоди поміж тріумвірами, назавжди відійшли у минуле. Суперечності між ними набрали необоротного характеру.

На початку наступного, 1073 р., Святослав, за словами літописця, підбурих Всеволода виступити проти старшого брата. Книжник твердить, що саме “Святослав же бе начало выгнанию братню (Ізяслава. — М.К.), желая больше власти” ¹⁸. У березні 1073 р. він вокняжився в Києві, зосередивши у своїх руках значну більшість земель держави: Київську, Чернігівську, Муромську, Новгородську і Псковську, а також Тмуторокань і Поволжя. За масштабами володінь, матеріальними ресурсами і військовим потенціалом він рішуче переважав Всеволода і верховодив у новоствореному дуумвіраті, що виник, швидше за все, *de facto*, ніж шляхом укладення відповідної угоди між братами.

Джерела, насамперед “Повість временних літ”, скупі висвітлюють коротке (тривало менше чотирьох років) перебування Святослава на київському столі. З читання літопису створюється враження, що він прагнув усунути Всеволода від керівництва країною. Але, певно, через

загрозу повернення до Києва законного сюзерена — Ізяслава, котрий блукав тоді Західною Європою, він так і не наважився розпочати війну проти молодшого брата¹⁹.

Після смерті Святослава у грудні 1076 р. у Києві вокняжився було Всеволод. Але влітку 1077 р. він добровільно поступився головним руським столом на користь Ізяслава, який повернувся з еміграції, а сам задовольнився Черніговом. Почалося коротке, що тривало менше трьох місяців, співправління на Русі Ізяслава та Всеволода.

Про те, що Ізяслав вважав брата своїм співправителем на Русі, котрий має рівну з ним частку у батьківській спадщині, свідчать, як мені здається, його слова, мовлені Всеволоду тоді, коли того вигнали з Чернігова князі-ізгої Олег Святославич і Борис Вячеславич: “Аще будет нам причастье (володіння. — М.К.) в Русской земли, то обема; аще лишена буде, то оба. Аз сложаю главу свою за тя”²⁰. Сумні передчуття не обманули Ізяслава. У кровопролитній битві на Нежatinій Ниві 3 жовтня 1078 р. між дуумвірами та ізгоями загинули Ізяслав і Борис. Олег із залишками дружини ледве втік до Тмуторокані, а в Києві вокняжився Всеволод Ярославич²¹.

Історики не раз відзначали, що відновлення єдиновладної монархії Всеволодом мало обмежений характер²². Він зовсім не був сильним самодержцем, якому, безумовно, підкорялися б інші руські князі. Напевне, непослідовність київського володаря у стосунках з іншими, насамперед з бунтівними ізгоями Олегом, Давидом і Ярославом Святославичами та Рюриком, Володарем і Васильком Ростиславичами була спричинена багато в чому юридичною нечіткістю заповіту Ярослава щодо заміщення князівських столів — старий князь закріпив володіння за п'ятьма своїми синами, а от про внуків ніби забув. Тому, мабуть, Всеволоду було важко визначати черговість і правомірність посідання тих чи інших престолів онуками Ярослава, найактивнішими серед яких були саме безземельні або малоземельні ізгої.

Та як би воно там не було, на кінець 80-х років XI ст. Всеволод значною мірою задовольнив і замирив князів-ізгоїв та інших членів дому Ярославичів. Мені здається, що він зміг добитися цього лише завдяки своєму синові Володимирі, з яким із самого початку свого князювання в Києві утворив сімейний дуумвірат. Часи князювання Всеволода на Русі (1078—1093 рр.), на мій погляд, були часами співправління в державі його із сином Володимиром.

У літописі немає прямих свідчень на користь існування цього дуумвірату. Тому доведеться звернутися до непрямих. “Повість временних літ” неодноразово згадує про те, що Володимир постійно діяв від імені київського князя, виконуючи, по суті, його обов'язки й функції. 1080 р. “заратишася торци переяславьстии на Русь; Всеволод же посла на ня сына своего Володимера”. Через чотири роки по тому князі-ізгої Ростиславичі вигнали було з Володимира-Волинського Ярополка Ізяславича. “И посла Всеволод Володимера, сына своего, и выгна Ростиславича, и посади Ярополка Володимери”. А коли наступного, 1085 р., незадоволений київським князем Ярополк зібрався у похід проти нього, “Всеволод посла противу ему сына своего Володимера”²³. Але ж у всіх подібних випадках звичайно сам київський князь ходив у походи проти своїх васалів, зміщав їх із столів і садовив на столи.

Посаджений 1078 р. батьком у Чернігові, Володимир Мономах постійно бував у Києві. У написаному на схилі років “Повчанні” він згадував: “А и-Щернигова до Кыева нестишьды (близько ста разів. — М.К.) ездил ко отцю...”²⁴. Важко пояснити ці постійні й часті приїзди Володимира до Києва інакше, ніж необхідністю спільно вирішувати із Всеволодом державні справи. У ролі одного із співправителів держави Мономах особливо виразно виступає в літописній статті 1086 р.: “Приде Ярополк из Ляхов, и створи мир с Володимиром, и иде Володимер вспять

Чернигову”²⁵. Характерно, що Всеволод у цьому записі навіть не згадується.

Таким чином, існують вагомі підстави твердити, що в часи київського князювання Всеволода Ярославича Руссю правив дуумвірат, який складався з нього самого та його сина Володимира.

13 квітня 1093 р. у Києві помер Всеволод. Володимир Мономах, котрий, за моїм переконанням, тоді строго дотримувався порядку заміщення князівських престолів за принципом родового старійшинства, добровільно поступився Києвом найстарішому серед Ярославичів— Святополку Ізяславичу, а сам залишився у Чернігові. Наступного року йому довелося віддати Чернігів братові у перших Олегові Святославичу (на який той мав переважні права як син старшого брата Всеволода — Святослава) й перебратися до батьківського Переяслава²⁶.

Мало не з перших днів свого київського князювання Святополк почав виявляти прагнення залучити Мономаха до керівництва державою. Після першої ж невдачі у битві з половцями “Святополк же ... посла к Володимеру, да бы помогл ему”²⁷. Володимир Всеволодич, тоді ще чернігівський князь, охоче пристав на пропозицію київського князя, ще й залучив до співправління молодшого брата Ростислава, котрий сидів у Переяславі. На мій погляд, Мономах вирішив відновити давню тріумвіратну форму керівництва державою. Однак невдовзі по тому Ростислав, втікаючи після нещасливої битви з половцями, втопився у р. Стугні²⁸.

Невдача з організацією тріумвірату не збентежила Мономаха. Ймовірно, 1094 р., після того, коли Олег Святославич прийшов з Тмуторокані з половецькою ордою, відняв Чернігів у Володимира, а кочовики з його благословіння сплюндрували Чернігово-Сіверщину, Святополк Ізяславич і Володимир Всеволодич уклали угоду про спільне правління на Русі²⁹.

У створенні нового дуумвірату, здається, певну роль відіграла і традиція: адже сумісні форми правління Руссю на той час налічували якраз півстоліття. У тогочасному суспільстві ще добре пам’ятали про родинний дуумвірат Всеволод Ярославич—Володимир Мономах, за порядкування якого в державі панував відносний спокій, а половецькі хани не наважувалися нападати на Русь.

Головне ж, і Святополк, і Володимир мали бути кривно зацікавлені в об’єднанні власних сил та залученні до боротьби з кочовиками військових загонів інших руських князів. Для цього необхідно було припинити усобиці в країні та консолідувати її. Отже, могутнім чинником скріплення дуумвірату була постійна і страшна половецька загроза. Протягом 1103—1111 рр. Святополк з Володимиром організували й очолили кілька успішних походів південноруських князів до Половецького степу, внаслідок чого кочовики були розгромлені й відкинуті від південних рубежів Руської землі³⁰.

Іншим стимулятором і скріплюючою силою дуумвірату була необхідність тримати в послузі непокірних Святославичів, зокрема, Олега. Приятель і спільник половецьких ханів, якому належить сумний пріоритет залучення кочовиків до міжкнязівської боротьби на Русі, цей старший син Святослава Ярославича всіляко ухилявся від участі в походах південноруських князів проти кочовиків, аж поки Святополк і Мономах не примусили його з’явитися на Любецький з’їзд князів, на якому (або трохи раніше) його позбавили Чернігова і дали якісь скромніші володіння в Чернігово-Сіверській землі — Новгород-Сіверський і, здається, Курськ. І хоча після Любеча Святославичі почали ходити в загальноруські походи в степ і перестали розпалювати усобиці, дуумвіри, мабуть, пильним оком продовжували наглядати за ними.

Все це зміцнило дуумвірат Святополк—Володимир і дозволило йому подолати політичні бурі й особисті незгоди навіть у перебігу успішної боротьби з половцями 1103—1111 рр.

Мономах, котрий зіграв у ній першу скрипку, зажив величезного авторитету в усіх верствах суспільства і високо піднісся в народній уяві над Святополком, жодного разу не поставив під сумнів його старійшинство, — хоча київський князь не раз давав йому і привід, і підставу для цього.

Варто підкреслити ту обставину, що дуумвірат Святополк—Мономах серйозно відрізнявся від подібної форми правління на Русі в XII ст., в часи удільної роздробленості, коли співправителями бували голови двох найсильніших і найчисленніших князівських кланів, що змагалися за загальноруську владу. Найтиповіший приклад: дуумвірат глави Ольговичів, великого князя київського Святослава Всеволодича й старшого Ростиславича Рюрика, князя південної Руської землі в 1181—1194 рр. Цей та інші дуумвірати другої половини XII ст. створювалися не заради централізації держави (хоча в ідеалі дехто із співправителів міг добиватися цього), а в інтересах власних кланів. Політична стабілізація в країні досягалася завдяки хиткій рівновазі сил. Навколо таких дуумвірів скупчувалися інші клани й окремі князі, і політичне життя держави минало в співробітництві та суперництві між двома гілками Ярославичів. Дуумвірати часів роздробленості були суто прагматичними об'єднаннями.

Дуумвірат же Святополк Ізяславич — Володимир Всеволодич мав інші корені й інші цілі. Він ґрунтувався на засадах родового старійшинства і мав на меті об'єднання сил держави перед лицем князівських усобиць і половецької небезпеки. Навіть громадянській війні на Русі 1097 р. виявилось не під силу зруйнувати його. На той час дуумвірат встиг утвердитись та продемонструвати суспільству свою силу й корисність. Далася взнаки і консолідуєча роль з'їзду в Любечі, хоча його рішення і не були повною мірою введені до практики міжкнязівських відносин.

Завершуючи розгляд давньоруської державності часів від смерті Ярослава Мудрого до вокняжіння в Києві його онука Володимира Мономаха, наголошу на тому, що визначальною рисою верховної влади на Русі було постійне співправління старших членів родини Ярославичів. Воно здійснювалось у формі тріумвіратів і дуумвіратів й загалом сприяло стабілізації політичного життя, припиненню усобиць, отже, централізації країни й зміцненню самої державності. Співправління послаблювали і тиск з боку половецьких ханів.

Навіть перший тріумвірат Ярославичів при всьому егоїзмові його учасників, неузгодженості в багатьох питаннях дій його членів певною мірою служив вищенаведеним завданням. Що ж стосується часів Всеволода й Святополка, то можна з упевненістю визнати дуумвіратну форму правління державою такою, що найбільше відповідала умовам часу. Зокрема, дуумвірат Святополк—Мономах приніс значне усталення політичного і соціального буття країни, надовго покінчив з половецькими вторгненнями і підготував ґрунт для більшої централізації держави, а тим самим — для відновлення одноосібної монархії Володимиром Всеволодичем.

Сумісні способи правління визначали головним чином політичну форму державності. Та поряд з необхідністю об'єднати країну для припинення князівських “катор” (чвар) і протистояння половецькій загрози існували й об'єктивні соціально-економічні причини, що схилили київських князів до співправління з іншими князями. Господарський і суспільний розвиток Русі, поширення феодального способу виробництва та феодальних відносин у суспільстві, зростання міст викликали до життя нову політичну й економічну силу — великих землевласників-бояр, схильних із самого початку до сепаратизму, бо вони ставили інтереси власної землі вище загальнодержавних. Боярський сепаратизм не

міг не впливати на місцевих князів. Ось чому вже перед трьома старшими синами Ярослава, а далі і його онуками, постала проблема приборкання князів, які сиділи в різних землях Давньоруської держави. Нарешті, на початок XII ст. централізаторські тенденції верховної влади перемогли, і в Києві одноосібно вокняжився Володимир Мономах. Але та перемога виявилася в історичній перспективі не остаточною.

Коли по смерті Святополка Ізяславича (16 квітня 1113 р.) київським князем став Володимир Всеволодич, він одразу перестав дбати про дотримання порядку родового старійшинства при заміщенні київського та інших столів. Не думав він і про організацію спільних форм правління, дуумвіратів чи тріумвіратів із Святославичами³¹. Адже Мономах прагнув до відновлення одноосібної монархії й не бажав поділяти владу з ким би там не було.

На те, що Володимир не збирався більше дотримуватися правил “лествичного восхождения”, вказує вже запис літопису про його вокняжіння в Києві: “Седе на столе отца своего и дед своих” — у цих словах виразно проступає інший принцип престолонаслідування: отчинний. Порівняймо розповіді “Повісті временних літ” про посідання київського стола його батьком (“Всеволод же седе Кыеве на столе отца своего и брата своего”) або братом у перших Святополком (“седе на столе отца своего и стрья (дядька по батькові. — М.К.) своего”)³², з яких видно, що обидва вони успадковували Київ на засадах родового старійшинства.

Джерела не залишають сумнівів у тому, що Володимир Всеволодич правив у Києві як нічим і ніким не обмежуваний самодержець. Щоправда, саме це слово в літописах з’являється пізніше, в кінці XII — на початку XIII ст. — пригадаймо знаменитий початок Галицько-Волинського літопису: “Начало княжения великого князя Романа, самодержца бывша всей Руской земли...”³³. А далі в цьому ж джерелі вміщено посмертний панегірик Романові Мстиславичу, в якому його знову названо “самодержцем” і сказано, що він наслідував свого великого предка (“ревноваше бо деду своему Мономаху...”³⁴), котрий, як виходить з контексту, був теж самодержцем, — можливо, й першим! — в уяві того галицького книжника.

Віддаючи належне зусиллям і здобуткам Володимира Всеволодича щодо відновлення одноосібної монархії на Русі, багато хто з істориків вважав, ніби його влада в державі була все ж таки меншою, ніж у його діда Ярослава і прадіда Володимира. “Немає підстав говорити й про таку залежність Святославичів від Мономаха, яка створювалась для молодших князів правобережного Дніпров’я, — писав авторитетний знавець проблеми. — У фразеології київського літопису Святославичі завжди виділені, поставлені поряд із Володимиром”³⁵. Дійсно, так само, як за київського князювання Святополка Ізяславича, літописці виділяють Святославичів серед інших князів, — але ж це відповідало їхньому становищу володарів величезної та багатой Чернігово-Сіверської землі. Проте у “Повісті временних літ” та її продовженні після 1110 р. — Київському літописі — немає навіть натяків на політичну чи суспільну рівність Святославичів щодо київського князя, якого літописці високо підносять над усіма іншими руськими князями.

Джерела свідчать, що Володимир Всеволодич був таким же всевладним правителем Давньоруської держави, як його дід і прадід. Всупереч поширеній в історіографії думці, начебто він дотримувався принципу отчинності стосовно підвладних йому князів і не зрушував їх з насиджених місць, Мономах насправді рішуче переміщував їх з одного стола на інший, відбирав і отчини. Так, він самовладно забрав 1117 р. у Ярослава Святополчича м. Володимир-Волинський, отчинне володіння старшої гілки Ярославичів-Ізяславичів, і посадив там свого сина Романа.

І Ярославу, котрий був старшим у своєму поколінні Ярославових правнуків, “покорившюся и вдаривше челом перед строем (дядьком. — М.К.) своим Володимиром; и наказав его Володимер о всем, веля ему к собе приходить: “Когда ты позову!””³⁶ То була сувора формула беззастережної вимоги покірності від молодшого князя київському сюзеренові, закріплення відносин сюзеренітету-васалітету між ними.

Під тим же 1117 р. “Повість” безсторонньо відзначила: “Приведе Володимер Мьстислава из Новагорода (Великого. — М.К.), и дасть ему отець Бельгород, а Новегороде седе Мьстиславичь, сын его (Всеволод. — М.К.), внук Володимеров”³⁷. Старіючий Мономах наблизив до Києва свого старшого сина, щоб той встиг посісти головний руський престол у випадку раптової смерті батька.

Після 1117 р. Мстислав починає допомагати Володимирові в загально-руських справах. У 1123 р. невгамовний Ярослав Святополчич, який ще 1118 р. утік до Угорщини, вирішив з угорською і польською допомогою повернути собі батьківський Володимир. Він запросив до участі в поході галицьких Ростиславичів — Володаря і Василька, теж, певно, невдоволених самодержавною політикою Мономаха. Величезне союзне військо зненацька облягло м. Володимир, де княжив син київського володаря Андрій, а “Володимеру не поспевшю ис Кыева с Мьстиславом сыном своим”³⁸. У цьому контексті Мстислава поставлено наче нарівні з батьком. Але не варто робити з цього поспішного і невірною висновку, що 1117 р. чи дещо пізніше було створено новий родинний дуумвірат.

Коли Мстислав опинився у Білгороді, то Володимир просто зробив його своєю правою рукою і багато в чому покладався на немолодого вже, досвідченого у державних і воєнних справах сина. Не будемо забувати, що Мономах наближався до свого 70-річчя — віку на той час дуже поважного, і йому важко було встигати всюди.

Роки князювання в Києві Володимира Всеволодича та його сина Мстислава, прозваних Великим (1113—1132), були останніми часами існування одноосібної форми керівництва державою на Русі. Можна погодитися з таким зауваженням М. С. Грушевського: “Семилітнє правління Мстислава становить вповні продовження батьківського”³⁹. Він упевнено посів “отца место”, самовладно правив державою і розпоряджався всіма іншими князями Ярославового дому. Керуючись державотворчими принципами свого батька, Мстислав ревно дбав про дальшу централізацію країни, примушував своїх братів та інших князів ходити в походи проти половців, а в неслухняних відбирав міста і землі — навіть виганяв їх з Руської землі, а то й засилав в ув’язнення до Візантії⁴⁰.

На Русі завжди найвищою добродією князя вважався захист рідної землі від половецьких ханів. Мстислав гідно продовжив започатковану його батьком стратегічну лінію широкого наступу силами всіх князів Південної Русі на Половецький степ. У київського літописця були всі підстави пишатися своїм князем: “Се бо Мьстислав Великий, наследил отца своего пот Володимера Мономаха Великаго. Володимер сам собою постоя на Дону и много пота утер за землю Русскую, а Мьстислав мужи своя посла, загна половци за Дон и за Волгу, за Яик, и тако избавил Бог Рускую землю от поганых”⁴¹.

І при всьому тому з літопису створюється враження, що єдиновладдя Мстислава трималося в основному на вдосконаленому його батьком державному механізмові й апараті, на покірних Мономахові князях і відданих йому дружинниках. Сам Мстислав у розвитку та зміцненні державної структури Русі відіграв порівняно скромну роль. Бо інакше важко буде пояснити, чому це невдовзі по його смерті й вокняжінні в

Києві його молодшого брата Ярополка в державі спалахують усобиці. Починається тривала і кривава боротьба за київський престол як між головними князівськими кланами Мономашичів і Святославичів, так і всередині цих кланів. Давньоруська держава з 40-х років XII ст. стрімко занурюється у вир удільної або феодальної роздробленості.

¹ Повесть временных лет. — М. — Л., 1950. — Ч. 1. — С. 170.

² Там же. — С. 170—171.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т.2. XI—XIII вік. Львів, 1905. — С. 90

⁴ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М. 1953. — С. 500.

⁵ Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. — М., 1993. — С. 25—34.

⁶ Назаренко А. В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X—XI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. 1985. — М., 1986. — С. 154.

⁷ Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. — К., 1992. — С. 230.

⁸ Голочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 33.

⁹ Черепнин Л. В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X — начала XIII вв. // Исторические записки. — М., 1972. — Т. 89. — С. 360.

¹⁰ Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. — М., 1987. — Т. 1. — С. 183—184.

¹¹ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 142.

¹² Там же. — С. 108.

¹³ Там же.

* Разом з тим немає впевненості в тому, що "ряд" Ярослава було вписано до літопису повністю і в не зміненому вигляді. Можливо, що з представленого в ньому тексту випало (чи було змінено) більш конкретне формулювання, яке визначало статус київського стола по смерті Ярослава.

¹⁴ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 134.

¹⁵ Там же. — С. 111—112.

¹⁶ Там же. — С. 112—116.

¹⁷ Там же. — С. 121.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Грушевський М. Назв. праця. — С. 62.

²⁰ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 132—133.

²¹ Там же. — С. 133—135.

²² Див., напр.: Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 44.

²³ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 135.

²⁴ Там же. — С. 162.

²⁵ Там же. — С. 136.

²⁶ Там же. — С. 143, 148.

²⁷ Там же. — С. 143.

²⁸ Там же. — С. 144.

²⁹ Більш докладно історія цього дуумвірату розглянута мною в недавній статті: Давньоруська держава кінця XI — початку XII ст. (від усобиць до стабілізації) // Укр. іст. журн. — 1997. — № 2. — С.22—25.

³⁰ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 183—192.

³¹ Котляр М. Ф. Назв. праця. — С. 25—26.

³² Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 135, 143, 197.

³³ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 479.

³⁴ Там же. — С. 480.

³⁵ Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 67.

³⁶ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 202.

³⁷ Там же. — С. 201—202.

³⁸ Летопись по Ипатскому списку. — С. 206.

³⁹ Грушевський М. Назв. праця. — С. 121.

⁴⁰ Летопись по Ипатскому списку. — С. 218.

⁴¹ Там же. — С. 217—218.

* * *

С. І. СВІТЛЕНКО (Дніпропетровськ)

Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему *

Принципова відмінність українського народолюбства від російського народництва полягала у тому, що світоглядними складниками першого були “українолюбство” (“українофільство”, “хохломанія”) та “народолюбство” (“народовство”, “хлопоманія”), які перебували в нерозривному зв'язку. За умов, коли уряд монархічної Росії всіляко гальмував вільний розвиток української мови, літератури, освіти, мистецтва, преси, всього того, що складає сукупність духовності народу, й посилював русифікаторську політику, українолюбці обрали своїм ідейним кредо відстоювання не російських державних інтересів, у тодішній історичній обстановці шовіністично-імперських стосовно українства, а захист прав рідного народу. П. О. Куліш писав про причину такого вибору: “Українська ідея, заснована на началі глибоко-демократичному, явилась унаслідок відчуття неправди у взаємних відносинах між собою брата і брата”¹.

Хоча в цілому українолюбство не сформувалося в окрему ідеологію і практику українського національного руху, діячі українолюбства були прихильниками національної ідеї, прагнули реалізувати природне право українського народу бути вільним і рівним серед інших народів. О. Я. Кониський, висловлюючи своє кредо у сфері політики і міжнародних відносин, підкреслював: “...Відносини до всіх народностей однакові... Україна-Русь — однаково з усіма народами має право уладнатись по своїй уподобі”².

Українська національна ідея мала демократичний ґрунт, тому що любов до рідної землі органічно поєднувалась у ній з любов'ю до свого народу. М. І. Костомаров зараховував до українолюбців людей, “люблячих Україну, її народ, мову, нрави, звичаї, пісні, побут і життя цього народу...”³. На думку В. Б. Антоновича, першопричиною виникнення “українофільства” стала увага інтелігенції до “селянського середовища”. Він стверджував, що переконання українофілів ґрунтуються “на можливому всебічному вивченні свого народу”⁴. П. О. Куліш теж вказував на взаємопов'язаність “українофільства” з “працею на користь народу і для живого зближення з народом”⁵.

Розуміючи, що український народ опинився на своїй рідній землі в становищі духовного ізгоя, українолюбці прагнули втілити в життя ідею всебічного національно-культурного відродження й піднесення України. Адже без зростання національної самосвідомості українців годі було й мріяти про національне самовизначення, яке дало б змогу досягти найбільш повного демократизму в національних відносинах.

Українолюбство було наповнене насамперед національно-культурницьким змістом. Так, В. Б. Антонович розглядав “українофілів” як патріотів, які “дорожать надзвичайно своїми обласними відмінностями і своїм обласним наріччям”⁶. М. І. Костомаров ототожнював “українофільство” з “прагненням деяких малоросів писати на своєму рідному наріччі і разом з тим вивчати багату скарбницю народної поезії”⁷. О. Я. Кониський підкреслював просвітницький характер українолюбства, зазначаючи, що “від часу знесення кріпацтва і до нині найважливішою і найголовнішою потребою було, є і довго ще буде **освіта народня на народній мові**”⁸. Однак М. П. Драгоманов, хоч і відзначав в українолюбстві національно-культурницьке, просвітницьке начало, не погоджувався з тим, що це “зовсім не політичний рух”⁹.

* За к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн., 1997. — № 3.

Радикально-демократичні елементи українського народолобства, котрі склали меншість у вітчизняному національному русі, надавали першорядного значення державницько-політичному аспекту діяльності, пропаганді ідеї української державності, принаймні політичної автономії. Поміrkована більшість, яка перебувала на ліберально-демократичних позиціях, вважала за доцільне виборювати в першу чергу право культурно-національної автономії.

Наявність різних позицій у народолобстві зумовлювалась об'єктивними причинами. По-перше, розгром Кирило-Мефодіївського товариства 1847 р. негативно позначився на подальшому розвитку українських визвольних змагань, зумовив ідейно-політичний надлом лідерів, зокрема М. І. Костомарова, П. О. Куліша та ін. Тому в перебігу українського національного відродження початку 60-х років XIX ст. не було висунуто політичної програми. Втім буржуазні реформи 60—70-х років не змінили імперську сутність російського монархічного режиму, що був традиційним і жорстоким ворогом українського національно-визвольного руху. Перманентні звинувачення українолюбців у “сепаратизмі”, що супроводжувалися поліцейськими репресіями протягом пореформених десятиліть, безперечно, заважали виробленню загальної політичної програми національного руху тієї доби. Це стало однією з суттєвих причин переходу частини української молоді на позиції російського соціально-революційного народництва, спричинило млявість та ідейну слабкість руху демократичного українства.

По-друге, поміrkованість державницько-політичних позицій українолюбців зумовлювалась їхніми народолобними ілюзіями, певною ідеалізацією селянства. Чимало діячів українського руху вважало, що “прихильник мужиків мусить мало не усьому йти з мужиками”, а останні все ще вірили в легенду про “доброго царя-батенька”, сподіваючись отримати від нього землю і вбачаючи в його особі захисника від польського панства. До того ж, українські народолобці були прихильниками досить поширеної в Європі думки, буцімто селянське господарство може поліпшитись і за умов відсутності демократичного державного ладу, “за поміrkю царства”.

Історичну зумовленість орієнтації народолобців — репрезентантів селянського демократизму — на селянство відзначав С. А. Подолинський: “Українці — народ мужицький здебільшого; немає народу в світі, де б був такий малий відсоток вищих станів, і тому всілякий український рух у вихідній точці своїй не має ніякого сенсу, якщо він не чисто мужицький”¹⁰.

Пріоритетними напрямками діяльності народолобців стало просвітництво серед селянських мас, книжково-видавнича справа, спрямована на випуск підручників, популярних і дешевих книжок для народу, а також народовивчення, яке розглядалося як один з наріжних каменів національно-культурного відродження. Вітчизняні демократи певною мірою ідеалізували селянські маси, а з іншого боку, прагнули засобами художнього слова, етнографії, літературо- і мовознавства, мистецтва, правознавства, статистики тощо якомога повніше відтворити історичний досвід та духовну пам'ять народу, без чого годі було вести розмови про його національну й соціальну свідомість, про право стати самостійним господарем, хазяїном у своєму домі, на рідній землі. “Хто любить свій народ — нехай любить його не по-донкіхотські, не уявленням, а серцем і справою, — зауважував М. І. Костомаров, — нехай любить не абстрактне поняття про народ, а народ у дійсності, у відчутності...”¹¹.

Органічним явищем вітчизняного народолобства стало “ходіння в народ”, яке розпочалося як рух демократичної молоді вже на рубежі 50—60-х і тривало протягом 70—80-х років. Його метою була головним чином реалізація завдань просвітництва та народовивчення селянських

мас, що поступово вело б їх до національної та соціальної ідентифікації, а інтелігентів-демократів — до “злиття” з народом. Переважною формою “ходіння в народ” українських народолюбців була “осіла” діяльність серед селянства, причому пріоритет надавався культурницькій роботі.

Вітчизняне народолюбство, під яким слід розуміти світоглядні цінності та соціальну практику єднання демократичної інтелігенції з селянством, ґрунтувалося на гуманістичних і демократичних принципах, розвивалося засобами просвітництва і народовивчення, мало на меті національно-культурне і соціальне відродження селянства.

На початку 60-х років в ідейних поглядах та діяльності народолюбців переважали національно-культурницькі аспекти, а соціальні були ще недостатньо окреслені. “Отже, за нашим розумінням, — обережно зазначалося у “Відгуку з Києва” (1862 р.), підписаному 21 діячем українського руху, — єдина справа істинних друзів народу в нинішній час — допомагати розвитку народу, не вдаючись у політичні або соціальні толки і очікуючи терпляче часу, коли народ буде в змозі толкувати з нами про предмети, котрі тепер не досяжні його розумовому розвитку, а тому для нього загадкові, темні і не потрібні”¹².

Проте вже “Моя сповідь” В. Б. Антоновича, написана того ж року, свідчила про наявність певних соціальних мотивів у діяльності народолюбців. “Істинні друзі народу, — писав ідейний лідер київської української громади, — не ламають собі голову над далеким майбутнім, але якщо вони люди справи і якщо мають кошти, то дбають про народну просвіту, про покращання матеріального побуту селян...”¹³.

Про гуманістичні, антикріпосницькі устремління народолюбців — “шістдесятників” розповідається у спогадах учасників українського визвольного руху. Так, С. Ф. Русова, описуючи епоху 60-х років XIX ст., зазначала: “Завдання українофілів — розвиток, просвітництво народу шляхом його ж рідної мови, визволення цього народу від кріпосної залежності”. Б. С. Познанський, маючи на увазі польських і українських “хлопоманів” того часу, вказував: “...Всі ми однаково бачили несправедливість кріпосної залежності, і в жертві цього суспільного ладу — селянині — бачили насправді неіснуючі чесноти”¹⁴.

У 70-і роки провідні діячі народолюбців ще більше уваги приділяли соціальному питанню, розглядаючи його крізь призму, насамперед, демократичної та ліберальної ідеї. “Наше діло усе-таки соціально-демократичне й вольнодумське, — писав М. П. Драгоманов у листі до В. М. Навроцького від 14 квітня 1873 р., — а не магнатське і клерикальне”¹⁵. Дещо пізніше у праці “Література російська, великоруська, українська і галицька” він визначав “лібералізм” української молоді як “більш соціальний, або педагогічний”, а великоруської — як такий, що “мав більш політичний характер, революційну окраску”¹⁶. На соціально-демократичній спрямованості українського національного руху загострював увагу С. А. Подолінський. В листі до В. М. Смирнова від 4 травня 1875 р. він зауважував: “Знайте, передусім, що зараз українофільство означає — українська соціально-демократична партія...”¹⁷. Навіть в офіційній позасудовій документації 70-х років починають використовувати термін “соціал-українофільська партія”¹⁸.

Соціальні устремління народолюбців розвивалися під впливом утопічно-соціалістичних концепцій. Цей зв'язок простежувався вже з 50-х років. Так, М. П. Драгоманов у листі “До киян” від 3—12 лютого 1887 р. стверджував, що “завше був соціалістом” (починаючи з гімназії). У споминах “Два учителі” він згадує, як відомий народолюбець О. І. Стронін викладав полтавським гімназістам соціальні теорії Р. Оуена, А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є¹⁹.

У 70-і роки соціалістичні ідеї здобувають дедалі більше прихильників у лавах українських народолюбців. Цей процес відбився в

появі таких термінів, як “українофіли-соціалісти”, “українофільський соціалізм” тощо²⁰.

Поширення соціалістичних ідей сприяло посиленню уваги народолюбців до соціально-економічних і політичних питань. Уже в 70-і роки М. П. Драгоманов і С. А. Подолинський висловлювали принципові міркування стосовно теоретичних підвалів українського “громадівського соціалізму”, складниками якого стали ідеї широких економічних перетворень в інтересах селянства і робітництва, соціальної та національної рівності на основі вільної автономії осіб, спілок, громад, народів, а також вільного товариства (федерації) громад і народів. С. А. Подолинський дійшов висновку, що необхідно “прямо і відкрито, шляхом розповсюдження книжок і шляхом усної пропаганди поширювати вчення соціалізму серед селян”²¹.

Показово, що частина провідних діячів українського демократичного руху висловлювалася за можливість як мирних, так і революційних методів утвердження соціалістичних ідей. М. П. Драгоманов у “Попередньому слові” до “Громади” пропонував боротися за нові “громадські порядки” “усіма способами, мирними й вояцькими”²². Програма “Громади” М. П. Драгоманова, М. І. Павлика і С. А. Подолинського теж не виключала можливості того, що “простому народу на Україні не обійтись без збройного бою й повстання (революції)”²³. Радикально-демократичні ідеї українського народолюбства знаходили підтримку молодого покоління громадівців.

Подальший розвиток цієї тенденції простежується у 80-х роках, коли виникають проекти політичних програм українського товариства “Вільна Спілка — Вольний Союз”, “Української соціально-революційної партії”, “Партії українських соціалістів” тощо. Приміром, проект “Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах”, вилучений у І. М. Присецького 1883 р., декларував прихильність до еволюційно-органічного розвитку, хоча революційний шлях до цієї мети вважався цілком реальним. На порівняно близький час ставилися такі завдання: в політичному житті — правовий порядок, в економічному — перетворення в дусі як колективізму, так і індивідуалізму, в соціальному та культурному — майнова, станова, освітня рівність громадян, широка самобутність, висока моральність та освіченість народу, розвиток солідарності, початків братерства, поширення ідей соціалізму²⁴.

“Програма дій українських соціалістів”, яка поширювалася в українських гуртках Чернігова у 80-х роках, теж визнавала поступовість перебігу історичного процесу, хоча “радикальні і всебічні зміни в народному житті” вважалися можливими й необхідними. В документі проголошувались такі провідні ідеали: в економічному житті — соціалізм, у соціальному — загальна рівність, у політиці — анархія, автономія, федералізм, а в національній та культурній сфері — повна свобода націй та культури²⁵.

Розвиток соціально-політичної течії з досить виразним радикально-демократичним спрямуванням засвідчував, що частина українських народолюбців віддавала пріоритет гуманістичним, загальнолюдським цінностям, прагнула орієнтуватися на західноєвропейські демократичні традиції, хоча при цьому не заперечувала національну специфіку українства. Безперечним ідейним лідером цього напрямку був М. П. Драгоманов. У листі до галицького громадсько-політичного діяча О. Г. Барвінського від 27 лютого 1891 р. він стверджував, що “в російській же Україні ніяке українолюбство, окрім радикального, не має будучини і навіть сучасності”, а в листі до О. Я. Кониського від 20 квітня того ж року закликав не сходити “з тієї європейської радикальної дороги, на котру Шевченко ставав полусвідомо, “хлопоманія” 60-х років свідоміше, і на котру я раджу стати зовсім рішуче й безповоротно”²⁶.

М. П. Драгоманов був послідовним критиком ідейної поміркованості й національної обмеженості тих “українофілів”, які дотримувались аполітичного культурництва, а часом збочувалися з національно-демократичних на формально націоналістичні позиції. “Думаю, — міркував видатний ідеолог народолобства в листі до галицького громадського діяча і публіциста М. Й. Бучинського від 6 листопада 1872 р., — що пора вже давно перетрясти українофільство і одібрати у йому гуманістичну і народно-демократичну струю од національно-традиційної, старовірної, котра є і у нас, як в усяких краях і народах”²⁷. М. П. Драгоманов вважав українофільство “вимираючим” напрямком. Така оцінка була викликана однобічною і недостатньо ефективною культурницькою роботою, не поєднаною з соціально-політичною. Слабкість “чистого” культурництва стала очевидною вже у 80-х — на початку 90-х років ХІХ ст.

Водночас не можна не помітити, що ідейні опоненти М. П. Драгоманова — О. Я. Кониський і Б. Д. Грінченко — були послідовними прихильниками ідей націонал-демократії. Так, О. Я. Кониський бачив шлях розвитку українства не в орієнтації на “космополітичні”, “універсальні” цінності, а в освіченні народної маси й інтелігенції на ґрунті широкого націоналізму і глибокого демократизму, а також у поліпшенні економічного становища людей. Націоналізм цього видатного українського народолобця являв собою не проповідь національної виключності, а патріотизм, який відзначався загальнодемократичним змістом і спрямовувався проти великодержавної, русифікаторської політики національного гноблення українського народу з боку російського імперського режиму²⁸.

За Б. Д. Грінченком, пріоритетними в діяльності української демократії за тих історичних умов мали стати просвітницько-культурний і економічний напрями. З’єднавши справу національну зі справою народного добробуту, вважав він, українські народолобці виявити б “не тільки правдивий діяльний патріотизм, а також і розумний далекосяжний політичний такт”²⁹. У поглядах Б. Д. Грінченка, як і О. Я. Кониського, знайшли відбиток ідеї національно-культурницького напрямку українського народолобства, що відзначався ліберально-демократичною спрямованістю.

Отже, українське народолобство 60—70-х років відходить від романтизму попереднього періоду і стає “реальним”, “дійовим”, поєднуючи в своєму світогляді ідеї національного і соціального демократизму, лібералізму і радикалізму. Цим пояснюється співіснування в народолобському таборі численних відтінків — від послідовного культурництва ліберально-демократичного забарвлення до соціально-політичної течії з досить виразним радикально-демократичним спрямуванням. Уповільнене розмежування представників зазначених ідейних течій і тенденцій становило характерну особливість українського демократичного руху.

Загальноросійське народництво репрезентувало другий народницький потік в Україні, який став невід’ємною складовою загальноросійського руху демократичної інтелігенції. Вплив російської демократії народницького забарвлення починає простежуватися в Україні вже в другій половині 50-х — на початку 60-х років, що знаходило вияв у діяльності Харківсько-Київського таємного товариства у 1856—1860 рр., поширенні видань Вільної російської друкарні, у спробах “Землі і Волі” в 60-і роки налагодити прямі зв’язки з українськими громадами тощо.

Проте потужний потік російського народництва в Україні сформувався лише в 70—80-і роки. Як і в інших регіонах Російської імперії, в українських губерніях цей рух відзначався домінуванням соціально-революційної ідеології та практики.

На відміну від українських народолюбців російські соціально-революційні народники не надавали національному питанню першорядного значення, віддаючи пріоритет соціальним або політичним завданням боротьби. Їх ідейні погляди у сфері національних перетворень не відзначалися послідовністю. З одного боку, в світогляді російських народників простежується чітка антиімперська спрямованість. У творах О. І. Герцена, М. О. Бакуніна, програмно-організаційних документах “Землі і Волі”, “Народної Волі”, “Народної Партії” та інших є важливі положення про право поневолених народів, у тому числі українського, на самовизначення, навіть на незалежність. Частина російських народників, зокрема бакуністи 70-х років, чорнопередільці та наступні прихильники цієї орієнтації 70—80-х років були федералістами і виступали за бажаність союзу братніх народів за умов розпаду імперії³⁰.

Втім, не можна не помітити, що в російському соціально-революційному русі наростали централістські устремління. Достатньо пригадати “розмитість” положення землевольської програми про обов’язок “сприяти розподілу теперішньої Рос[ійської] імперії на частини відповідно місцевим бажанням” або досить обмежену тезу Програми Виконавчого комітету “Народної Волі” про “широке обласне самоврядування, забезпечене виборністю усіх посад, самостійністю миру і економічною незалежністю народу”³¹. М. П. Драгоманов, критикуючи російське народництво за посилення державно-централістичної спрямованості, вважав головною причиною цього явища “фатальну спадковість” російської національної свідомості, що загартувалася за умов великодержавно-шовіністичної політики царату³². Слід брати до уваги й особливості російської революційної традиції, централізаторські тенденції якої були започатковані ще в добу декабристів, а також специфіку російської соціальної революційності, з превалюванням у ній соціально-класового начала над національним.

Усі вказані особливості загальноросійського руху соціально-революційного народництва повною мірою виявили себе в українських губерніях. Водночас російське народництво в підросійській Україні мало певну специфіку в порівнянні з іншими регіонами імперії. Так, за умов відсутності на значній частині українських територій селянської общини в тому вигляді, як у Великоросії, народники висунули гасло справедливого переділу землі. В період першого і другого масового “ходіння в народ” у 70-і роки провідною ідейною течією було бунтарство. Наприкінці того десятиліття в Україні, раніше ніж в інших регіонах імперії, розпочався перехід до політичних засобів боротьби, виникла політична течія в соціально-революційному народництві. “Південні” соціал-революціонери були схильні до регіонального або місцевого організаційного автономізму, мали певну специфіку тактичних настанов, які враховували етнокультурний чинник. Помітною особливістю їх діяльності стала взаємодія з українськими народолюбцями.

Загальноросійський рух народництва не вичерпувався лише радикальними течіями. В установах земства та міського самоврядування працювало чимало ліберальних народників, які перебували в опозиції до офіційної влади, легально працюючи на справу вдосконалення освіти, охорони здоров’я, культури. Водночас вони нерідко взаємодіяли з українськими громадами і навіть революційним підпіллям, подаючи їм фінансову допомогу, переховуючи нелегалів тощо.

Відсутність всебічно обґрунтованої, реалістичної програми дій, утопічні ілюзії, організаційна неконсолідованість, слабкість соціальної бази, жорстокі репресії царату — все це зумовило невдачу народництва 60—80-х років. Проте це покоління борців за соціальне і національне оновлення суспільства своєю діяльністю розхитувало абсолютистський

режим, сприяло розвитку демократичних традицій, мало ідейних спадкоємців.

Наступний етап в історії народницького руху в Україні припадає на кінець ХІХ — початок ХХ ст. (приблизно 1890-ті — 1917 рр.). На нашу думку, його можна визначити як “неонародницький”. Початок цього етапу пов’язаний з переходом до монополістичного капіталізму, суттєвими змінами в розстановці суспільних сил (криза самодержавства, активізація нової політичної опозиційної сили — соціал-демократії, розвиток масового пролетарського руху), а також у самому народництві, яке стало на шлях утворення політичних партій, модернізації своїх програмно-тактичних настанов тощо.

Уже влітку 1891 р. І. Липа, М. Базькевич, М. Байздренко та В. Боровик біля могили Т. Г. Шевченка в Каневі проголосили утворення нової таємної організації “Братство тарасівців”. Це стало однією з перших реальних спроб започаткувати справжню політичну партію демократичного українства. Програмний документ “тарасівців” “Profession de foi молодих українців”, виголошений під час Шевченківських читань у Харкові 1893 р., засвідчив прямий ідейний зв’язок нового покоління українського народолюбства зі своїми попередниками. “Скажемо коротко: українофільство показало нам і цілому світові, — відзначалося в програмі “тарасівців”, — що існує і нині якийсь зневолений, зрабований нарід, що зветься Українцями; воно поставило нашу ідею на науковий міцний ґрунт; воно стало підвалиною сучасних Українців”³³.

Друга половина 90-х років характеризувалася певною ідейно-організаційною консолідацією українських громад. У 1897 р. їхні представники зібралися на з’їзд у Києві і заснували “Загальну українську безпартійну демократичну організацію”, ідейним лідером якої став О. Я. Кониський³⁴.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. відбувається помітна політизація і радикалізація українського національного руху. 29 січня 1900 р. Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Мацієвич, М. Русов на “Раді чотирьох” у Харкові заснували “Революційну українську партію” (РУП), структурною основою якої стали “вільні громади”. В ідейному маніфесті рупівців — праці М. Міхновського “Самостійна Україна” (1900 р.) — “первозвісником сучасного політичного українства” проголошувався Т. Г. Шевченко, а помірковане аполітичне українофільство піддавалося негативній оцінці. “Таким чином, — підсумовував М. Міхновський, — українофіли залишилися без потомства, і сучасна молода Україна вважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького та короля Данила, минаючи українофілів”³⁵.

Проте в ідеології РУПу перехресчувались різноманітні течії й не було світоглядної однотайності. Згодом це призвело до організаційних розколів, на ґрунті яких виникали нові політичні партії, такі як “Українська народна партія” (1902 р.), “Українська соціал-демократична “Спілка” (1904—1905 рр.), та й сама РУП у грудні 1905 р. була перейменована в “Українську соціал-демократичну робітничу партію”. Паралельно у 1903—1904 рр. створювалися перші групи українських соціалістів-революціонерів, які на початку 1907 р. об’єдналися в Українську партію соціалістів-революціонерів³⁶.

Водночас протягом 1903—1904 рр. відбувалася політизація в лавах “Загальної української безпартійної демократичної організації”. У 1904 р. відомі громадівці Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Ю. Квасницький, В. Чехівський, Є. Чикаленко створили Раду “Української демократичної партії”. Проте вже наприкінці того року троє перших із вказаних діячів вийшли з УДП і започаткували “Українську радикальну партію”. В кінці 1905 р. УДП і УРП об’єдналися в єдину “Українську демократично-радикальну партію”, а в

1908 р., коли за умов політичної реакції більшість українських політичних партій перестала існувати або припинила свою діяльність, організаційно оформилось глибоко законспіроване “Товариство українських поступовців” на чолі з М. Грушевським та С. Єфремовим³⁷.

Таким чином, наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. відбувався процес ідейного визначення, розмежування та організаційної структуризації в українському демократичному таборі, основу якого складала партія неонародницького спрямування та вітчизняної соціал-демократії. Водночас, ще напередодні революції 1905—1907 рр., в українських губерніях починають діяти підпільні осередки російської партії соціалістів-революціонерів (есерів). Отже, на початку ХХ ст. неонародництво підросійської України було представлено двома потоками — українським і російським. Поряд із соціал-демократією ця частина демократичного табору відігравала неабияку історичну роль під час Української національно-демократичної революції та визвольних змагань 1917—1920 рр., а тому заслуговує на докладне і самостійне студювання.

Проблема народництва вельми багатопланова, адже її висвітлення важливе не тільки в конкретно-історичному аспекті, а й у джерелознавчому, архівознавчому, археографічному, історіографічному тощо. Кожен з цих ракурсів має свою специфіку і тому потребує докладного спеціального вивчення. Автор прагнув розглянути народництво насамперед як важливий напрям визвольного руху та суспільної думки.

Попередні покоління вчених зробили чимало для висвітлення цієї цікавої й повчальної сторінки вітчизняної історії. У першій третині ХХ ст. українські історики народницького історіографічного напрямку на чолі з М. С. Грушевським почали плідну розробку питань генезису, ідейної сутності, еволюції, періодизації відчизняного демократичного руху ХІХ ст., заклали наріжні камені оригінальної концепції українського народництва й утвердили її в історичній науці як самостійну проблему³⁸.

Протягом 20-х — на початку 30-х років ХХ ст. українська марксистська історіографія активно опрацьовувала тематику, пов'язану з історією революційного (загальноросійського) народництва. Втім, уже М. І. Яворський поставив питання про необхідність комплексного вивчення обох напрямів — “національно-культурницького, суто українського, та революційного, російського”³⁹.

Утвердження тоталітарного режиму в СРСР у 30-ті роки негативно вплинуло на подальше вивчення народницької проблематики. За часи сталінщини серйозна наукова робота в цьому напрямку була згорнута на два десятиліття і підмінялася популяризацією ідеологічних догм з “Історії ВКП(б). Короткого курсу”, за якими народництво трактувалось однозначно негативно і в штучно звужених межах 70—90-х років ХІХ ст.

Ідеологічне “табу” на вивчення проблеми народництва послабилося лише з середини 50-х років ХХ ст. У постсталінську епоху українські та російські радянські вчені заклали досить вагомий “підмурок” у розробку історії народницького руху в Україні, зосередивши головну увагу на революційних (загальноросійських) напрямках 1870—1880-х рр. Проте, як влучно зауважив історик В. Ф. Антонов, “доктринерство залишилося непохитним, шоправда, у дослідників з'явився “вибір” між лєнінською і сталінською доктринами народництва”⁴⁰. Методологічна одновимірність та ідеологічна зашореність обмежували великий творчий потенціал цілого покоління науковців. Втім, неупереджене вивчення джерел не могло не привести до висновку про широту народницького спектра в Україні. Так, відомий фахівець М. П. Рудько вказував у своїх дослідженнях на наявність у визвольному русі українських губерній 70-х років не тільки “російської соціально-революційної партії”, а й “української соціально-

демократичної партії”, тобто фактично визнавав існування двох народницьких потоків⁴¹. Проте українське народництво “не вписувалось” у тодішні теоретико-методологічні схеми, а тому його вивчення велось у досить обмежених площинах. Глибоке студювання джерел часто підмінялося односторонніми оцінками українських громад як “буржуазно-ліберальних”, “націоналістичних” організацій. Лише з приходом перебудови в історіографії було визнано, що багато загальних висновків стосовно проблеми громадівського руху в Україні в 60—70-і роки XIX ст. поки не мають міцної опори у вигляді спеціальних монографій, і поставлено завдання ґрунтовного, всебічного вивчення історії українських “громад”⁴².

За умов нової суспільно-політичної ситуації після розпаду СРСР українські історики почали піддавати критичному аналізу одновимірність теоретико-методологічних підходів при дослідженні складних процесів історичного минулого. Це позначилося й на студіях з народницької проблематики. Приміром, історик А. М. Катренко, висвітлюючи діяльність радикалів-демократів (народників) в Україні у 80-х роках XIX ст., стверджував, що “цілком правомірним є вживання терміну “українське народництво” за умови розширеного трактування поняття “народництво”⁴³.

Необхідність нового осмислення історичного досвіду народництва дедалі сильніше усвідомлюється сучасними науковцями. Так, Л. Винар зазначає, що “вже час зробити об’єктивну переоцінку українського народництва на Великій Україні в другій половині 19 ст.”⁴⁴. На наш погляд, ця думка цілком слушна і стосовно інших періодів в історії вітчизняного народництва.

Зробити таку переоцінку можна лише на основі розробки сучасної концепції історії народництва в Україні. Її принципова наукова новизна, на нашу думку, має полягати в трактуванні народництва як типологічної цілісності, в межах якої, з огляду на історичну специфіку становища українських земель, паралельно виникли і набули розвитку основні суспільні потоки — “українське народолобство” і “російське народництво”. Це були типологічно близькі, споріднені явища, що діяли самостійно і у взаємозв’язку, мали спільні та осібні риси. Аналіз усього народницького спектра в Україні, включаючи обидва потоки, внутрішні ідейні течії і тенденції, варто проводити комплексно і в широких хронологічних межах від початку XIX до початку XX ст. включно. При цьому вимальовуються чотири основні етапи історії народництва в Україні: 1) початковий етап “романтичного” народолобства (приблизно з початку XIX ст. до 40—50-х років); 2) “дійове”, “реальне” народництво (60—80-і роки); 3) “неонародництво” (з 90-х років XIX ст. до лютого 1917 р.); 4) “новітнє” народництво доби Української національно-демократичної революції та боротьби за збереження державної незалежності (весна 1917—1920 рр.). Ґрунтовна розробка зазначених етапів дасть можливість простежити всі фази виникнення й розвитку історичного явища, без якого не можна уявити українську історію XIX — початку XX ст.

¹ Див.: Пам’ятки суспільної думки України (XVIII — перша половина XIX ст.). Хрестоматія. Під ред. А. Г. Б а л е б р у х а. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 423.

² ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 76, арк. 16 зв.

³ Голос. — 1867. — № 218.

⁴ А н т о н о в и ч В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні праці. — К., 1995. — С. 142, 144.

⁵ К у л і ш П. О. Українофилам // Пам’ятки суспільної думки України. — С. 432.

⁶ А н т о н о в и ч В. Б. Назв. праці. — С. 138, 144.

⁷ К о с т о м а р о в М. І. Українофильство // Слов’янська міфологія. — К., 1994. — С. 338.

⁸ ЛНБ НАНУ. ВР, ф. 11, спр. 4581, 298, арк. 2 зв.

⁹ Д р а г о м а н о в М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 386, 387, 431, 447, 452.

- ¹⁰ Рудько М. П. Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські "громади" (Лист С. А. Подолинського про "Українську соціально-демократичну партію") // Укр. іст. журн. — 1968. — № 9. — С. 128.
- ¹¹ Костомаров М. І. Мысли южнорусса // Слов'янська міфологія. — С. 309.
- ¹² Современная летопись. — 1862. — № 46. — С. 4.
- ¹³ Антонович В. Б. Назв. праці. — С. 82.
- ¹⁴ Русова С. Шевченко и украинское общество 60-х годов // Украинская Жизнь. — 1913. — № 2. — С. 43; Познанский Б. Воспоминания // Там же. — 1913. — № 4. — С. 26.
- ¹⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 59, арк. 97.
- ¹⁶ Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. — Т. 1. — К., 1970. — С. 116.
- ¹⁷ Укр. іст. журн. — 1966. — № 7. — С. 124.
- ¹⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 837, спр. 113, арк. 51 зв., 54 зв.
- ¹⁹ Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших товаришів (Видав Іван Франко). — Львів, 1908. — С. 19; Його ж. Вибране. — С. 594.
- ²⁰ Архів Дому Плеханова, ф. 473, оп. 1, спр. 47, арк. 3 зв., 5 зв.
- ²¹ Драгоманов М. П. Вибране. — С. 317—319; Рудько М. П. Назв. праця // Укр. іст. журн. — 1968. — № 9. — С. 128, 132, 127.
- ²² Драгоманов М. П. Вибране. — С. 318.
- ²³ Громада. Українська часопись. — Женева, 1880. — № 1. — С. 1—4.
- ²⁴ РДІА, ф. 1405, оп. 83—84, спр. 11250, арк. 35, 36.
- ²⁵ ДАРФ, ф. 5802, оп. 2, спр. 143, арк. 1, 2.
- ²⁶ ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 52, арк. 16; спр. 56, арк. 70.
- ²⁷ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871—1877 (Злалів М. Павлик). — Львів, 1910. — С. 182.
- ²⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 76, арк. 16 зв. — 17.
- ²⁹ Грінченко Б. — Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — К., 1994. — С. 107, 108, 111.
- ³⁰ Див.: Колокол. — Лист 35. — 15 января 1859. — С. 274; Там же. — Лист 65—66. — 15 марта 1860. — С. 539; Бакунин М. Полн. собр. соч. / Под ред. А. И. Бакунина. Б. м., б. г. — Т. 1. — С. 126, 127, 179, 195, 196; Революционное народничество 70-х годов XIX в. — Т. 2. — С. 28, 31, 151, 188.
- ³¹ Революционное народничество... — Т. 2. — С. 31, 172.
- ³² Драгоманов М. П. Политические произведения. — Paris, 1906. — Т. 1. — С. 134—135.
- ³³ Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали // Упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. — К., 1993. — С. 16, 19.
- ³⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України. — 3-є вид. — К., 1995. — Т. 2. — С. 324.
- ³⁵ Українські політичні партії... — С. 38.
- ³⁶ Там же. — С. 29, 94, 116.
- ³⁷ Там же. — С. 80, 82, 88, 101.
- ³⁸ Див.: Грушевський М. С. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX в. — Спб., 1907; Його ж. З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. — Wien, 1922; Його ж. Сто літ українського народництва // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Науковий щорічник за 1927 р. — К., 1927. — Вип. 1—3 та ін.
- ³⁹ Прапор марксизму. — 1927. — № 1. — С. 123.
- ⁴⁰ Вопросы истории. — 1991. — № 1. — С. 10.
- ⁴¹ Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.) — К., 1973. — С. 7—8.
- ⁴² Сарбей В. Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма). — К., 1989. — С. 147.
- ⁴³ Катренко А. М. Діяльність радикалів-демократів (народників) в Україні у 80-х роках XIX ст. Автореф. дис. ...докт. іст. наук. — К., 1994. — С. 39.
- ⁴⁴ Винар Л. Михайло Грушевський — історик і будівничий нації. Статті і матеріали. — Нью-Йорк; Київ, Торонто, 1995. — С. 91.

В. М. МАТЯХ (Київ)

Медієвістика на сторінках “Українського історичного журналу”

Із становленням історії як науки поряд з монографічними дослідженнями утверджуються і поступово здобувають все більшого поширення так звані малі форми наукових студій, які переважно зматеріалізуються у журнальних публікаціях. Відповідно це перетворює фахову періодику на своєрідний “лакмусовий папірець” для виявлення стану історичної науки в цілому або її окремих галузей на тому чи іншому часовому відрізку розвитку. Досить точно сутність періодичного видання, а саме такого його різновиду, як часопис, визначив свого часу академік Михайло Грушевський. “Вважаю взагалі, — писав він у своїх споминах, — що журнал, як дискусійна трибуна, де до певних тез підходиться з різних обсерваційних пунктів, з різних сфер життя і науки береться матеріал для обґрунтування, робиться постійний вибір суголосного з біжучого літературного життя і ведеться полеміка з загрозливим і ворожим, має величезне значення для формування і уявлення світогляду, для орієнтування в життю і культурнім та науковім матеріалі. Ніякі популяризації, курси, хоч би як талановиті, не можуть дати стільки для формування критичного почуття, здібності в добиранні матеріалу і його використуванню, розуміння завдань своїх як члена певного громадського колективу, як журнал, скільки-небудь серйозно поставлений, широко і послідовно відданий певним програмним завданням”¹. Ця влучна характеристика не втратила своєї актуальності й донині. Адже саме журнальні статті, завдячуючи своєму невеликому обсягу та значно пришвидшеним (порівняно з монографічною продукцією) темпам проходження шляху від свого створення до читачької аудиторії дозволяють своєчасно поставити в епіцентр наукових інтересів назрілі проблеми, загострити увагу на питаннях дискусійного характеру, організувати широку полеміку, виявити малодосліджені або взагалі непідняті на поверхню пласти історичного минулого.

На жаль, в українській історіографії традиційно склалося так, що історичні часописи не дістали тут належного поширення, як, наприклад, в країнах Західної та Південно-Західної Європи, зокрема, в Польщі та Німеччині. Нетривким виявився і період їхньої життєдіяльності. Зокрема, лише 24 роки проіснував перший в Україні часопис історичного профілю “Киевская старина”. Недовго протрималися літературно-публіцистичні журнали “Україна” та “Науково-літературний вісник”, в яких вміщувалися й історичні матеріали, історико-партійні та історико-політичні часописи 20—30-х рр. Сумна доля спіткала і неперіодичний “Збірник історично-філологічного відділення ВУАН”. Дещо більше в цьому відношенні поталанило лише започаткованим 1892 р. у Львові “Запискам Наукового товариства ім. Т. Шевченка”, на причинах чого навряд чи варто тут зупинятися. Зазначимо лише, що в 1947 р. видання ЗНТШ було поновлено за кордоном. В цілому ж ситуація склалася так, що фактично з початку 30-х рр. і до 1957 р. українська історична наука не мала свого постійного періодичного друкованого органу. З іншого боку, такою ситуацією пояснюється універсальність вітчизняних

історичних часописів, на шпальтах яких знаходиться відображення весь багатогранний та багатомістовий історичний процес на етнічних теренах України.

Отже, 40-річний ювілей “Українського історичного журналу” стає слушною нагодою, скористатись якою варто для того, щоб на аналізі його публікацій спробувати реконструювати хоча б у загальних рисах розвиток за ці 40 років такої важливої галузі історичної науки, як медієвістика, котрій, на жаль, в Україні практично до кінця 80-х рр. не надавалося належної уваги, а середина 90-х рр., відкривши перед науковцями можливість вільно працювати в цій галузі, поставила на шляху її розвитку перепони вже іншого, матеріального характеру.

Узагальнити ж картину, що склалася на сьогоднішній день в українській медієвістиці*, варто хоча б виходячи з того, що саме її стан протягом будь-якого хронологічного відтинку часу найбільше характеризує загальний поступ української історичної науки, оскільки медієвістична проблематика охоплює майже тисячолітній період історичного розвитку українського народу, “сповнений важливими подіями та явищами соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного характеру”, і нерозривно пов’язана з суміжними гуманітарними і спеціальними історичними дисциплінами². Історіографічний же відрізок часу в сорок останніх років позначений надзвичайною неоднорідністю, що породжує в наукових колах як всередині країни, так і за її межами не завжди об’єктивні, а інколи зовсім неадекватні дійсності уявлення і оцінки. Зокрема, явним перебільшенням є визначення історіографічного процесу цього періоду в Україні за допомогою епітету “трагічний”³, а тим більше твердження про те, що в 70-х рр. практично було припинено розвиток української історичної науки⁴. У цьому контексті варто зауважити, що історіограф не має права формувати в свідомості читацького загалу упереджене, націлене на кон’юнктурні інтереси уявлення про ступінь розвитку наукових знань, їх тематичну та суспільну спрямованість. Отже, показувати стан медієвістичних досліджень в Україні впродовж 60—80-х рр. лише в негативному плані (а ця тенденція, на жаль, має місце в сьогоднішній науці) було б справою несправедливою, як, до речі, й продовжувати дивитися на цей процес крізь рожеві окуляри. Тут підходи повинні бути надзвичайно виваженими. Процес був досить складним і неоднозначним. І досить яскраво цю неоднозначність засвідчують матеріали зі шпальт “Українського історичного журналу”.

Часопис започатковано в часи, коли в республіці продовжували діяти, а подекуди й набували нової чинності, усталені на попередньому етапі (30—40-ві рр.) закономірності розвитку історичної науки з переважанням догмату партійної ідеології, тиском державної бюрократії, наданням пріоритетності проблематиці революційного руху та соціалістичного будівництва, викривленості історичного процесу у бік історії соціалістичного та комуністичного суспільства та їх ідейних керівників — КПРС й КП України. Це наклало відповідний карб і на єдиний в республіці історичний часопис, відразу ж зумовивши специфічне пропорційне співвідношення публікацій з так званої дожовтневої тематики і радянського періоду явно не на користь першої (протягом майже трьох десятиріч це співвідношення зберігалося в досить усталеній пропорційності 1:25). І все ж, завдячуючи роботі редакційного колективу, в першу чергу тих відомих не тільки в республіці, а й далеко за її межами фахівців-медієвістів (І. Л. Бутич, І. О. Гуржій, І. П. Крип’якевич, М. Ф. Котляр, Ф. П. Шевченко), які в різні роки входили до складу редколегії, а деякі з них (Ф. П. Шевченко) тривалий час очолювали її, медієвістична проблематика із сторінок “Українського історичного журналу” упевнено проклала шлях до широкого читацького загалу. В ці-

лому протягом 60—80-х рр. в часописі було надруковано майже 400 праць з української історії доби раннього та пізнього феодалізму (зазначимо, що сюди включено і праці джерелознавчого та історіографічного характеру, а також з проблем спеціальних історичних дисциплін). В хронологічному відношенні пріоритет серед них належить публікаціям з давньоруської тематики та історії України другої пол. XVII—XVIII ст. За проблемним поділом матеріали часопису підпорядковувалися актуальній тематиці економічної, соціальної та суспільно-політичної історії України, що розроблялася в 60—80-х рр. провідними вітчизняними центрами українознавства.

Зокрема, з історії Київської Русі на сторінках "Українського історичного журналу" висвітлювалися питання слов'янського етногенезу та переростання слов'янських племінних союзів у територіальні об'єднання (М. Ф. Котляр, В. П. Петров, О. М. Приходнюк); основних етапів розвитку слов'янської ранньосередньовічної державності (В. Д. Королюк, О. П. П'яков); формування територіальних кордонів Київської Русі та адміністративно-територіального устрою давньоруських земель (О. К. Зайцев, М. М. Корінний, А. Поппе, В. М. Ричка); місця та ролі іноземних етнічних елементів у процесі формування давньоруської народності (І. О. Молодчикова, О. П. Толочко).

Окремою групою варто виділити статті, в яких ставилися і вирішувалися важливі проблеми теоретичного та методологічного характеру, зокрема, виявлення теоретичних основ дослідження етногенезу (М. Ю. Брайчевський); ідеї давньоруської етнокультурної єдності в історичному розвитку східного слов'янства (М. Ф. Котляр, В. Т. Пашуто); стану і перспектив вивчення слов'янської культури (М. Ю. Брайчевський) та характерних рис феодалізму в Київській Русі (В. Й. Довженок) тощо.

Чільне місце на сторінках часопису посідала проблематика, пов'язана з дослідженням соціально-економічного та політичного розвитку давньоруських міст, оформлення зверхності київського князя над удільними князівствами. Так, на основних проблемах історії давньоруського міста зосередив свою увагу М. Ф. Котляр. М. Ю. Брайчевський, В. М. Бейліс та В. П. Петров спробували дослідити першопочатки м. Києва та походження його назви. У фокусі наукових інтересів О. Б. Головка, В. П. Довженка та П. П. Толочка виявилися питання політичного лідерства Києва в період феодальної роздробленості. Досліджувалися також і локальні епізоди в історії інших міст Київської Русі.

Помітне місце в "Українському історичному журналі" приділялося питанням зовнішньополітичної діяльності київських князів, зокрема, міждержавним стосункам Русі з Візантією (А. М. Сахаров), Угорщиною (Я. І. Штернберг), Польщею (О. Б. Головка), Болгарією (П. Атанасов); боротьбі Давньоруської держави з оточуючими кочовими племенами (В. М. Добрушкін, А. М. Кирпичников, Л. М. Рутківська).

В галузі соціально-економічної історії автори статей зосереджували увагу насамперед на питаннях складання феодального землеволодіння в Давній Русі (М. Ф. Котляр), становлення поземельної форми данини в IX—X ст. (О. П. Толочко), характері соціальних конфліктів та специфічних формах виявлення соціального протесту (М. Ю. Брайчевський, В. Т. Пашуто, І. В. Фроянов та інші). В цілому в 60 — середині 80-х рр. соціально-економічна проблематика історії Київської Русі на сторінках часопису помітно поступалася місцем темам суспільно-політичної історії. Недостатньо висвітлювалися також питання культурного життя Давньоруської держави (з них більш-менш компактний блок становлять хіба що матеріали з історії Софійського собору в Києві та історії давньоруського літописання).

Варто зауважити, що з поля зору науковців (а відповідно і редколегії журналу) майже випала литовсько-польська доба української історії

(причому ця диспропорція зберігається й донині). Вона представлена на сторінках часопису надзвичайно скупю як в кількісному, так і тематичному відношенні. Першість в цій групі матеріалів посідають публікації з історії повалення монголо-татарського іга, ролі в цьому населення українських земель (Л. Г. Мельник, Н. С. Рашба, Ф. М. Шабульдо), його боротьби в XV—XVI ст. з турецько-кримськими завойовниками (В. А. Крот); політичного підпорядкування земель Південно-Західної Русі, зокрема Київського князівства, Великому князівству Литовському (Ф. М. Шабульдо).

Натомість безперечне лідерство серед статей і повідомлень з проблем української медієвістики в “Українському історичному журналі” протягом трьох перших десятиліть (як, до речі, і на наступному етапі) закріплюється за студіями з історії України XVII—XVIII ст. В журналі було вміщено комплекс оглядових статей з соціально-економічної проблематики (переважно стосовно Лівобережної України). Їх автори (І. О. Гуржій, О. І. Гуржій, П. В. Михайлина, О. І. Путро, І. С. Слабеєв, М. М. Ткаченко, І. Г. Шульга та ін.) головну увагу зосередили на питаннях ролі та місця окремих класів-станів та диференційних процесах в соціальній структурі українського суспільства, промислового розвитку окремих регіонів українських земель, проблемах розвитку товарного виробництва та зміцнення торговельно-економічних зв'язків України з сусідніми державами у пізньофеодальну добу. Було також розглянуто основні засади соціально-економічної політики гетьманської адміністрації в роки Визвольної війни (В. О. Голобуцький), виявлено закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків (О. І. Гуржій, М. Ф. Котляр, Л. Г. Мельник). Серія публікацій присвячена питанням поземельних відносин в Україні, зростанню великого фільваркового землеволодіння козацької старшини та збідніння (а згодом і закріпачення) мас рядового козацтва і селянства (Т. А. Балабушевич, О. І. Гуржій, В. О. Маркіна, В. О. Пірко, Д. Л. Похилевич, В. Серчик). В працях І. Д. Бойка, Д. І. Мишка, О. М. Подградської, О. М. Пономарьова, П. М. Саса, В. О. Щербака та інших дослідників розглянуто ряд питань економічно-адміністративного розвитку міст, а також промислово-мануфактурного виробництва в XVI—XVIII ст.

В суспільно-політичній проблематиці превалюють дослідження зовнішньополітичних відносин (Л. В. Олійник, В. О. Романовський, Н. С. Рашба, Я. Р. Дашкевич, В. М. Кабузан, В. А. Дядиченко), боротьби з турецько-татарською агресією (Л. Підгородецький, Г. О. Санін, К. І. Стецюк).

Окрему групу становлять публікації з історії українського козацтва, хоча більшість з них має вузькотематичну спрямованість. Постановочним характером з-поміж них відзначаються статті М. Ф. Котляра “Хто такі бродники: до проблеми виникнення українського козацтва” (1969, № 5) та Б. М. Флорі “З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-ті — 90-ті роки XVI ст.)” (1976, № 8).

Найбільш системно на етапі 60-х — початку 80-х рр. в журналі представлена тематика соціальних та національно-визвольних змагань українського народу у XVI—XVIII ст. Серія публікацій присвячена першим козацьким повстанням та соціальній боротьбі населення українських земель напередодні та в роки Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького (В. М. Кулаківський, Д. І. Мишко, Ю. А. Пінчук, В. С. Степанков, В. О. Щербак), участі українського населення в селянських війнах у Росії в другій пол. XVII—XVIII ст. (Д. І. Мишко, І. Г. Рознер, К. І. Стецюк, Ф. П. Шевченко та ін.), опришківському (В. В. Грабовецький) та гайдамацькому рухах (В. В. Грабовецький, І. О. Гуржій, В. М. Кулаківський, Г. Ю. Храбан, Ф. П. Шевченко та ін.). Важливі теоретичні питання дослідження розвитку соціальної бо-

ротьби в Україні порушили у своїх студіях І. Д. Бойко та В. А. Смолій. О. К. Касименко зосередив увагу на актуальних аспектах дальшої наукової розробки історії Визвольної війни українського народу. В. В. Крижанівська зробила акцент на проблемі взаємозв'язку національно-визвольної боротьби населення Правобережної України та зовнішньої політики уряду Речі Посполитої.

Поряд з традиційною для української історіографії проблематикою на сторінках "Українського історичного журналу" започатковується вивчення питань, пов'язаних з світоглядом та формуванням свідомості окремих класів-станів українського суспільства в кінці XVI—XVIII ст. (І. П. Крип'якевич, П. І. Натикач, В. А. Смолій, Ф. П. Шевченко); розробляються питання його духовності та культурного розвитку (О. М. Дзюба, Я. Д. Ісаєвич, В. Д. Литвинов, В. В. Панашенко, З. І. Хижняк, Н. А. Шип та ін.).

Разом з тим в окремих студіях порушуються і проблеми загальнометодологічного характеру, зокрема, визначення теоретичних основ дослідження етногенезу (М. Ю. Брайчевський); етапів формування української народності (Г. Я. Сергієнко); застосування порівняльно-історичного методу в дослідженні пізнього феодалізму (О. С. Компан). Постановочним характером позначені також статті І. Д. Бойка "До питання про державність українського народу в період феодалізму" (1968, № 8) та А. П. Смирнова "Про виникнення національно-визвольних рухів у Росії" (1970, № 10).

В той же час не можна скидати з рахунку і того факту, що більшість публікацій в перші три десятиріччя існування "Українського історичного журналу" несе на собі відгомін тих загальних тенденцій, що визначали в цей час поступ радянської медієвістики. Насамперед це відбилося на тематичному доборі матеріалів, зумовивши в окремих випадках їх деяку односторонність, а також хронологічну одноманітність, довільність в оперуванні історичними фактами на догоду наперед заданим тезам і концепціям. На сторінках часопису мали місце такі негативні явища, "як догматизм і антиісторизм, начотництво і цитатництво, кон'юнктурність, ювілейне славослов'я", спрощення складного історичного процесу⁵. Особливо цим позначені публікації історіографічного характеру, які, замість того щоб науково узагальнити набутий в медієвістиці досвід дослідження тих чи інших проблем, цілковито підпорядковувалися примарним цілям боротьби з фальсифікацією минулого українського народу. Здебільшого складний і багатоаспектний історичний процес в Україні подавався крізь призму теорій "єдності походження і спільності всього історичного і культурного розвитку" українського і російського народів, позитивного значення акту "возз'єднання двох братніх народів" 1654 р., "економічного і культурного розквіту України у складі Російської держави" тощо.

Якісні зрушення, що сталися в дослідженні медієвістичної проблематики в Україні на зламі 80—90-х рр., позитивно позначилися і на публікаторській діяльності "Українського історичного журналу". За останнє десятиріччя на його сторінках майже в півтора рази збільшилася кількість матеріалів з українського середньовіччя, розширилася тематика, посилювалося джерельне підґрунтя викладу та теоретична аргументованість авторських висновків. Звільнення історичної науки від ідеологічного тиску та прихід у неї нової генерації дослідників, а також зросла майстерність медієвістів середнього покоління сприяли збільшенню студій в рубриках "Методологія та методика історичних досліджень", "Новий погляд на проблему", "Маловідомі сторінки історії". У 1996 р. в часописі з'являється нова рубрика "Проблеми української медієвістики".

Як дискусійні на шпальти часопису було винесено студії "Давньоруська народність" і "Київська Русь: результати та перспективи дослід-

жень” (О. П. Моця), “Деякі дискусійні проблеми історії Київської Русі” (М. Ф. Котляр), “Становлення української феодальної державності (О. І. Гуржій, В. А. Смолій), “Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми” тощо. На нових методологічних підходах побудовані розвідки “До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства” (М. Ф. Котляр), “Чи існувала “балтійська цивілізація” раннього середньовіччя” (М. В. Котляр, О. П. Толочко), “Про еволюцію назви Русь в етнополітичній історії України” та “Про характер соціальних конфліктів у Київській Русі” (В. М. Ричка), “Українська козацька держава”, “Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті” та “Про деякі дискусійні питання історії Коліївщини” (В. А. Смолій), “До питання про еволюцію класово-станової структури феодального суспільства України в XVI — першій половині XVII ст.” (В. О. Щербак), “Про особливості українсько-російських взаємовідносин у середині XVII ст.” (О. І. Гуржій), “До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст.” (В. М. Горобець) тощо.

Чільне місце серед публікацій посіли розвідки з релігійної тематики, історії української церкви. Зокрема, серію статей присвячено християнізації Давньоруської держави (А. Жуковський, М. М. Корінний, М. Ф. Котляр, О. М. Рапов, О. П. Толочко); розглянуто церковний устрій Київської Русі, повсякденне життя давньоруських монастирів (В. М. Ричка), становище української православної церкви між двома уніями (1569 і 1596 рр.) та в роки Хмельниччини (М. В. Харишин), її взаємини із східними патріархами (Б. М. Флоря) й російською митрополією в IX—XVIII ст. (В. Косик, О. М. Шевченко). Заслужують на окрему увагу також дослідження “Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідей унії церков” (Н. І. Кочан) і “Артикули Берестейської унії 1596 р.” (Л. В. Тимошенко).

Відзначення 500-річчя виникнення українського козацтва та 400-річного ювілею будівничого Української держави другої половини XVII ст. гетьмана Б. Хмельницького позитивно позначилося на активізації досліджень в галузі козакознавства та українського державотворення. Протягом 90-х рр. в “Українському історичному журналі” було вміщено „рунтовні розвідки з історії формування українського козацтва (О. Б. Головка, Г. Я. Сергієнко, В. О. Щербак); козацьких повстань кінця XVI — першої пол. XVII ст. (С. А. Лепявко, В. А. Смолій, В. О. Щербак); розглянуто роль Запорозької Січі як консолідуючого фактора в історії запорозького козацтва до Визвольної війни середини XVII ст. (В. О. Щербак); її політичні відносини з Кримським ханством на початку XVIII ст. (В. В. Станіславський); проаналізовано причини ліквідації Запорозьких вольностей у другій половині XVIII ст. (О. Л. Олійник) тощо.

На сторінках часопису було відтворено яскравий соціально-політичний портрет гетьмана Б. Хмельницького (В. А. Смолій); реставровано політичні образи його сподвижників М. Кривоноса, І. Нечая, І. Богуна, Є. Гоголя (Ю. А. Мишик, М. В. Сигидин, Т. Г. Яковлева, Т. Чухліб) та українських державників Д. Апостола (Н. О. Герасименко), П. Орлика (Б. Хеггман) й П. Дорошенка (В. А. Смолій, В. С. Степанков). Також було висвітлено традиції Визвольної війни в соціальних та національно-визвольних рухах другої пол. XVII—XVIII ст. (В. А. Смолій); розглянуто роль Б. Хмельницького в українському державотворенні (В. С. Степанков); проаналізовано деякі аспекти його зовнішньополітичної лінії (В. А. Брехуненко, В. М. Горобець, Я. А. Федорук) та соціальної політики (Т. Г. Яковлева); порушено проблему становлення монархічної форми правління в Україні (В. С. Степанков) та впливу Хмельниччини на процес еволюції української нації (Ф. Сисин).

До важливих проблем, які дістали останнім часом висвітлення на сторінках "Українського історичного журналу", слід віднести проблему еволюції феодальних відносин в Україні на зламі середньовіччя і нового часу (О. І. Путро, В. Й. Борисенко), формування етнічного складу та генези класово-станової структури українського суспільства (В. М. Ричка, О. І. Гуржій, В. О. Щербак); становлення хлібного ринку Лівобережної України в другій пол. XVII ст. та зародження тут нових капіталістичних відносин (В. Й. Борисенко); остаточного знищення інституту гетьманства (О. К. Струкевич) і т. ін. Не можна обійти увагою і низки публікацій з історії суспільно-політичної думки України доби середньовіччя (Л. М. Пушкар'єв, П. М. Сас); формування історичної самосвідомості українського народу (О. В. Антонюк); деяких питань української історії XIV—XVI ст., зокрема, розвитку волочної поміри та копного судочинства в українських землях у складі Великого князівства Литовського (А. О. Гурбик); єретично-раціоналістичних рухів в Україні (В. І. Любашенко); місця українських земель у зовнішній та внутрішній політиці Московської держави (О. В. Русіна) та ряду інших. У світлі сьогоденних політичних інтересів навколо Кримського узбережжя актуальності набувають оглядові студії з історії Кримського ханства (В. В. Панащенко) та заселення Криму в кінці XVIII ст. (О. Ф. Гнездов).

У другій пол. 80—90-х рр. традиційно продовжувалося дослідження давньоруської проблематики. Зокрема, увагу було звернуто на такі питання, як політична культура (О. П. Толочко), духовність і традиційна свідомість Київської Русі (В. Г. Пуцько, Ю. Г. Писаренко); проблеми відносин Давньоруської держави з Візантією (О. Б. Головка, П. Поппе); киево-новгородських зв'язків кінця XI — початку XII ст. (А. В. Куза) тощо.

В цей період помітно активізується і діяльність редколегії у справі пропаганди зі сторінок часопису історіографічної спадщини. Якщо протягом перших тридцяти років виходу "Українського історичного журналу" в ньому було передруковано лише "Вступну лекцію Д. І. Яворницького про значення українського козацтва, прочитану студентам Московського університету 5 жовтня 1901 р." (1968, № 7), то за останнє десятиріччя в рубриках "З історіографічної спадщини" та "По сторінках дожовтневої періодики" на суд сьогоденного читача були представлені оснащені ґрунтовними передмовами та коментарями праці В. Б. Антоновича та В. А. Беца "Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах", І. Борщака "Гетьман Пилип Орлик і Франція", М. С. Грушевського "Велика. Мала і Біла Русь" С. Венгрженівського "Свадьба Тимоша Хмельницького", М. П. Драгоманова "Пропащий час: українці під Московським царством. 1654—1876", П. С. Єфименка "Калнишевский, последний кошевой запорожской Сечи", М. І. Костомарова "Мысли о федеративном начале в Древней Руси", "Князь Володимир Святий", "Мазепа" та "Мазепинцы", В. Липинського "Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті", Й. Й. Ролле "Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII века", В. Січинського "Чужинці про Україну", А. Яковліва "Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках" тощо.

В рубриці "Документи та матеріали" були надруковані нові джерела про загибель О. Довбуша й Коліївщину; протокол допиту С. Гаркуші; матеріали до біографії Б. Хмельницького та його універсал м. Слуцьку; невідомі листи Я. Соколовського і Т. Хмельницького; документальна розповідь А. М. Членова "Шестибожня князя Володимира"; "Київський літопис першої чверті XVII ст." та "Львівський літопис і Острозький літописець"; "Дневник военных действий русской армии под Полтавой"; "Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гет-

маном о восстановлении разных старинных прав Малороссии", а також тематичні огляди джерел з українського середньовіччя.

На сторінках журналу регулярно вміщуються розробки з української дипломатики, геральдики та нумізматики, історичної метрології та бібліографії, сфрагістики та генеалогії, студії з історичного краєзнавства та пам'ятниковознавства.

Останнім часом помітно активізувалася робота в галузі історіографічних досліджень. Сьогодні історіографічні огляди літератури з середньовічної проблематики позбавлені ідеологічного тиску і засвідчують якісно новий рівень української історіографічної школи.

Стислий обсяг статті змусив відмовитися від детального аналізу публікацій журналу з історії феодальної доби в Україні, показу боротьби поглядів, ідей та гіпотез, а обмежитися лише визначенням основних напрямів дослідницьких інтересів авторського колективу. Втім, навіть такий побіжний підхід дозволяє заперечити зведення часопису (принаймні у перші десятиліття) до рівня "провінційного партійно-пропагандивного видання, яке не заслуговує на назву історичного журналу"⁶. Навпаки, і здобутки, і недоліки, які мали і мають місце в його роботі, красномовно доводять, що це багатопроblemне видання всі сорок років свого існування було "своєрідним барометром стану науки, тих зрушень, які в ній відбуваються"⁷. Це стосується як тематичного добору матеріалів, так і визначення пріоритетів та координації наукового пошуку, рівня фахової майстерності авторів та редакторів, розширення творчих контактів (останнім часом помітно зростає орієнтація на залучення до співробітництва з журналом медієвістів не лише ближнього, а й далекого зарубіжжя).

Становлення нової медієвістичної школи в Україні саме як школи академічної (цей процес започатковується в кінці 80-х — на початку 90-х рр.) в черговий раз зумовило нове розміщення акцентів в справі репрезентативності української історичної науки, коли пріоритетність західних українознавчих центрів змушена була поступитися на користь наукових інституцій України. Відповідно новий виток історіографічного розвитку висунув і нові завдання перед "Українським історичним журналом". Перед ним відкрилися реальні можливості скоригувати свою публікаторську діяльність на користь справді наукових дослідів високого теоретичного ґатунку, піднятися від популяризації накопичуваного фактичного матеріалу до рівня методологічного органу українських науковців. В світлі нових завдань, що постали перед українською медієвістикою, редколегії "Українського історичного журналу" варто було б подумати над тим, щоб започаткувати саме на шпальтах часопису широкі теоретичні дискусії з назрілих питань методики та методології, які потребують свого нагального вирішення. Насамперед мова йде про впорядкування понятійного апарату, яким сьогодні оперують історики-медієвісти; визначення хронологічних меж середніх віків як у загальносвітовому контексті, так і стосовно характерних для цієї доби процесів в Україні. Адже з цього вузлового аспекта медієвістики як науки сьогодні не існує будь-якої сталості, що неминуче вносить плутанину у питання, яким саме матеріалом повинна оперувати медієвістика; дослідження з якою хронологічною амплітудою слід заносити у її доробок.

Зауважимо, що довгий час сам термін "медієвістика" застосовувався в світовій історіографічній практиці здебільшого в якості дефініції, під якою розумілися дослідження з західноєвропейського середньовіччя. Власне, в своєму первинному значенні він і був уведений в арсенал історіографічних понять, як синонім терміну "середні віки", для означення особливого періоду в історії Західної Європи, хронологічно окресленого часом від падіння Римської імперії (V ст.) до відкриття Америки (1492 р.)⁸. Згодом ці рамки розширюються до середини XVII ст. —

межі, що відділяє середні віки від нової історії людства, початок якій поклала серія буржуазних революцій в країнах Західної Європи. Одночасно в спеціальних працях зустрічаються міркування щодо умовності такої періодизації⁹. Зокрема, О. Л. Вайнштейн продовжує цю граничну межу до останньої чверті XVIII ст., тобто, до Великої французької буржуазної революції¹⁰. "Поняття середні віки, — зазначається в "Советской исторической энциклопедии", — виникло і розроблялося історичною наукою на матеріалах європейської історії, у відношенні інших народів цей термін застосовувався звичайно лише тоді, коли їх історія перепліталася в середні віки з історією європейських народів"¹¹. З часом під терміном "середні віки" починають розумітися певні культурні та політичні особливості, характерні для даного періоду розвитку людського суспільства¹². Причому, якщо західноєвропейські гуманісти XV—XVI ст. наповнювали середньовіччя негативними рисами в порівнянні з античною цивілізацією, то їх наступники, навпаки, вбачали в цій добі ознаки певного прогресу у суспільному житті¹³. З XVIII ст. термін "медієвістика" застосовується для означення спеціальної галузі історичної науки, яка займається вивченням історії середніх віків. І коли у європейській науці під цією дефініцією розумілося не тільки дослідження зовнішньої, а насамперед середньовічної історії власних країн, російська, а за нею й радянська історіографія (у руслі яких змушений був розвиватися український історіографічний процес) застосовували термін переважно в тих випадках, коли мова йшла про середньовіччя в країнах Західної Європи, датуючи цю добу V — серединою XVIII ст.¹⁴ Для означення ж аналогічних процесів в Україні, як правило, застосовувалися поняття "вивчення середньовічної історії України" чи "історії України доби середньовіччя". Чи не вперше термін "українська історична медієвістика" офіційно вводиться в арсенал української історіографії у 1989 р. під час роботи "круглого столу" в м. Кам'янці-Подільському¹⁵. На користь його застосування промовляє факт сприйняття історії України як невід'ємної складової загальноєвропейського історичного процесу.

Як бачимо, при визначенні хронологічних меж середньовіччя мова йде не більше, не менше, як про майже 300 років розвитку людської цивілізації, котрі змушені ділити між собою (здебільшого керуючись лише власними уподобаннями) фахівці-медієвісти та дослідники історії нового часу. Менш поширеною в науці є точка зору, що під медієвістикою слід розуміти дослідження феодальної стадії розвитку суспільства. Принагідно зазначимо, що кілька років тому склалася (і досі ще не переборена) загрозлива тенденція щодо витучення з наукового вжитку цілком правомірно існуючого протягом кількох століть поняття "феодалізм", за яким криється досить емке означення сукупності чітко визначених політичних, соціальних, економічних та культурних закономірностей, що тривалий час зумовлювали поступ історії. Зауважимо, що його запровадження в практику історичного студіювання відбулося кількома століттями раніше від насадження в науці марксистсько-ленінської методології (відмовою від якої і пояснюється зневажання означеної дефініції), отже, не мало нічого спільного з її понятійним апаратом, зокрема, формаційним поділом історичного процесу. З іншого боку, підміна терміну "феодалізм" на "середні віки", "середньовіччя" унеможлиблюється ще й тією обставиною, що два ці поняття не є абсолютно тотожними хронологічно, оскільки елементи феодалізації спостерігаються в окремих регіонах світу як на більш ранньому (давній світ), так і більш пізньому (новий і навіть новітній) цивілізаційних рівнях розвитку. Як "історично зумовлений час з характерними особливостями і складностями", який "залишив багату спадщину", розцінював майже тисячолітній період феодалізму в Україні Ф. П. Шевченко. "Вивчення цього

історичного періоду, — наголошував вчений, — дає можливість глибше і всебічно вивчити і оцінити те, що відбувалося в наступні часи”¹⁶. Отже, феодализм, як історична дефініція, має цілком законні підстави для подальшого існування в арсеналі наукової термінології. І саме “Український історичний журнал” міг би стати ініціатором повернення цієї важливої дефініції в науку, але вже на якісно новому рівні.

Редакційному колективу слід було б активніше діяти у напрямі залучення наукового загалу до широкого обговорення на журнальних сторінках дискусійних моментів у висвітленні вузлових проблем з історії українського середньовіччя, на кшталт диспуту навколо нової концепції передісторії Київської Русі (1981, № 10), налагодити систематичне інформування читача про основні напрями наукової діяльності вітчизняних і закордонних медієвістичних центрів. З урахуванням всіх цих моментів та за умови усунення існуючої диспропорції у кількісному розподілі між публікаціями з історії середньовіччя та нового часу і проблематики новітньої доби “Український історичний журнал” не тільки збереже, але й примножить надалі свій науковий пріоритет як спеціалізованого академічного видання, “покликаного бути трибуною останніх досягнень національної історіографії”¹⁷, ареною для фахового загартування вже визнаних дослідників, пропускником у науку молодого інтелектуального потенціалу.

¹ Грушевський М. Споми́ни // Київ. — 1988. — № 12. — С. 121.

* Автор дотримується тієї точки зору, що під медієвістикою слід розуміти галузь історичної науки, яка вивчає стадію феодализму в цивілізаційному розвитку людства. За умов специфіки еволюції феодальних відносин в Україні за граничну межу варто вважати час остаточної ліквідації української державності та економічного і політичного підпорядкування України Російській імперії, тобто останню чверть XVIII ст.

² Шевченко Ф. П. Зв'язок історичної медієвістики з іншими галузями знань // Проблеми української історичної медієвістики: Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки (Кам'янець-Подільський. Травень 1989 р.). — К., 1990. — С. 11—18.

³ Винар Л. “Український історик” і сучасний стан української історичної науки. — Нью-Йорк; Мюнхен. — 1980. — С. 10.

⁴ Там же.

⁵ Історичні джерела та їх використання. — Вип. 1. — К., 1964. — С. 4.

⁶ Винар Л. Назв. праця. — С. 8.

⁷ Шевченко Ф. П. “Українському історичному журналу” 10 років // Укр. іст. журн. — 1967. — № 6. — С. 4.

⁸ Див.: Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. — Т. 70. — СПб., 1902. — С. 494—558; Т. 61. — СПб., 1900. — С. 348—349; Советская историческая энциклопедия. — Т. 13. — М., 1971. — С. 765—766 та ін.

⁹ Данилова Л. В. К итогам изучения основных проблем раннего и позднего феодализма в России // Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. История СССР: Сб. статей. — М., 1962. — С. 41.

¹⁰ Вайнштейн О. Л. Историография средних веков. — Л., 1940. — С. 7.

¹¹ Советская историческая энциклопедия. — Т. 13. — С. 766.

¹² Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. — Т. 61. — С. 349.

¹³ Див.: Конрад Д. И. “Средние века” в исторической науке // Конрад Д. И. Запад и Восток: Статьи. — М., 1966. — С. 96—97.

¹⁴ Див., наприклад: Советская историческая энциклопедия. — Т. 9. — М., 1966. — С. 24; Радянська енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 1971. — С. 109.

¹⁵ Див.: Проблеми української історичної медієвістики: Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки. (Кам'янець-Подільський. Травень 1989 р.). — К., 1990. — 126 с.

¹⁶ Шевченко Ф. П. Зв'язок історичної медієвістики з іншими галузями знань. — С. 11.

¹⁷ Інтерв'ю головного редактора “Українського історичного журналу” академіка НАН України В. А. Смоля // Укр. іст. журн. — 1995. — № 5. — С. 5.

О. В. ГРАНКІНА (Київ)

Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ репресованих у 1920-х — 1950-х рр. у СРСР

Передача архівно-слідчих справ колишніх репресованих на зберігання до державних архівів відкриває широке поле діяльності для науковців — істориків, юристів, літературознавців, краєзнавців, етнографів, а також музейних працівників. Все активніше вони вводяться до наукового обігу. Вже перше знайомство з цими документами показує, що перед нами з'явилося цінне джерело вивчення проблеми масових репресій 1920-х — 1950-х рр. Відповідно до джерелознавчої класифікації документів, архівно-слідчі справи належать до виду історичних залишків, оскільки документи цих справ (ордер на арешт та обшук, анкета заарештованого, протоколи допитів звинуваченого і свідків тощо) самі нібито брали участь у подіях, виконуючи службову функцію¹. Унікальність даного масиву джерел полягає саме у безпосередньому відображенні механізму репресивної машини, у тому, що архівно-слідчі справи, як ніяке інше джерело, дають змогу усвідомити справжні причини і масштаби масового терору, виявити особливості нелюдської політики переслідувань представників різних національностей і соціальних верств населення, визначити наслідки цього історичного періоду та його вплив на соціальну психологію ряду поколінь.

Персоніфіковані за своїм характером, ці документи містять маловідомі та зовсім невідомі факти біографій як багатьох знаних діячів держави, церкви, науки, культури, мистецтва, представників стародавніх дворянських родин, чий імена довгі роки були викреслені з історії свого народу, так і пересічних громадян — селян, робітників, службовців. Часто-густо слідчі справи фіксують останні дні й години їх життя.

З іншого боку, архівно-слідчі справи служать розкриттю не тільки тематики масових політичних репресій. Вони суттєво розширяють джерельну базу історії України 1920-х — 1950-х рр. Без їх залучення навряд чи вдасться відтворити об'єктивну картину перетворень в економіці та культурі зазначеного періоду, співвіднести трагізм, складнощі й досягнення на цьому шляху, висвітлити процес формування національної інтелігенції. Цікавими даними архівно-слідчі справи можуть поповнити тематику другої світової війни.

Розгляд цих історичних подій має бути здійснений на прикладі конкретних людських доль, а також на підставі документів, які, крім характерних для кримінально-процесуального діловодства, збереглися в архівно-слідчих справах як докази вини звинуваченого або довідковий матеріал по справі. Серед них — копії постанов Раднаркому УРСР, рішень обкомів, міськкомів і райкомів партії; висновки експертних комісій, що досліджували професійну діяльність інженерного корпусу; відгуки діячів української літератури про творчість поетів і письменників, які потрапили в опалу; невеличкі огляди з історії селищ, монастирів; свідчення про дні фашистської окупації; довідки різних архівних установ колишнього Радянського Союзу.

Враховуючи, що архівно-слідчі справи передвоєнного періоду збереглися в більш повному обсязі, ніж інші документальні джерела цього ж періоду, тому що вони не зазнали такого значного знищення у роки воєнного лихоліття, як декотрі масиви архівних документів, можна припустити, що деякі матеріали слідчих справ є єдиними у своєму роді.

Але при використанні архівно-слідчих матеріалів у наукових дослідженнях необхідно обов'язково робити поправку на їх специфічні особливості. Насамперед слід пам'ятати, що вони є продуктом періоду

тотального беззаконня, створювалися на його вимогу і в силу цього піддані навмисним фальсифікаціям.

Автор статті бачить своє завдання у тому, щоб розкрити інформаційний потенціал вказаного виду джерел і мовою документів конкретної слідчої справи розповісти про те, як в реальній долі людини відбилася історія країни.

Архівно-слідча справа № 39206 фп у 4-х томах щодо Олександра Григоровича Артьомова. Його життєвий шлях відтворюють дані автобіографії, послужного списку та службового відгуку. Народився він у 1901 р. у с. Оржівка Уметського району Тамбовської області, в сім'ї наймита. Дитинство було складним. Коли йому виповнилося три роки, помер батько. Мати, не маючи змоги утримувати дітей — Олександра та його меншого брата, — відправила їх на виховання до своїх батьків, щомісячно переказуючи для них частину своєї мізерної платні. Через скрутне матеріальне становище Олександр Григорович здобув лише початкову освіту. З ранніх років він був змушений сам заробляти собі на хліб. З 11 років працював піднощиком мішків з борошном у млині. В 13 років виїхав до Москви на заробітки. Влаштувався на мануфактуру братів Соловйових, де пропрацював до Жовтневої революції 1917 р. Брав участь у робітничих демонстраціях. У лютому 1918 р., коли у першопрестольній столиці настав голод, Олександр Артёмов повернувся до рідного села. Там він почав працювати секретарем комітету бідноти за 2—3 пуди борошна, потім сімнадцятирічного хлопчика призначили начальником карного розшуку сільської міліції. В серпні 1919 р. при наступі військ отамана Мамонтова на м. Тамбов Олександр Григорович був мобілізований до лав Червоної армії. Так розпочалася його військова служба, якій він віддав близько 20-ти років життя. О. Г. Артёмов пройшов шлях від рядового червоноармійця до інтенданта 2-го рангу. Воював на Польському фронті у 1920 р., більше десяти років прослужив у військах Білоруського військового округу на господарсько-технічних посадах. З 1933 по 1936 рр. проходив службу на Далекому Сході, очолюючи різні відділи штабу Приморської групи військ Окремої Далекосхідної армії. В 1936 р. його направили до Одеси заступником начальника штабу корпусу. На протязі цих років, починаючи з 1931 р., О. Г. Артёмов займався питаннями мобілізаційної роботи (у свій час він закінчив мобілізаційні курси при штабі Білоруського військового округу). За роки служби більше двадцяти разів відзначався як досвідчений, старанний працівник подяками, цінними подарунками, грошовими преміями.

У жовтні 1937 р. Олександр Григорович отримав нове призначення на посаду секретаря звуженого Раднаркому УРСР і одночасно начальника оборонного сектора Раднаркому УРСР. Цей відповідальний пост став фінальною точкою його військової кар'єри й ознаменував крутий поворот у його долі.

28 липня 1938 р. О. Г. Артёмов був заарештований Управлінням Держбезпеки НКВС УРСР. Підставою до його арешту з'явилися зізнання Я. Х. Тягнибіди², колишнього заступника голови Раднаркому України, а також той факт, що на посаду секретаря звуженого РНК УРСР його рекомендував колишній командуючий Київським Особливим військовим округом І. Ф. Федько³, під керівництвом якого той служив на Далекому Сході.

О. Г. Артёмову інкримінувалося те, що він був учасником військово-фашистської змови, яка ставила своєю метою "насильницьке повалення радянської влади і реставрацію капіталізму в СРСР", та в проведенні підривної роботи, спрямованої на ослаблення обороноздатності СРСР, тобто у злочинах, передбачених ст. ст. 54-1 п. "б", 54-8, 54-11 КК УРСР.

У процесі слідства Олександр Григорович повністю визнав свою вину, дав власноручні свідчення (вони виділені в окремий том, який

складається з 139 аркушів). Він визнав, що був учасником змови в РСЧА з 1935 р. Завербований колишнім начальником штабу Приморської групи Окремої Далекосхідної армії, який повідомив йому, що організацію очолює командуючий військами Примгрупи І. Ф. Федько.

Як показав О. Г. Артёмов далі, після переходу на роботу до Одеси, а потім до РНК УРСР, він продовжував контрреволюційну діяльність, підтримуючи зв'язок з учасником право-троцькістського центру в Україні — М. М. Марчаком⁴.

5 лютого 1939 р. відбулося судове засідання військового трибуналу Київського Особливого військового округу, на якому слухалася справа по звинуваченню Артёмова. Засідання було закритим і проводилося без участі сторін захисту й обвинувачення, з викликом свідків. На ньому Олександр Григорович зробив відчайдушну спробу довести свою невинність. Про це свідчить протокол судового засідання.

На питання головуєчого: “Чи зрозуміло підсудному, в чому він звинувачується, чи визнає себе винним і чи бажає давати суду показання?” О. Г. Артёмов заявив: “У чому звинувачуюсь — я розумію. Винуватим себе в пред'явленому мені обвинуваченні я цілком не визнаю. Показання суду дати бажаю”. І далі: “Дані мною показання на попередньому слідстві я категорично заперечую і щиросердечно заявляю суду, що дав показання неправдиві, вигадані через застосування до мене слідчими заходів фізичного і психічного впливу... Слід сказати суду про те, що з перших днів мого арешту я був допитаний близько 5—6 разів, проте яких-небудь протоколів допиту я не підписував, вірніше протоколи допиту не склалися, а потім, коли я був доведений до зовсім хворобливого стану, я змушений був дати вигадані показання”.

Про свою роботу в Раднаркомі УРСР і про стосунки з раніше заарештованими членами уряду О. Г. Артёмов пояснив: “У жовтні 1937 р. я приступив до роботи звуженого Раднаркому України і необхідно сказати, що з цією роботою знайомий був мало, оскільки робота для мене була дійсно новою. В Раднаркомі УРСР спочатку керував моєю роботою Сухомлин⁵, мабуть днів 10, незабаром — Марчак, і потім протягом тривалого часу керував Коротченко.

Марчак мене в контрреволюційну організацію не вербував і я з ним був зв'язаний лише по службовій роботі в Раднаркомі. Причому з Марчаком у мене були навіть погані взаємовідносини по роботі. Так, мали місце неодноразові випадки, коли Марчак не підписував тих чи інших директив. Одного разу я звернувся в ЦК КП(б)У до Косіора, щоб останній підписав директиву, але Косіор її також не підписав. У кінцевому результаті документ підписав Коротченко. З Тягнибідом у мене абсолютно ніяких відносин не було. Йому я по службі не підпорядковувався”.

У зізнаннях О. Г. Артёмова під час судового процесу звертає на себе увагу часта зміна керівництва Раднаркомом УРСР. Ідеться про період другої половини 1937—1938 рр., коли було фактично розгромлено ЦК КП(б)У, обраний на XIII з'їзді компартії України, а також ліквідований майже весь склад уряду УРСР. Зміна партійного і державного керівництва республіки була зображена органами НКВС як розгром право-троцькістського центру в Україні.

Звичайно, паралельно здійснювалася “чистка” апаратів цих установ. Очевидно, що О. Г. Артёмов став одним з численних її жертв. Виникає питання: “Чому саме він?”. Справа в тому, що у відповідальних органах на нього був уже заведений “компрокат”, основою для якого послужили доноси двох колег по роботі в апараті РНК УРСР. Про них слід розповісти більш докладно. По-перше, тому що вони проходили по даній справі як свідки й їх свідчення та заяви відіграли неабияку роль у трагічній розв'язці долі О. Г. Артёмова. По-друге, їх погляди на події, що відбувались, які зафіксовані документами архівно-слідчої справи в різні

періоди — під час слідства, в суді і напередодні реабілітації Олександра Григоровича — наче акумулюють у собі дух часу загальних підозрінь, а потім колективного прозріння.

Дудников і Шинкаренко (прізвища змінені автором статті) працювали у секретаріаті звуженого Раднаркому ще до призначення О. Артьомова. Причому саме Шинкаренко до цього призначення був відповідальним за оборонний сектор РНК УРСР і за розпорядженням К. В. Сухомлина, виконуючого на той час обов'язки голови уряду, здав справи сектора О. Г. Артьомову.

За сім місяців до арешту Олександра Григоровича, 25 січня 1938 р. Шинкаренко направив донесення у 9-й відділ УДБ НКВС УРСР⁶, в якому характеризував О. Артьомова за час його праці в Раднаркомі. Воно було написане на декількох блокнотних аркушах олівцем, квапливою рукою. Ось деякі витяги з нього (стилістика й орфографія повністю збережені): “1. За справу береться, добре, очевидно, знає військову мобілізацію.

Економічну підготовку не знає, прагне вивчати.

Завдяки паскудній натурі — не виконує основного закону — навчатись у людей, які знають справу, брати від них корисне й організувати справу як слід...

2. Найбільш чітко й уже досить повно вимальовувалося його обличчя як неширої і прихованої людини...

Як висновок — до щирості, чесності необхідно придивитися, перевірити і вивчити його”. До речі, Шинкаренко не обмежився написанням “донесення”. Він проявив ініціативу в перевірці “ширості та чесності” О. Артьомова. З витягу протоколу № 22 засідання партійного комітету Управління справами РНК УРСР від 28 липня 1938 р.: “Тов. Шинкаренко — ... Я направив співробітника в домоуправління перевірити національність його дружини, яка виявилася полькою, а він приховував це”. На цьому засіданні, що відбулося в день арешту Олександра Григоровича, було прийнято рішення про виключення його з кандидатів у члени партії як ворога народу.

Аналогічну заяву в той же відділ подав Дудников 21 липня 1938 р., тобто за сім днів до арешту О. Артьомова. “Повідомляю ряд фактів, які стосуються секретаря звуженого Раднаркому УРСР Артьомова: 1. На цю посаду він поставлений ворогом народу Фельком у той час як він командував військами КВО, затверджувався Артьомов у цій посаді ворогом народу Косіором.

2. Артьомов відразу ж після призначення його секретарем Раднаркому мав зустріч з ворогом народу Косіором, після чого він у розмовах з працівниками і на різного роду нарадах інколи без будь-якого приводу й не до місця вихваляв Косіора як “найміцнішого більшовика”. Разом з тим у сучасних керівників ЦК КП(б)У тт. Хрушова і Бурмистенка він жодного разу не був і ніяких питань не ставив”.

Мотивація складання доносів досить очевидна — самолюбство, вражене тим, що на бажану посаду призначений інший — у першому випадку, і прагнення максимально убезпечити себе у немилосердній перетасовці кадрів своєчасним повідомленням підозр — у другому. Дані про те, що Шинкаренко або Дудников були таємними інформаторами НКВС, в архівно-слідчій справі відсутні.

Цікаво, що ці документи, які мають явно оперативний характер, були додані до матеріалів не під час слідства в 1938—1939 рр., а в 1956 р., коли здійснювалася додаткова перевірка за справою для проведення реабілітації. З постанови слідчого управління КДБ при Раді Міністрів УРСР від 25 грудня 1956 р.: “В архівній справі-формулярі на Артьомова О. Г. знаходяться оригінали заяв Шинкаренка і Дудникова, що відсутні в слідчій справі, але які мають суттєве значення для

розв'язання питання про правильність засудження Артьомова". Виходячи з викладеного вище, було прийнято рішення вилучити ці заяви з архівної справи-формуляра, додавши до слідчої справи замість оригіналів їх копії. З невідомих причин разом з копією заяви Шинкаренка до справи був приєднаний і оригінал.

Необхідність додання цих матеріалів, мабуть, викликана суперечністю зізнань Шинкаренка і Дудникова під час слідства, на суді та у процесі реабілітації. Потрібно було зібрати усі заяви, зроблені ними по цій справі, щоб установити, які з вказаних фактів відповідали дійсності, якщо взагалі мали місце.

Шинкаренко: 1938—1939 рр. — слідство: "Галасом і тріскотнею навколо того, що мобілізаційна робота на Україні розвалена, він намагався завоювати собі авторитет ділового працівника, нібито, вболіваючого за справу, а в дійсності цим прикривав... свою шкідницьку роботу, яку він проводив у Раднаркомі".

5.02.1939 р. — засідання трибуналу КОВО: Шинкаренко дав свідчення після відмови підсудного від попередніх зізнань. "Я вважав Артьомова неспідоходящою людиною на посту секретаря звуженого РНК УРСР, який не мав спеціальної освіти в галузі економіки. Але у мене немає підстав сказати, що Артьомов проводив у Раднаркомі шкідницьку роботу".

1956—1957 рр. — реабілітаційні матеріали: "З часу арешту Артьомова минуло багато років, важко все точно згадати... Я був переконаний, що зволікання в розгляді й вирішенні питань являлося фактом шкідницької діяльності... Все, що показано в протоколі допиту і інших документах, я підтверджую. Єдине що, то це різкість оцінки, що тоді пояснювалася наявністю факту арешту його знайомих і тих, хто його рекомендував".

Дудников: 1938—1939 рр. — слідство: "Що мені, як старому моб-працівнику, зразу кинулося в очі, це те, що Артьомов сам байдикував і в справу не вникав... Під виглядом секретності Артьомов часто зволікав розв'язання досить серйозних мобпитань, затримував у себе довго директивні вказівки центру".

5.02.1939 р. — засідання трибуналу КОВО: Не брав участі як свідок. 1956—1957 рр. — реабілітаційні матеріали: "...У моїх показаннях перераховувався ряд незадовільних моментів у роботі Артьомова, вони основані на моїх особистих передбаченнях і тому не можуть бути документом, що висвітлював би шкідницьку діяльність Артьомова. Крім того, ці мої показання я давав у той час, коли вся діяльність Артьомова виглядала в іншому світлі, ніж нині — це було незабаром після арешту..., в основному він зі своєю роботою справлявся, був дисциплінованим співробітником, його робота може бути оцінена позитивно".

Можна було б припустити, що свідчення періоду 1938—1939 рр. давалися під тиском з боку слідчого, коли б не існувало "донесень" Шинкаренка і Дудникова до 9-го відділу УДБ НКВС.

Ця трансформація поглядів людей, які зазнали "розквіту" і "падіння" сталінського режиму, яскраво демонструє ще один бік його злочинної політики. Сталінське свавілля розбещувало тих, хто уникнув в'язниць, таборів, розстрілу, підривало здорові моральні підвалини суспільства, заохочувало мерзенні дії — доноси, наклепницькі заяви один на одного тощо.

Повертаємося до судового засідання, на якому розглядалася дана справа. Військовий трибунал КОВО ухвалив: "Через те, що Артьомов О. Г. на судовому засіданні відмовився від своїх зізнань, які він дав на попередньому слідстві, вважаючи їх вигаданими під впливом фізичного тиску під час слідства, а також, враховуючи, що на судовому засіданні виявлено ряд моментів, які мають важливе значення для

справи і ці моменти неможливо дослідити на судовому засіданні, справу направити військовому прокурору КОВО на дослідження”.

Для вирішення питання про шкідницьку діяльність трибунал, підтримуючи клопотання О. Г. Артьомова, постановив приєднати до справи низку документів. Серед них — постанова РНК УРСР від 19 березня 1938 р. “Про стан приміщень, які відведені під шпиталі воєнного часу”, постанови звуженого РНК УРСР від 31 березня і 24 квітня 1938 р. відповідно: “Про стан оборонно-мобілізаційної роботи та мобілізаційної готовності Вінницької області”, “Про стан оборонно-мобілізаційної роботи Харківської області”. Вони завізовані головою уряду України Д. Коротченком і секретарем звуженого РНК УРСР О. Артьомовим. Специфіку та значення їх змісту підкреслено грифом “цілком таємно”.

Документи констатували непідготовленість окремих галузей народного господарства до забезпечення обороноздатності країни і відображали конкретні заходи для посилення оборонно-мобілізаційної роботи у Вінницькій і Харківській областях. Постанови містили плани підготовки кадрів у сільському господарстві для покриття потреб у них на випадок воєнного часу, передбачали розробку впровадження жіночої праці, зокрема, у колгоспах і МТС, а також передачу приміщень деяких навчальних закладів і установ під шпиталі воєнного часу при обов’язковому збереженні безперебійного режиму роботи перших.

Зміст даних постанов дає можливість зробити висновок про адекватність розроблених заходів щодо укріплення обороноздатності країни умовам зростання міжнародної напруженості.

На думку автора, вказані документи можуть бути цікавими для дослідників проблематики соціально-економічної політики України напередодні приєднання Західної України і другої світової війни, для тих, хто вивчає питання військового будівництва в Україні.

У процесі подальшого слідства О. Г. Артьомов був допитаний тільки один раз, до того ж не по суті обвинувачення.

23 липня 1939 р. військовий прокурор КОВО, військовий юрист 1-го рангу Зав’ялов (ім’я та по-батькові не вказано) затвердив постанову щодо справи по обвинуваченню О. Г. Артьомова у злочинах, передбачених ст. ст. 54—1 “б”, 54—8, 54—11 КК УРСР. У преамбулі відмічалося: “Показання засудженого Тягнибіди Я. Ф., що стали основою до арешту Артьомова О. Г., про те, що його зв’язував по контрреволюційній діяльності з Артьомовим Сухомлин К. В. (засуджений до вищої міри покарання), не заслуговує довіри, оскільки Сухомлин К. В. не назвав Артьомова О. Г. учасником контрреволюційної організації й оскільки показання Тягнибіди Я. Ф. про проведення Артьомовим О. Г. шкідницької діяльності не конкретні. До того ж слідством не доведено доказів про проведення Артьомовим О. Г. шкідництва в його службовій діяльності”.

Враховуючи ці обставини і відмову Олександра Григоровича від попередніх зізнань, прокурор постановив кримінальне переслідування припинити, обрану міру запобіжних заходів скасувати, О. Г. Артьомова з-під варти звільнити. Однак цього не було зроблено.

Разом з цією постановою є супроводжувальна записка за підписом заступника наркома внутрішніх справ України А. З. Кобулова, яка адресувалася начальнику секретаріату Особливої наради при НКВС СРСР. Згідно з нею слідча справа була направлена на розгляд цієї наради. Кобулов висловив незгоду з думкою прокурора. Мотивування відмови виконати рішення прокурора щодо Олександра Григоровича базується тільки на матеріалах попереднього слідства. Зовсім не згадувалися дані, які стали відомі під час судового засідання військового трибуналу і подальшого дослідження.

З переглянутих автором статті близько тисячі архівно-слідчих справ, артьомовська справа єдина, в якій виявилася повна розбіжність між

Прокуратурою та Наркоматом внутрішніх справ УРСР у питанні про визнання винуватості звинуваченого.

Чим це можна пояснити? Певно, причина криється в тому, що юрист 1-го рангу Зав'ялов почав виконувати обов'язки військового прокурора КОВО незадовго до вказаних подій, тому що написання його посади передувалося приставкою "тво" — тимчасово виконуючий обов'язки. Вивчивши матеріали справи, де невинність Артьомова була очевидною, і враховуючи умови певного згортання репресивної політики (документ датований 1939 р.), він вирішив затвердити виправдувальний вирок.

З іншого боку, за версією слідчих, які сфабрикували обвинувачення, Олександр Григорович поєднував діяльність "військово-фашистської змови" з "право-троцькістським центром України". На той час органами НКВС вже було заявлено про розгром цих контрреволюційних організацій. В таких умовах, визнання невинним одного з членів "змови", який "проводив шкідництво у мобілізаційній системі України", зробило б прогату в інсинуаціях НКВС і породжувало б деякі сумніви у вірогідності існування самої "змови". Тому (з точки зору підтвердження бездоганності дій "караючих органів") рішення А. З. Кобулова цілком зрозуміле.

За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 11 червня 1940 р. на підставі ст. ст. 54—1 "б", 54—8, 54—11 КК УРСР О. Г. Артьомов був засуджений до 5-ти років виправно-трудоих таборів, враховуючи термін з 28 липня 1938 р.

Те, що переборола позиція Кобулова і була повністю знехтувана думка прокурора, який за своєю суттю зобов'язаний здійснювати нагляд за точним виконанням законів, ще раз переконливо доводить тотальність беззаконня, що існувало у той час.

Відомості про подальшу долю Олександра Григоровича у матеріалах справи скупі. Покарання відбував у "Севжелдорлаге" НКВС. У 1943 р. був звільнений з-під варті із залишенням на роботі по вільному найму до закінчення Вітчизняної війни. Пізніше працював на Рокпаському комбінаті начальником робіт.

2 січня 1949 р. помер від туберкульозу легенів.

Рішенням військового трибуналу Київського військового округу від 22 березня 1957 р. постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 11 червня 1940 р. скасована, справа припинена за відсутністю складу злочину. О. Г. Артьомов по даній справі повністю реабілітований.

Справедливість перемогла, але яким тернистим і звивистим був її шлях, на жаль, Олександр Григорович помер, так і не дізнавшись, що ця доба настане.

Архівно-слідча справа розповіла про важку долю людини, яка пройшла через жах сталінського режиму, і не дивлячись на знущання та приниження, намагалася відстояти своє добре ім'я.

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки:

Репресивна машина періоду 1937—1938 рр. діяла подібно конвейєру. Фабрикування слідчих справ було поставлено на потік, в якому елементами обвинувачення ставали не тільки професійна діяльність, можливе членство в колишніх політичних партіях, а і такі критерії, як національність, соціальне походження, конфесійна належність звинуваченого, його рідних та близьких. Практики припинення слідчих справ "за недоведеністю обвинувачення" у ті роки майже не існувало.

Справа О. Г. Артьомова наочно доводить, що політика репресій детонувала масові прояви найнікчемніших рис людської природи — підлість, заздрощі, жорстокість тощо. Тогочасна життєва практика насаджувала у свідомості людей розуміння того, що своєчасне повідомлення своїх підозр відповідним органам є гарантом власної безпеки. Таким чином збільшувалася кількість зовнішніх інформаторів органів НКВС. У

цьому випадку репресії можна розглядати проявом особистої ініціативи людей, інспірованої суспільною атмосферою. Діапазон мотивації написання доносів, наклепницьких заяв був широким: від меркантильних спонукань до сліпої, фанатичної віри в ідеологію “посилення класової боротьби на шляху зміцнення соціалізму”. В свою чергу така своєрідна підтримка населенням дій НКВС сприяла тому, що репресії набули характеру неоголошеної громадянської війни.

У відношенні формування складу архівно-слідчих документів аналіз справи О. Г. Артёмова приводить до висновку, що інформаційна насиченість слідчих матеріалів залежить, як мінімум, від двох показників — від періоду заведення справи та від мотиву звинувачення. У ході розгортання репресивної політики складався механізм слідчого діловодства. Можна сказати, що до 1937—1938 рр., коли репресії досягли свого апогею, він остаточно викристалізувався. Архівно-слідчі справи цього періоду включають в себе обов’язковий набір типових документів (ордер на арешт та обшук, анкета звинуваченого, протоколи допитів свідків та звинуваченого, витяг з протоколу про винесення вироку й акт про його виконання (у випадку розстрілу). Він дає змогу більш детально прослідкувати за перебігом слідства, спрощує виявлення причини переслідувань конкретної людини, дає докладніші відомості біографічного характеру, ніж архівно-слідчі справи раннього періоду репресій.

З точки зору мотиву обвинувачення, у складі слідчих справ відклалися документи (крім процесуальних), котрі повинні були довести висунуте звинувачення. Вони різноманітні за змістом, іноді виходять за хронологічні рамки конкретної справи. Так, наприклад, справи за обвинуваченням у шкідницькій діяльності, як правило, містять в собі матеріали про професійну діяльність підсудного — висновки експертних комісій про його роботу і документи, підготовлені ним самим. Це розширює інформаційний простір цього виду джерел.

Матеріали, які розглядаються, зайвий раз підтверджують, що архівно-слідчі справи, напевно, як ніяке інше історичне джерело, піддані умисним фальсифікаціям. Тому під час дослідження необхідно обов’язково порівнювати документи періоду репресій та реабілітації, співвідносити з іншими джерелами періоду, який вивчається.

На цьому можна було б поставити крапку. Але ось про що хотілося б ще сказати. Використовуючи слідчі матеріали у наукових дослідженнях, треба враховувати делікатний характер цього джерела, оскільки в них нерідко міститься особиста інформація про людину, яка зазнала репресій. Тому при їх публікації слід дотримуватися етичних норм. Не забувати, що для тих, хто пройшов через страхіття концтаборів і дожив до сьогоднішніх днів, для дітей, які втратили своїх батьків у вирі сталінських репресій, події, зафіксовані архівно-слідчими справами — це нестихаючий біль, що розтягнувся на довгі роки.

¹ В а р ш а в ч и к М. А. Источниковедение истории КПСС. — М., 1989. — С. 69.

² З оглядової довідки по справі Я. Х. Тягнибіди, доданої до справи О. Г. Артёмова в 1956 р. під час проведення реабілітації останнього: **Тягнибіда Яків Хомич**, 1895 р. народження, уродженець Ніжинського р-ну Чернігівської обл., українець, член партії з 1920 по 1938 рр., до арешту — заступник Голови Раднаркому УРСР, був заарештований 9 червня 1938 р. Звинувачувався у належності до право-троцькістської організації, яка немовби існувала в Україні, а також у проведенні шпигунської діяльності.

На допитах показав, що був зв’язаний з членами право-троцькістської організації Н. М. Марчаком, К. В. Косіюром, В. Я. Чубарем та іншими; вказав, що у мобілізаційній роботі шкідницьку діяльність проводив О. Г. Артёмов. Виїзною сесією Військової Колегії Верховного Суду СРСР Я. Х. Тягнибіда був засуджений до вищої міри покарання.

³ **Федько Іван Федорович** (1897 — 26.02.1939 рр.) — військовий діяч, командарм 1-го рангу (1938 р.). Член партії з 1917 р. Народився в с. Хмелеві (тепер Роменського р-ну Сумської обл.). Учасник 1-ї світової війни, прапорщик. У Червоній армії з 1918 р. Брав участь у боротьбі проти австро-німецьких військ на півдні України. 3 травня 1919 р. — заступник наркомвійськмора і член Реввійськради Кримської СРР. З 1922 р. — на відпові-

дальних посадах у Червоній армії: заступник командуючого Окремою Червонопрапорною Далекосхідною армією (1934—1937 рр.), командуючий військами Київського військового округу (1937—1938 рр.), заступник наркома оборони СРСР (з 1938 р.). Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора (УРЕ. — К., 1983. — Т. 11. — Кн. 1. — С. 550).

У справі О. Г. Артємова факт арешту І. Ф. Федька (без вказання дати) зафіксований лише у зізнаннях притягнутих до слідства осіб. Інші відомості про репресії, які були застосовані до нього, не відображені.

⁴ З огляду по справі щодо М. М. Марчака (документ був приєднаний до справи О. Г. Артємова у 1956 р., під час перегляду його справи для проведення реабілітації): **Марчак Микола Макарович**, 1903 р. народження, уродженець с. Задісни Дунаєвського р-ну Хмельницької обл., українець, член партії з 1927 по 1938 рр. До арешту — заступник голови Раднаркому УРСР. Заарештований 19 червня 1938 р. Звинувачувався у підготовці терористичного акту проти секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрушова.

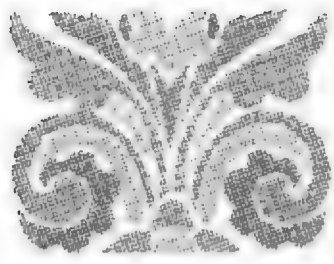
За постановою Виїзної сесії Військової Колегії Верховного Суду СРСР від 22 вересня 1938 р. засуджений до вищої міри покарання.

⁵ **Сухомлин Кирило Васильович** (11.05.1886 р. — 26.08.1938 р.) — державний діяч України, член компартії з 1905 р. Народився у с. Краснопілля (тепер Коропського р-ну Чернігівської обл.). Під час Жовтневої революції входив до складу військово-революційного комітету Окружного бюро Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів Східного Сибіру. В роки громадянської війни — учасник партизанського руху на Далекому Сході.

З 1920 р. — на профспілковій роботі в Україні. З 1925 р. — заступник голови ЦКК КП(б)У і наркома РСІ УСРР, 1925—1927 рр. — нарком праці УСРР, 1927—1932 рр. голова ВРНГ УСРР, 1932—1933 рр. — заступник голови Раднаркому УСРР, 1933—1934 рр. — голова ЦКК ЦК(б)У, 1935 р. — нарком місцевої промисловості УСРР, 1935—1938 рр. — голова Держплану й одночасно заступник голови Раднаркому УРСР. Нагороджений орденом Леніна (УРЕ. — К., 1983. — Т. 11. — Кн. 1. — С. 84).

З довідки, доданої до реабілітаційної частини справи О. Г. Артємова: “Ухвалою Військової Колегії Верховного Суду СРСР від 24.08.1954 р. кримінальне переслідування стосовно колишнього заступника голови Раднаркому УРСР Сухомлина К. В. припинено за відсутністю в його діях складу злочину”. Інші дані щодо арешту, слідства, звинувачення К. В. Сухомлина у справі О. Г. Артємова не відображені.

⁶ 9-й відділ Управління Держбезпеки НКВС — співвідділ, який займався мобілізаційними планами, відповідав за допущення на підприємства. — В. А. Золотарьов. Чекисти 20-х — 30-х: матеріали до біографічного словника // З архівів ВЧК—ДПУ—НКВС—КДБ. — 1995. — № 1. — С. 169.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Л. Д. САКАДА (Київ)

Два журнали українських істориків: “Український історичний журнал” та “Український історик”

“...Байдуже, чи тут, на еміграції, чи там, на батьківщині, — українська історична наука — одна і єдина, а українські історики, якщо вони справді українські історики, — тут і там брати у науці”.

О. Оглоблин

“Українському історичному журналу” виповнюється 40 років. Традиція публікаторської діяльності українських істориків у періодичних виданнях починалася з “Киевской старины”, “Записок НТШ” та “України” (під редакторством М. С. Грушевського). Відтоді наукова періодика стала одним з істотних чинників поступу української історіографії. Історичні журнали сприяли розробці багатьох наукових проблем, введенню до наукового обігу нових документів з минулого України.

Особливу роль наукової періодики, зокрема журналу, як свого роду дискусійної трибуни, у формуванні суспільних і наукових світоглядних уявлень відзначав свого часу М. С. Грушевський. Саме журнал, зауважував він, де “до певних тез підходить з різних обсерваційних пунктів, з різних сфер життя і науки береться матеріал для обґрунтування... і ведеться полеміка з загрозливим і ворожим, має величезне значення для формування і уявлення світогляду, для орієнтування в життю і культурнім та науковім матеріалі”. Звісно, якщо журнал цей “скільки-небудь серйозно поставлений, щиро і послідовно відданий певним програмним завданням”¹. Умови розвитку національної історіографії з огляду на політичні обставини історичного буття України, в якому було чимало “загрозливого і ворожого”, визначили особливу роль українських історичних журналів як у створенні системи науково-історичних знань, так і в процесі формування української національно-визвольної ідеології. Здійснення спеціальних досліджень доробку українських історичних журналів на тлі відповідних суспільно-історичних умов наукового життя сприятиме створенню більш повної картини розвитку національної історіографії*.

З 1930-х рр. і до проголошення незалежної України національна історіографія зазнавала помітного впливу політики, що призвело до фактичного занепаду історичної науки як такої, вимушеного відходу частини науковців з України та розвитку діаспорної гілки національної історіографії. Розмежовані ідеологічним суперкордоном “СРСР — Захід”, більш значущим, ніж кордони політико-адміністративні, українські історики мали нагоду на власній долі наочно переконатися, що “ніяка ділянка людського знання не стоїть так близько практичної політики, як історичні науки”²⁻³. Видатний український історик О. Оглоблин, який був свідомим противником підпорядкування історичних фактів і концепцій політичним інтересам, визнавав, що не від доброго життя стався поділ української історичної науки на два

річчя: "...Ми, українські історики, пішли з України саме тому, що нам і нашій праці не стало місця там, де п р а в д и в а історія України визнана непотрібним, небезпечним, а навіть шкідливим і ворожим ділом" ⁴.

І в Україні, і поза її межами науковці потребували фахових періодичних видань як своєрідного "верстату праці", без якого складно забезпечити поступ історичної науки. Першу спробу замовити слово про історичний журнал зробив член-кор. АН УРСР С. В. Юшков. У доповідній записці ЦК КП(б)У в 1943 р. у зв'язку з підготовкою до відновлення науково-дослідної роботи в Україні після повернення Інституту історії України з евакуації він наголошував: "Конче необхідне видання історичного журналу українською мовою" ⁵. ЦК обмежився тоді лише запитом про думку щодо історичного журналу в тодішнього директора Інституту історії України М. Н. Петровського ⁶. Та після перевірки діяльності цієї установи в 1944 р. (в цілому її було оцінено позитивно), коли керівництву інституту докорялося, що в наукових працях співробітників "майже не показано, що більшовизм є нащадком патріотичних традицій і культурної спадщини українського народу... не показано, що ленінізм є продовженням і здійсненням віковичних мрій українського народу" ⁷, реаліст М. Н. Петровський, зваживши на ці закиди, на нараді з питань історії України в ЦК КП(б)У 10 березня 1945 р. відмовився від ідеї створення всеукраїнського історичного журналу, мотивуючи це відсутністю гідних матеріалів для нього ⁸.

Проте розвиток наукових досліджень потребував створення відповідного часопису. 1950 р. Президія АН УРСР на настійну вимогу вчених-гуманитаріїв звернулася до ЦК КП(б)У з клопотанням щодо видання періодичного органу Інституту історії України. Пропонувалося випускати 4 номери на рік і передбачалися такі розділи: 1) статті й дослідження, 2) повідомлення і публікації, 3) критика і бібліографія, 4) хроніка ⁹. Однак відділ пропаганди і агітації ЦК КП(б)У відповів на це, що важливі наукові праці Інститут історії має можливість публікувати в союзному журналі "Вопросы истории" і в "Наукових записках" Академії, а для створення власного історичного часопису немає підстав ¹⁰.

У 1955 р. в журналі "Вопросы истории" було надруковано статтю, присвячену проблемам вивчення історії України, в ній, зокрема, йшлося про необхідність історичного журналу, який сприяв би розвитку історичної науки в республіці ¹¹. На засіданні Вченої ради, де обговорювалася ця стаття, науковці вкотре наголосили на великому значенні історичного журналу для організації роботи істориків України ¹².

Ситуація змінилася на краще лише після XX з'їзду Компартії. Колективне звернення керівництва історичних установ України до ЦК КПУ з приводу створення "Українського історичного журналу" ¹³ нарешті дало позитивний результат. Так в УРСР у 1957 р. на хвилі десталінізації було започатковано "УІЖ".

Цей факт не міг залишитися поза увагою українських істориків на зарубіжжі; вони високо оцінили його як перший конкретний здобуток своїх радянських колег у постсталінському періоді ¹⁴.

Аналогічний задум — видавати рідною мовою історичний часопис — із середини 50-х рр. обговорювався також у науковому середовищі української діаспори. Історичний журнал українською мовою на Заході мав стати суттєвим доповненням до київського "УІЖ"у, обмеженого рамками офіційної радянської ідеології, трибуною наукових дискусій, засобом спростування тенденційних поглядів і фальшивих концепцій національної історії. Та цей намір, як згадує ініціатор видання Любомир Винар, також не одразу вдалося втілити у життя, головним чином через непорозуміння між українськими науковими осередками на Заході — НТШ і УВАН ¹⁵.

Українські історики поза радянськими кордонами ніколи не відмежовували себе від національної історіографії. Та, враховуючи політичну ситуацію на батьківщині, вважали, що офіційний київський “УІЖ” не можна залишити одноосібним виразником української історичної наукової думки. Для того, щоб став реальністю журнал української історіографії на Заході, який без партійних настанов згуртував би істориків, було докладено чимало зусиль. Врешті-решт наприкінці 1963 р. Любомир Винар з власної ініціативи та за згодою Олександра Оглоблина і Марка Антоновича почав видавати у США “Український історик” (спочатку у формі бюлетеня Історичної комісії “Зарева” при УВАН).

Прагнення мати цілком незалежне наукове видання для вияву вільної історичної думки і збереження найкращих традицій української історіографії поза Батьківщиною було підтримане істориками старшого покоління, зокрема О. Оглоблиним і Н. Полонською-Василенко, і спонукало їх до створення самостійної організації, що об’єднала дослідників української історії. В четвертому числі “Українського історика” (1964 р.) було опубліковано звернення Ініціативної групи, в якому повідомлялося про намір створення Українського історичного товариства. В березні 1965 р. УІТ розпочало свою діяльність. У ньому налічувалося тоді 45 членів-засновників. Відтоді “Український історик” виходить як науковий щоквартальний журнал цього товариства¹⁶.

Отже, два журнали українських істориків — “УІЖ” та “УІ” — на певному історичному етапі, за словами А. В. Санцевича, “фіксували стан історичної науки, .. оперативно відображали проблематику найактуальніших історичних досліджень, творчі дискусії, зміни в тлумаченні різних питань тощо”¹⁷. Обидва журнали представляли історичні дослідження українських істориків, відображали різні, в т. ч. контраверсійні, напрями та наукові концепції.

Нинішній ювілей “Українського історичного журналу” дає нагоду розглянути історію співіснування та взаємовідносин — від конфронтації до співпраці — добре знаного “УІЖ”у з менше відомим зарубіжним “Українським істориком”. Нині, коли відпали ідеологічні чинники, до наукового доробку “Українського історика” дедалі більше звертаються науковці і всі, хто цікавиться правдивою історією України, а в опублікованих останнім часом дослідженнях досить частими стали посилання на матеріали з “УІ”**.

Що різнить “УІЖ” та “УІ”? Що спільного було в цих двох журналах за минулі десятиліття вимушеного ідеологічного протистояння?

На відміну від “Українського історичного журналу”, видання “Українського історика” починалося не зовсім традиційно. Перше число “УІ”-бюлетеня було видане практично зусиллями однієї людини — Любомира Винара, бо спочатку редколегії як такої просто не було. Друге число вже видавав гурт учених-ентузіастів з числа професорів Українського вільного університету і співробітників Історичної комісії “Зарева”. В період формування “Українського історика” як офіційного органу УІТ до його редколегії увійшли науковці з різних країн: Любомир Винар (редактор-засновник), Марко Антонович, Олександр Домбровський, Василь Дубровський, Богдан Винар, Михайло Ждан, Ігор Каменецький, Роман Климкевич, Олександр Оглоблин, Ярослав Пастернак, Наталія Полонська-Василенко.

УІТ і “УІ” свою роботу вели переважно кореспонденційним шляхом, обговорюючи свої задуми при нагоді під час зустрічей на наукових конференціях. І донині ця метода — незмінна особливість у діяльності редколегії “УІ”.

Співробітники “Українського історика” працювали на громадських засадах, видавали його переважно на пожертви земляків, бо журнал не мав стабільного матеріального забезпечення. Коли фінансові можливості

були скрутні, “УІ” виходив з мюнхенської друкарні “Logos” не шоквартально, а подвоєними номерами***.

В Києві “Український історичний журнал” від самого початку мав незрівнянно кращі матеріальні можливості — одразу виходив як двомісячник, потім щомісячно — на державно-партійні гроші.

Та видавці зарубіжного журналу були переконані, що як дискусійна трибуна і “верстат праці” незаангажованих істориків саме “Український історик” наближає українську історичну науку до міжнародного рівня. Своїх читачів вони не раз наvertsали до думки, що видання україномовного журналу національної історіографії є справою честі діаспори, посилаючись на той факт, що київський “УІЖ” перебував “на послугах комуністичної партії”¹⁸. Коли відійшла в минуле коротка доба хрущовської “відлиги” і в УРСР розпочалася відверта русифікація та зумисне фальсифікування історії України на догоду партійним настановам, журнал українських істориків на Заході набув ще більшого значення і, на думку членів УІТ, став дійсно справою національного престижу, бо “кожна нація”, кожна держава має свій історичний орган, який репрезентує наукові досягнення в ділянці історії”¹⁹.

“Український історик” був помічений в Україні майже одразу. Під час неофіційного спілкування з колегами з діаспори на XII Міжнародному історичному конгресі у Відні 1965 р. директор Інституту історії АН УРСР К. К. Дубина заявив колегам, що “ваш “Український історик” не кращий за наш “Український історичний журнал”²⁰. Трохи згодом головний редактор “УІЖ”у Ф. П. Шевченко повідомив читачів, що українські історики в зарубіжжі мають свій історичний журнал, і в ньому було відзначено 100-літній ювілей М. С. Грушевського²¹.

Протягом десятиліть “УІЖ” — виразник офіційної радянської історіографії — не з волі науковців використовувався як трибуна партійної пропаганди²². А його “незаконнонароджений” брат “УІ” — з ідеологічних причин був невизнаний і практично недоступний для читачів на батьківщині****.

В “Українському історичному журналі” минулих десятиліть досить частими є гострі ремарки щодо “Українського історичного журналу”, особливо в розділі хроніки. Зустрічаємо також наукову критику матеріалів “УІЖ”у в рецензійному відділі “УІ”. В той час в самому “УІЖ”і про “УІ” згадувалося значно менше: по-перше, щоб не привертати зайвий раз уваги до зарубіжного видання, по-друге, радянські партійні історики викривали “буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії України” в спеціальних виданнях — окремих брошурах та книжках про “буржуазне українознавство — знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму”.

Цікаво, що за переказами, які долітали за океан і зафіксовані в хроніці “УІ”, сам факт існування на Заході історичного журналу, що видавався “націоналістами” українською мовою, став у пригоді київському “УІЖ”у в середині 70-х рр. — зберіг його україномовність, бо саме тоді більшість українських наукових видань починали переводити на російську мову²³. В “Українському історичному журналі” ніколи не було огульних підходів до оцінки радянської української історіографії. Він був уважним і прискіптивим рецензентом наукового доробку своїх колег — за чверть століття на сторінках “УІ” було вміщено багато оглядів, анотацій і рецензійних відгуків на матеріали з “УІЖ”у та інші видання з історії України, хоч доступ до них на Заході був обмежений.

Як відомо, автори “УІЖ”у та “УІ” мали різні підходи до теоретичних засад української історіографії. Радянські дослідники історії України мусили дотримуватися марксистського формаційного підходу та історичної схеми, яка спиралася на традиційну російську, доповнену догматичними тезами ЦК КПРС 1954 р. А їхні наукові опоненти — історики УІТ — відзначали, що це призводило до збіднення й

фальсифікації нашої середньовічної історії, періоду козаччини та історії України ХІХ—ХХ ст.²⁴ В одному з рецензійних оглядів “УІ” Михайло Ждан прямо заявив, що наша історія в радянській Україні була “досто-сована до періодизації історії цілого Радянського Союзу, в першу чергу до Росії”²⁵.

Дослідники з УІТ, які водночас були авторами “УІ”, свідомо ставили собі за мету зберегти і доопрацювати у світлі нових наукових фактів схему історії України Михайла Грушевського, творчість якого на Батьківщині була поза науковим вжитком²⁶. Через це творча спадщина М. С. Грушевського зайняла одне з чільних місць на сторінках “УІ”, який заслужено набув собі слави журналу грушевськознавства, в той час як ця тема була практично відсутньою до початку 90-х років в “УІЖ”і.

Різними були й інші методологічні засади: після “відлиги” партійний контроль в радянській історіографії значно посилювався — зі сторінок “УІЖ”у керівництво КПУ рішуче вимагало, щоб історики дотримувалися “партійних критеріїв” у наукових дослідженнях, обіцяючи вжити заходів “для виправлення допущених помилок”²⁷.

В УРСР, як наголошувалося в “УІЖ”і, здобув перевагу “колективний метод праці радянських істориків”, що базувався на відомій “єдиній методологічній основі радянської історичної науки”²⁸. Тоді як дослідники з УІТ розвивали виключно індивідуальну наукову творчість і, як зазначалося в “УІ”, зверталися до методологічної проблематики, орієнтуючись на досвід світової науки — через спілкування на міжнародних історичних форумах та ознайомлення з публікаціями істориків післявоєнного періоду²⁹.

“Український історик” завжди був уважним до розвитку історичної науки на Батьківщині. Журнал уже в середині 60-х рр. констатував неможливість вільного розвитку історичних досліджень в “задушливій ідейно-політичній атмосфері” радянського суспільства і в рубриці “Вістки з України” повідомляв про арешти серед української інтелігенції³⁰. “УІ” гостро критикував “УІЖ”, який у 1963 р. писав про шкоду, заподіяну історичній науці культом особи³¹, але згодом, після усунення Ф. П. Шевченка з посади головного редактора, сам перетворився на трибуну комуністичної пропаганди, що звело його “до рівня провінційного партійно-пропагандивного видання, яке не заслуговує на назву історичного журналу”³². “Український історик” не залишав поза увагою факти грубої фальсифікації історії України радянською наукою і систематично вміщував на своїх сторінках відповідну критику, зокрема, на офіційний 2-томник Історії УРСР³³, Радянську енциклопедію історії України та інші офіційні видання.

Історики українського зарубіжжя з розумінням поставилися до тієї ситуації, в якій після 1972 р. опинилися їх колеги в Україні. Олександр Оглоблин з жалем відзначив на сторінках “УІ”, що відомі і заслужені історики усувалися з редколегій видань, з наукових інститутів, з громадського життя, “відійшли в небуття і забуття старші, досвідчені і кваліфіковані історики”, водночас “журнали (У. І. Ж.) і серійні наукові збірники скорочувалися або просто припинялися”³⁴. Тогочасний “УІЖ”, за оцінкою зарубіжного “УІ”, аж ніяк не міг бути речником української історіографії саме “через свій ідеологічний багаж”³⁵. У 70—80-і рр., коли “УІЖ” остаточно перетворився, за висловом “УІ”, на “україномовний журнал на службі російського комуністичного уряду”, на його адресу часто висловлювалася справедлива наукова критика за другорядність опрацьованих проблем або поверхову розробку вагомих історичних тем. Відзначалося і те, що ряд видатних історичних постатей — І. Виговського, П. Дорошенка, П. Тетері, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи — “в “УІЖ”і деякими авторами було безвідповідально названо зрадниками України”³⁶.

Водночас “Український історик” завжди висловлював моральну підтримку тим вченим і культурним діячам в Україні, які в “добу Шелеста” намагалися реабілітувати деяких дореволюційних істориків (М. Костомарова, М. Драгоманова, О. Лазаревського, Д. Яворницького, певною мірою і самого М. Грушевського), а потім в “добу застою” чинили опір русифікації, відстоювали самобутність українського народу і мали мужність заявити, що в УРСР спотворюється історична правда, бо через партійний контроль історики, як визнав М. Брайчевський, були змушені “приховувати загальновідомі і цілком беззаперечні факти”³⁷. “УІ” належно оцінив і підтримав зусилля тих представників української інтелігенції, які вболівали за долю історичної науки в Україні, — Михайла Брайчевського, Юрія Бадзьо, Івана Дзюби, Валентина Мороза, Сергія Білоконя. Вміщуючи на своїх сторінках у 1981 р. переданий на Захід відкритий лист-звернення Ю. Бадзьо до російських та українських істориків, журнал УІТ прагнув привернути увагу світової громадськості до процесу тотальної русифікації і знищення історичної науки в Україні та історичної свідомості в пам’яті її народу³⁸.

Русифікаторська політика як руйнівниця української історичної науки і національної свідомості народу, систематично і послідовно викривалася на сторінках “УІ” (чого, звісно, не могло було в тогочасному “УІЖ”і) — від ремарки про відсутність сучасного українського перекладу тексту “Повісті времінних літ”, виданої багатьма мовами світу³⁹, до методичної фіксації конкретних фактів витіснення української мови з наукового вжитку — це простежується у матеріалах хроніки і рецензіях на наукові видання. Наприклад, “УІ” (рецензія Л. В.) і “УІЖ” (дві рецензії — В. Р. Григоряна та Я. Д. Ісаєвича) майже одночасно високо оцінили джерелознавче дослідження Я. Р. Дашкевича “Украинско-армянские связи в XVII в.” (К., 1969), але рецензент “УІ” прямо поставив запитання: “Чому переклад документів не зроблено українською мовою?” і зауважив, що принаймні автор міг, крім російського тексту подати також український переклад та оригінальні тексти наведених документів⁴⁰.

Обидва журнали, як “УІ”, так і “УІЖ”, приділяли особливу увагу публікації історичних джерел. У 1965 р. “Український історик” відзначив як надбання “УІЖ”у запровадження відповідної рубрики і схвалив, зокрема, публікацію Львівського літопису⁴¹. “УІ” відгукувався майже на всі джерельні видання і джерелознавчі дослідження в Україні (хоч далеко не на всі з них знайдемо рецензії в “УІЖ”і 70—80-х рр.). Скажімо, серійний збірник “Історичні джерела та їх використання” (К., 1966—1969) в “УІ” оцінювався як цінний для української науки збірник⁴² і зазначалося, що якраз це видання, “а не пропагандивний “УІЖ”, відображує усю цю працю, яку у виїмково важких умовах виконують українські історики в УРСР”⁴³. І лише після цього закиду п’ятий номер цього збірника нарешті був відреценований “УІЖ”ем (1972, № 4).

Рецензії та анотації на деякі публікації джерельних матеріалів, а також вагомі історичні дослідження з’являлися майже одночасно в “УІЖ”і та “УІ”. Так, в обох рецензувалися такі видання, як вищезгадані “Історичні джерела та їх використання”, “Історіографічні дослідження в Українській РСР” (К., 1968), “Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233—1799 рр.” (К., 1972), “Грамоти XIV ст.” (К., 1974). Не обійшли своєю увагою обидва часописи такі монографічні дослідження: Брайчевський М. Ю. “Коли і як виник Київ” (К., 1963), Гапусенко І. М. “Боротьба східних слов’ян за вихід до Чорного моря” (К., 1966), Котляр М. Ф. “Грошовий обіг на території України доби феодалізму” (К., 1971), Хижняк З. І. “Києво-Могилянська Академія” (К., 1970), Сергієнко Г. Я. “Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство”

(К., 1983), Пинчук Ю. А. “Исторические взгляды Н. И. Костомарова: Критический очерк” (К., 1984) та ряд інших.

Треба визнати, що рецензійний доробок “Українського історика” 60—80-х рр. значно вагомий у порівнянні з “УІЖ”ем, бо поза увагою останнього залишалася значна частина джерельних публікацій та українознавчих досліджень, виданих як в Україні, так і поза її межами.

Українська історіографія і самий зміст цієї дефініції були предметом обговорення на сторінках “УІ” через незгоду з її звуженим трактуванням у радянських офіційних виданнях. У 1977 р. Любомир Винар оприлюднив у журналі УІТ своє розуміння поняття-концепції “українська історіографія” як таке, що “включає наукові праці українських істориків або істориків українського походження, присвячені історії України, без огляду на місце їхнього перебування і мови, якою вони друкують свої праці”⁴⁴. Нині таке визначення вже сприймається нормально, проте зовсім інакше було ще недавно. Розгорнуте визначення предмету історіографії подав в “УІ” також Лев Шанковський — автор “Нарису української воєнної історіографії”. Оскільки історіографія досліджує розвиток історичної думки та поширення історичних знань, вона, на думку Л. Шанковського, не повинна бути обмеженою лише вивченням біо-бібліографічних матеріалів про історичну науку в минулому. Він звернув увагу на необхідність дослідження конкретно-історичних умов, серед яких розвивалася історична думка, і вважав, що історіографія мусить висвітлювати також діяльність наукових установ, товариств й організацій і зважати на наявність архівів, бібліотек, музеїв та можливість їх використання, існування мережі видавництва і наукових журналів⁴⁵.

Висловлені в “УІ” думки певною мірою перегукуються з положеннями теоретичних статей відомого дослідника історіографії А. В. Санцевича, що публікувалися в “УІЖ”і і в яких так само розширювалося звужене радянською наукою трактування предмету та об’єктів дослідження історіографії⁴⁶.

“УІ” надрукував майже три десятиліття тому цікавий історіографічний проект Омеляна Пріцака, ідея якого не втратила своєї актуальності донині. Автор “Проекту вступу до “Історії України” пропонував здійснити 12-томне видання джерел, яке б наочно представляло “весь досвід української історіографії”⁴⁷. До речі, ще раніше в “УІЖ”і (1959, № 3) було опубліковано статтю Ф. П. Шевченка з дещо схожою назвою: “Про створення “Вступу до історичної науки” (звісно, її можливо було аргументувати тоді тільки на засадах “партійності”). Отже, українські історики по обидва боки політичного кордону генерували схожі ідеї, що мали прислужитися поступу української історичної науки.

Зарубіжний журнал був уважним до порушеної радянськими істориками важливої проблеми щодо укладання і видання поточної та фундаментальної української історичної бібліографії⁴⁸, не раз виступав з критикою партійно-ідеологічних нашарувань у “Бібліографії бібліографій з історії Української РСР 1960—1965 рр.”, що тоді публікувалася в “УІЖ”і⁴⁹. Видавці “УІ” розуміли, в яких складних умовах доводилося працювати їх колегам в Україні.

Повідомлення в “УІЖ”і про намір опрацювати біо-бібліографічний словник українських радянських істориків було зустрінuto на Заході з певною мірою занепокоєння щодо малої ймовірності об’єктивного підходу при його укладанні^{50—51}. Проте в цілому бібліографічна праця українських істориків одержала позитивну оцінку колег із зарубіжжя⁵².

Як бачимо, у своїх професійних журналах українські історики вели своєрідний науковий діалог, який мав певний позитивний вплив на розвиток української історичної думки. Показовим прикладом цього і своєрідним взірцем наукових змагань двох груп українських істориків —

в УРСР і діаспорі — була довготривала історія обговорення “Історичного атласу України”, повідомлення про задум якого вперше з’явилося у 1965 р. в “УІЖ”і. Обговорювався він в обох журналах, а здійснити його через багато років судилося лише на Заході, звісно, на доступному рівні.

Ця історія була такою: у 1965 р. група українських істориків на чолі з І. П. Крип’якевичем подала відповідну доповідну записку віцепрезидентові АН УРСР І. К. Білодіду. “УІЖ” (№ 7) опублікував не текст цієї записки, а лист-пропозицію від імені московського вченого, спеціаліста в галузі історичної географії В. К. Яцунського “Про створення історичного атласу України”. Ця ідея відразу здобула багато схвальних і конструктивних відгуків з боку українських науковців, що з’являлися майже в кожному номері “УІЖ”у, на сторінках якого послідовно обговорювалися структура атласу і тематика карт⁵³. Зарубіжний “УІ” позитивно оцінив цей задум⁵⁴. Та коли стало очевидним, що українська історична географія в радянській науці не може бути об’єктивною через великі обмеження, пов’язані з радянською ідейно-методологічною основою, тоді сам “УІ” у 70-і рр. почав активно пропагувати ідею створення історичного атласу України на Заході⁵⁵. Лише у 1981 р. “Український історик” повідомив читачів, що “Атлас історії України” (за загальною редакцією Л. Винара) вийшов у світ стараннями УІТ і таким чином заповнив прогалину в українській історичній і довідковій літературі⁵⁶. “УІЖ” у відповідь опублікував докладне інтерв’ю з директором Інституту історії академіком Ю. Ю. Кондуфором про стан роботи над створенням “Атласу історії Української РСР”⁵⁷ і надалі ще не раз повідомляв про скрупульозну (базовану на ретельному вивченні численних джерел, що, звісно, неможливо було зробити в зарубіжжі) дослідницьку роботу науковців в Україні над історичними картами. Відомо, що масштаби наукового пошуку, розгорнутого тоді нашими вченими, були величезними і над проектом ще до початку 90-х рр. продовжував працювати великий колектив авторів. Проте закладені із самого початку ідейно-методологічні обмеження попереднього політичного режиму, які перетворили первісний задум “Історичного атласу України” на “Атлас історії Української РСР” (як складової “Національного атласу Української РСР”), дійсно звели всю цю роботу нанівець, і надалі вона була припинена. Зазначимо, проте, що ідея цього проекту, який, без сумніву, може вважатися справою національного престижу (за термінологією “УІ”), заслуговує на новий етап досліджень.

На сторінках обох українських історичних журналів публікувалися часто схожі історіографічні теми і сюжети з різних періодів української історії, хоча методологічні підходи до їх опрацювання відрізнялися. Майже всі науково цінні публікації “УІЖ”у одержали свого часу схвальні рецензійні відгуки і наукову критику в спеціальних оглядах “УІ”⁵⁸. А ряд українських істориків — авторів “УІЖ”у — здобув підтримку і повагу “УІ” за прагнення до історичної об’єктивності у своїх дослідженнях, зокрема, І. П. Крип’якевич, М. Ю. Брайчевський, Я. Р. Дашкевич, Ф. П. Шевченко, О. І. Лугова, О. М. Апанович, Я. І. Дзира, О. С. Компан, Я. Д. Ісаєвич.

Сьогодні в “УІ” друкуються матеріали багатьох дослідників з України. Українські історики — видавці “УІ” та “УІЖ”у — взаємно визнають успіхи публікаторської діяльності одне одного. Після зустрічі у жовтні 1993 р. редакторів журналів В. М. Рички і Любомира Винара (з ініціативи “УІЖ”у) розпочався новий етап взаємовідносин між журналами, що має на меті конструктивну співпрацю заради поступу української національної історіографії⁵⁹. Відтоді “УІЖ” подає на своїх сторінках об’єктивну інформацію про діяльність істориків

Українського історичного товариства та друкує матеріали, що мають посилання на "УІ".

Майже чверть століття видавці обох історичних журналів уважно стежили за справами колег, проте ставилися один до одного як до непримиренних політичних опонентів. Адже було колись, що "УІЖ" застосовував для характеристики українських істориків в зарубіжжі приказку: "Багато галасу даремно". А у вільній пресі „урт українських науковців, який самотужки, без матеріальної опіки будь-яких державних установ видавав на Заході "Український історик", прирівнювався до "запорізького табору, що зімкненими возами та зброєю української наукової думки ставить опір російським історичним концепціям"⁶⁰. "УІ" послідовно відстоював найкращі традиції національної історіографії та був на варті історичної пам'яті українців як народу, який має своє гідне місце в історії людства.

Час відновлює справедливість: матінці — українській історіографії любі обидві її дитини — і "Український історик", і "Український історичний журнал". Обидва вони в пошані у тих, хто не байдужий до історії України, за ті справжні зерна наукового пошуку, що залишилися назавжди, бо вітер вже відвіяв полову.

¹ Грушевський М. "Спомини" // Київ. — 1988. — Ч. 12. — С. 121.

* А. В. Санцевич в статті "Предмет та об'єкти дослідження історіографії" наголошував на важливості проведення історіографічних досліджень наукової періодики, оскільки "ця тематика ще дуже слабо розробляється в монографічному плані" // Укр. іст. журн. — 1989. — № 5. — С. 38.

²⁻³ Український історик (далі — УІ). — 1969. — Ч. 4. — С. 55 (вислів належить М. Чубатому).

⁴ Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. — С. 291.

⁵ Доповідна записка члена-кореспондента АН УРСР С. В. Юшкова відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У про необхідність перебудови діяльності Інституту історії АН УРСР (3 лютого 1943 р.) // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936—1956): 36. документів і матеріалів: у 2 ч. — К., 1996. — Ч. 1. (1936—1944 рр.) — Док. 23. — С. 114.

⁶ Лист завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК КП(б)У К. З. Литвина директору Інституту історії та археології України АН УРСР М. Н. Петровському про розгляд пропозицій члена-кореспондента АН УРСР С. В. Юшкова (17 березня 1943 р.) // Там же. — Док. 24. — С. 116.

⁷ Довідка директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України Ф. Ф. Єневича "Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР" (17 травня 1944 р.) // Там же. — Док. 28. — С. 134.

⁸ Стенограма виступу директора Інституту історії України АН УРСР М. Н. Петровського на нараді з питань історії України в ЦК КП(б)У (10 березня 1945 р.) // У лещатах тоталітаризму... — Ч. 2 (1944—1956 рр.). — Док. 32. — С. 13.

⁹ Доповідна записка Президії АН УРСР до ЦК КП(б)У про доцільність випуску періодичних наукових видань інститутів історії України, археології та української літератури (25 листопада 1950 р.) // Там же. — Док. 59. — С. 148.

¹⁰ Висновок відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У стосовно видання "Наукових записок" інститутів історії України та літератури АН УРСР (16 січня 1951 р.) // Там же. — Док. 61. — С. 151.

¹¹ За глубокое научное изучение истории украинского народа // Вопросы истории. — 1955. — № 7. — С. 10.

¹² У лещатах тоталітаризму... Ч. 2. — Док. 72. — С. 194, 201.

¹³ Лист керівництва Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії ЦК КПУ та Архівного управління МВС УРСР до секретаря ЦК КПУ С. В. Червоненка про потребу створення "Українського історичного журналу" (Липень 1956 р.) // Там же. Док. 75. — С. 216—218.

¹⁴ Винар Л. Двадцятиліття "Українського Історика" (1963—1983) // УІ. — 1983. — № 2—4. — С. 6.

¹⁵ Винар Л. "Український історик": журнал історіографії і наукового українознавства: короткий історичний нарис // Український історик. Журнал Українського історичного товариства. Показчик змісту 1963—1992 (ч. 1—115). — Нью-Йорк; Київ; Мюнхен, 1993. — С. 10—17.

¹⁶ Там же. — С. 18—20.

¹⁷ Санцевич А. В. Предмет... — С. 39.

** 18 лютого 1997 р. в Національній парламентській бібліотеці в Києві відбулася презентація дару УІТ бібліотекам України: близько 1000 примірників журналів "УІ" привезено

з Німеччини Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей, що зробило їх доступними для українського читача.

*** На наше запитання до професора Л. Винара, чи варто було поіменно висловлювати подяку із сторінок журналу кожному, хто дав свої 1—2 долари на редакційні потреби, він відповів: “Хоч тут (в Україні. — Л. С.) і ходили такі думки, що ми нібито мали ці долари з американської розвідки, а в цей час ми були широківдячні, як хто давав і 50 центів на нашу справу, бо все робили члени редколегії без будь-якої платні і в міру своєї спроможності”. Див.: S a k a d a L. The Ukrainian Historical Society: 30 years on guard of nation's historical memory // News from Ukraine. — 1996. — Nos 2—5. — P. 17.

¹⁸ Від редакції Українського Історика // УІ. — 1965. — № 1—2. — С. 96.

¹⁹ Гідно відзначим 15-ліття “Українського історика”: 1963—1978”. Звернення до читачів УІ, українського громадянства і установ // УІ. — 1978. — № 1—3. — С. 189.

²⁰ “Хроніка” // УІ. — 1967. — Ч. 3—4. — С. 144.

²¹ Ш е в ч е н к о Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Укр. іст. журн. — 1966. — № 11. — С. 30.

²² За підрахунками М. Ждана, в 1971 р. в “УІЖ” і історії України відводилося не більше 20 % площі і, до того ж, у відділі повідомлень і заміток, а решту займала партійна тематика // УІ. — 1971. — № 1—2. — С. 111. Інший рецензент “УІЖ” у М. Мельник, оглянувши доступні йому 17 з 36 номерів київського журналу за 1976—1978 рр., підрахував, що з 264 статей лише 31, або 13,5 %, присвячена українським темам і “аполітична”, а серед них тільки 11 статей стосується минулого України // УІ. — 1981. — № 1—4. С. 221—222.

**** Неповний комплект “УІ” відкладався у колишньому фонді спецховища Центральної наукової бібліотеки Академії наук у Києві, і лише декілька розрізнених номерів зарубіжного історичного журналу в часи “відлиги” і “перебудови” потрапили до наукової бібліотеки Інституту історії.

²³ “Хроніка” // УІ. — 1977. — № 3—4. — С. 127. Л. Винар зазначив у 1980 р., що задум друкувати статті в “УІЖ” і російською мовою відпав через україномовний “УІ”, бо “наш журнал має певний вплив у советській Україні”, хоч на свою адресу “довгий час на сторінках українських советських видань знаходимо лайку” // УІ. — 1980. — № 1—3. С. 22.

²⁴ В и н а р Л. На службі історичної науки: 25-ліття “Українського історика”, 1963—1988. // УІ. — 1988. — № 1—4. — С. 36.

²⁵ УІ. — 1972. — № 3—4. — С. 138.

²⁶ Див.: О г л о б л и н О. Проблема схеми історії України ХІХ—ХХ ст. (до 1917 року) // УІ. — 1971. — № 1—2. — С. 5—16; Д о м б р о в с ь к и й О. До питання періодизації й термінології ранньої історії України // УІ. — 1975. — № 3—4. — С. 5—211; Д о м б р о в с ь к и й О. Нова схема ранньої історії Руси-України // УІ. — 1980. — № 1—4. — С. 7—22; В и н а р Л. Проблема періодизації Козацької доби // УІ. — 1963. — № 1. С. 3—5. Проте “УІЖ” ще в 1987—88 рр. боровся з “націоналістичною концепцією історії України”, друкував матеріали, які “викривали” т. зв. “буржуазно-націоналістичні фальсифікації єдності походження, спільного минулого російського і українського народів”. — Див.: Укр. іст. журн. — 1987. — № 1. — С. 27—29; Укр. іст. журн. — 1988. — № 8. — С. 9.

²⁷ Р у д и ч Ф. М. Деякі актуальні питання розвитку історичної науки в республіці // Укр. іст. журн. — 1972. — № 2. — С. 12.

²⁸ Ш е в ч е н к о Ф. П. Дискусія — неодмінна умова розвитку історичної науки // Укр. іст. журн. — 1985. — № 3. — С. 37, 29.

²⁹ Конференція УІТ під час З’їзду Американської Історичної Асоціації // УІ. — 1972. — № 1—2. — С. 147.

³⁰ Хроніка. // УІ. — 1965. — № 3—4. — С. 111; УІ. — 1966. — № 3—4. — С. 117.

³¹ К а с и м е н к о О. К. За нові успіхи українських істориків // Укр. іст. журн. 1963. — № 2. — С. 16.

³² В и н а р Л. Думки про “Українського історика”... — С. 10.

³³ УІ. — 1968. — № 1—4. — С. 162—163. Автор анотації М. Ждан критично відгукнувся щодо рецензії на т. 1, вміщеної в “УІЖ” і за січень 1968, проте зауважив, що “важливіший рецензент” т. 11 в “УІЖ” і пише про російський шовінізм, що мав місце в російській політиці щодо України.

³⁴ О г л о б л и н О. Завдання української історіографії на еміграції (коментар “З перспективи 15-ти років”) // УІ. — 1978. — № 4. — С. 63.

³⁵ В и н а р Л. Десятиліття Українського Історичного Товариства (1965—1975) // УІ. — 1975. — № 1—2. — С. 6.

³⁶ “Український історичний журнал. Київ, 1976—1978”. (Рец. М. М е л ь н и к) // УІ. — 1981. — № 1—4. — С. 221—223.

³⁷ В и н а р Л. На службі історичної науки: 25-ліття “Українського Історика”, 1963—1988 // УІ. — 1988. — № 1—4. — С. 5—7.

³⁸ Б а д з ь о Ю. Знищення і русифікація української історії в советській Україні // УІ. — 1981. — № 1—4. — С. 83—97; 1982. — № 1—2. — С. 54—64.

³⁹ УІ. — 1972. — № 3—4. — С. 142. (Матеріали дослідження цієї пам’ятки також друкувалися в “УІЖ” і: А л е ш к о в с ь к и й М. Х. “Повість времінних літ” та її редакції // Укр. іст. журн. — 1967. — № 3. — С. 32—47).

⁴⁰ Л. В. Дашкевич Я. Украинско-армянские связи в XVII веке. — Киев, 1969. // УІ. — 1969. — № 4. — С. 129. (Укр. іст. журн. — 1970. — № 6. — С. 142—143, 143—144).

⁴¹ Хроніка // УІ. — 1965. — №3—4. — С. 105.

- ⁴² УІ. — 1967. — № 1—2. — С. 122.
- ⁴³ УІ. — 1969. — № 1—3. — С. 159—160.
- ⁴⁴ В и н а р Л. Перший загальний з'їзд українських істориків: зауваження до програми з'їзду // УІ. — 1977. — № 1—2. — С. 105. Докладно про думку розгорнуто в його статті "Думки про "Український історик" і сучасний стан української історичної науки" // УІ. — 1980. — № 1—3. С. 5—29.
- ⁴⁵ Ш а н к о в с ь к и й Л. Нарис української воєнної історіографії // УІ. — 1970. — № 4. — С. 67.
- ⁴⁶ С а н ц е в и ч А. В. Предмет та об'єкти дослідження історіографії // Укр. іст. журн. — 1989. — № 5. — С. 29—40.
- ⁴⁷ П р і ц а к О. Проект "Вступу до "Історії України" // УІ. — 1968. — № 1—4. — С. 128—134.
- ⁴⁸ Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР. (Лист до ред. — І. П. Крип'якевич, М. І. Марченко, Я. Д. Ісаєвич та інш.) // Укр. іст. журн. — 1965. — № 1; Хроніка // УІ. — 1965. — № 1—2. — С. 88.
- ⁴⁹ Хроніка // УІ. — 1966. — № 1—2. — С. 130; УІ. — 1966. — № 3—4. — С. 121.
- ^{50—51} УІ. // 1966. — № 1—2. — С. 130.
- ⁵² УІ. // 1969. — № 1—3. — С. 163.
- ⁵³ Я ц у н с ь к и й В. К. З приводу відгуків на статтю "Про створення історичного атласа України" // Укр. іст. журн. — 1966. — № 4. — С. 82—83; Проект структури та орієнтовний список карт історичного атласу України // Там же. — С. 86—90; В обговоренні проекту "Атласу" на сторінках "УІЖ" у брали участь: І. Л. Бутич, О. С. Компан, І. П. Крип'якевич, В. І. Наулко, В. Г. Сарбей, М. М. Ткаченко, Ф. П. Шевченко, І. Г. Шовкопляс та багато інших.
- ⁵⁴ Хроніка // УІ. — 1965. — № 3—4. — С. 105.
- ⁵⁵ УІ. — 1973. — № 1—2. — С. 150—151; 1975 — № 1—2, — С. 8, 166; 1976. — № 1—4. — С. 150.
- ⁵⁶ Хроніка // УІ. — 1981. — № 1—4. — С. 237.
- ⁵⁷ Інтерв'ю з директором Інституту історії АН УРСР членом-кореспондентом АН УРСР Ю. Ю. Кондуфором про створення "Атласу історії Української РСР" // Укр. іст. журн. — 1981. — № 12. — С. 22—26.
- ⁵⁸ Перша рецензія на "УІЖ" з'явилася ще в "УІ"-бюлетені: — 1964. — № 1. — С. 6. Відтоді рецензійні огляди "УІЖ" у або короткі відгуки на окремі публікації журналу з'являлися в "УІ" регулярно, і, певно, нема жодного числа, де б так чи інакше не згадувався київський часопис.
- ⁵⁹ М и х а й л и к В. Р. "Український історичний журнал" та "Український історик": обрії співробітництва // Укр. іст. журн. — 1994. — Ч. 1. — С. 154.
- ⁶⁰ Р а х м а н н и й Р о м а н. Пріоритет "Українського Історика" // Свобода. 1978. — Ч. 112. Цит. за "УІ". — 1988. — № 1—4. — С. 31.

Т. Л. ВІКУЛ (Київ)

Давньоруське "чадь": соціальна інтерпретація терміна і поняття

Давньоруське слово "чадь" відноситься до кола полісемантичних слів. І. І. Срезневський наводить такі його значення: діти, люди, народ, "своєму-либo, товариши, дружина"¹. Відомі дві групи значень цього слова, що відносяться до соціально-політичної сфери: 1) словосполучення "простая чадь", "старшая чадь", "нарочитая чадь" тощо, 2) відіменні утворення ("Мілонежкова чадь", "Ількіна чадь" і т. п.). За класифікацією І. І. Срезневського, вони належать до синонімічного ряду: "дружина", "товариші" ...

Як слушно зауважив А. С. Львов, у першому випадку словосполучення зі словом "чадь", дублюються висловами "прості люди", "нарочиті мужи" та подібними до них, і слово "чадь" практично не грає самостійної ролі², у другому — семантичне навантаження несуть обидва слова.

В літературі відіменні утворення не досить чітко виділені серед решти значень слова "чадь". Дослідники, як правило, обмежуються термінологічними пошуками та переліком цитат з різних джерел. А. С. Львов вказує на оберненість слів "дружина" та "чадь".

На нашу думку, дані літописів та деяких інших джерел дають змогу дещо чіткіше визначити соціально-політичний феномен, що ховається

під назвою чаді-дружини. Вони вводять нас у малодосліджений світ відносин у боярських (переважно) угрупованнях.

Сьогодні відомі практично всі згадки про чаді (маємо на увазі чаді-дружини) в давньоруських і певна частина — у слов'янських джерелах. Насамперед, це слово зафіксовано в літописах: Новгородському першому літописі (далі — НПЛ), с. 202. 1097 р. (“Илькину чадь избиша”); Полном собрании русских летописей (далі — ПСРЛ), т. 2, с. 217; т. 1, с. 227. 1095 р. (“И начяша думати дружина. Ратиборова чадь со князем Володимеромъ о погубленьи Итларевы чади”); ПСРЛ, т. 2, с. 544. 1170 р. (“Тогда же быше послать Мьстиславъ Михалка князя Дюргевича Новугороду къ снови с Косуи с Бастеевою чадью”); ПСРЛ, т. 2, с. 564. 1173 р. (“Оца ти есми яли и приятели его. Чаргову чадь избиль”); ПСРЛ, т. 1, с. 383. 1177 р. (“Приѣхали к нему Новгородци. Милонѣжкова чадь”); ПСРЛ, т. 1, с. 415. 1200 р. (“Придоша Новгородци лѣпшиѣ мужи. Мирошѣчина чадь к великому князю Всеволоду с поклономъ”); НПЛ, с. 72, 1232 р. (“Борисове чади показаша поут съ женами) они ж идоша въ Мѣдвежю голову”); 1233 р. (“Изгониша Изборьскъ Борисава чадь съ князьмъ Ярославомъ Володимирицемъ и с Немьши”).

Згадується чадь у “Повчанні” Володимира Мономаха (ПСРЛ, т. 1. С. 249.): “... и у Глѣбови чяди пояхо(м) дружину свою всю...”; в “Сказанні о Борисе и Глебе”: “...рече... Поутышинѣ чади...”³. Один раз це слово зустрічається в берестяній грамоті № 69: “...шѣлить лошаць съ Яковьцемъ поедуть дружина Савина чадь”.

Відоме слово “чадь” також з слов'янських пам'яток, переважно перекладених: із Супрасльського рукопису: “...оувѣдѣша стрѣгуштии тѣмнищу яко приносимааго отъ вѣрныхъ не възимають Пионина чадь” (стор. 133—134)⁴; з Житія Сави Освященого: “...и цѣловавшеся о/т/идоша Саввиги чадь”;⁵ з “Шестоднева” Іоана Екзарха Болгарського за списком 1263 р.: “...дванадесете пророкъ Иосина чедь и велици четыре Исаина чедь” (с. 5)⁵; зі “Слова на вознесѣние Господнѣ” того ж автора: “[Мойсей та Ілія] явистеся Петровѣ чади” (апостолам. — Авт)⁶; з “Ізборніка 1073 р.”; “...въ мироу и батьствѣ. И съ чады боу въгожѣша. Рекоу же Аврааму Иовоувоу и Давидовоу чадь”⁷. Відомо також, що в рукопису пророцтва Данила “три отрока въ пеши” називаються “Азариною чадью”.

Як бачимо, у слов'янських текстах відіменні сполучення означають дуже різні групи людей і вказують лише на верховенство особи, за ім'ям якої названо чадь. У більшості випадків словом “чадь” перекладено грецьке “οἱ περὶ” — прихильники, прибічники, наближені.

Давньоруські джерела змальовують дещо іншу картину. Термін “чадь” використовується в них для позначення більш вузького кола осіб. Переважно він стосується угруповань серед верхівки населення давньоруського суспільства. Деякі з угруповань описуються більш детально, що дозволяє реконструювати взаємини в них. Перш за все відновлюється ряд паралельних термінів, що використовувалися для позначення подібних угруповань. Слово “чадь” дійсно кілька разів замінюється словом “дружина” (“Итларева чадь — дружина”, “дружина — Ратиборова чадь”, “дружина — Савина чадь”). У багатьох випадках згадки про чаді “зашифровані” в групах імен, перелічених у літописах (насамперед це стосується новгородських літописів).

Звичайно, не всі названі випадки пов'язані з феноменом, що нас цікавить. Ми маємо обмежуватися свідченнями про групи із спільною долею: “избитыхъ на вѣчи”, пожалованих князем або, навпаки, тих, що впали у немилість, тощо. Списки імен загиблих на війні або, скажімо, послів від Новгорода в більшості своїй не мають відношення до нашої теми. В НПЛ та “Сказанні про Бориса та Гліба” знаходимо пряме підтвердження цьому припущенню. В обох джерелах перелік імен (“Поутша,

Елец, Талович, Ляшко”, “Борис Негоцевиць, Михаль с братом, Петре Водовиковиць, Гльбъ Сменовъ братъ, Миша”) подекуди замінено, відповідно, на “Поутьшину” та “Борисову” чадь⁸, а в кількох місцях — словоутворенням типу Кормилічі, Кучковичі, що дає підставу вбачати в них також одне з позначень чаді⁹. Дещо забігаючи наперед, відзначимо, що взаємовідносини у чадях та угрупованнях вищезгаданих Кормилічів та ін. збігаються настільки, що можна говорити про один тип або систему відносин.

Найповніше в джерелах висвітлюється історія новгородської Борисової чаді, галицьких Кормилічів та володимиро-суздальських Кучковичів.

Під 1230 та 1232 рр. в НПЛ вміщено відомості про Борисову чадь. До неї входили: “Борис Ньгоцевиць (був новгородським тисяцьким, усунено з посади в 1230 р. — *Авт.*), Михаль (брат колишнього посадника Внізда Водовика, котрого було усунено з посади в 1230 р. і який помер 1231 р. — *Авт.*) с братомъ, Гльбъ Сменовъ брат (брат Смена Борисовича, якого обрали посадником у 1219 р., відняли посадництво того ж року і вбили 1230 р. — *Авт.*), Мішя”.

Залучаючи дані літопису, можна реконструювати ієрархію та послідовність переходу старшинства в чаді. До “замятні” 1230 р., коли було вбито кілька членів угруповання, а решта була змушена втекти до Чернігова, лідером став Водовик, другим після нього в чаді був Смен Борисович. Після смерті Смена та Водовика головою став не один з їхніх братів, а голова іншої родини — Борис Негоцевич. При цьому син Водовика Петро йде в переліку після його брата Михаля, а брат Смена Борисовича Гліб — нижчий не тільки за Михаля, а й Петра Водовиковича. Отже, можна констатувати наявність кількох тенденцій: перша — старшинство переходило спочатку від старших братів до молодших і лише потім — до дітей; друга — якщо одна родина (“а”) була в цілому більш родовитою, ніж інша (“б”), то після смерті голови чаді — голови родини “а” найстаршим стає не член цієї ж родини, а голова сім’ї “б”. З цього випливає, що знатність роду сама по собі не гарантувала високого становища у суспільстві кожному члену родини. Проте, з іншого боку, приклад Гліба Водовиковича та брата Смена Борисовича наводить на думку, що знатні молодші могли стояти вище формально старших членів чаді. Про це свідчать і взаємовідносини двох посадників: Водовика та Смена Борисовича. Смен раніше за Водовика став посадником, до того ж його обрали при надзвичайних обставинах, пов’язаних з дуже впливовим і родовитим посадником Твердиславом. Очевидно, на той час Водовик ще не міг займати таку високу посаду. Однак у 1230 р. Смен грає лише другу роль після Водовика.

Наші висновки щодо стосунків у Борисовій чаді частково підтверджуються при аналізі переліку Кучковичів — убивць Одрія Боголюбського. Назва Кучковичі походить від імені Кучки, ймовірно, колишнього голови чаді¹⁰. За часів, коли Кучковичі з’явилися на сторінках літопису, сам Кучка, як ми гадаємо, вже помер. “Началникъ же убицямъ бысть Петръ Кучьковъ зять. Аньбаль Ясинъ кточни[к], Якимъ Кучьковичъ, а всьхъ невѣрныхъ оубицъ числомъ .к. (20. — *Авт.*)”¹¹. В цьому випадку також відновлюється лінія непрямого успадкування — син Кучки стоїть лише на третьому місці. Пояснення — “Кучков зять” показує, що чаді об’єднували не тільки кровних родичів. Національність другого в чаді — Анбала-ясина свідчить про те, що неабияку роль повинні були відігравати й службові відносини, що до чаді могли залучатися сторонні люди.

Більш копіткої роботи потребує виявлення зв’язків та складу одного з угруповань Галицької землі першої половини XIII ст. Галицько-Волинський літопис у той час згадує “Кормилічів” та “Молибоговичів”, але ми маємо підстави вважати, що Кормилічі початку сторіччя та

Молибоговичі 30—40-х років являють собою групу з кістяком з одних й тих самих родин. З літопису відомі Володислав Кормитич, Судислав, Філіп та брати Володислава — Яволод і Ярополк (статті під 1202—1211 рр.)¹². Як і в Борисовій чаді, брати мають менше значення, ніж Судислав та Філіп. Після смерті старшого Кормитича головною діючою особою стає Судислав (другий у переліках Кормитичів). Стаття під 1217 р. додає до цієї групи ще одну родину, в якій згадується Судислав разом з Лазарем Домажиричем¹³. Діяльність цього угруповання кілька разів призводила до вигнання з Галича спочатку Кормитичів, потім Судислава. Серед "выгонцев галичкых", що битися на Калці, зустрічаємо знайомі імена — "Домамърич Юрьги" (Домажирич) и "Держикрай Володиславич"¹⁴. Знову на першому місці стоїть представник старшого покоління, а на другому — син Володислава, хоча рід Володислава Кормитича, судячи з усього, більш знатний, ніж рід Домажиричів. У розповіді про зраду Молибоговичів (1231 р.) головою зрадників названо Філіпа. Самих Молибоговичів надто багато, щоб це могла бути одна родина. "Посла (князь Данило. — *Авт.*) ...по невѣрных Молибоговичих и по Вольдрисѣ и изимано бысть ихъ 28"¹⁵. Пізніше разом діють представник родини Домажиричів та хтось з прямих нащадків Молибога — "Лазарь Домажирецъ и Иворъ Молибожичъ"¹⁶. І знову представник старшого покоління названий перед сином колишнього голови угруповання. Залишається нез'ясованим питання, хто такий Молибог, і як він зміг обійти старшого з Кормитичів — Філіпа. Також невідомо, чому Лазар Домажирич та Івор Молибожич служать Доброславу (в літопису про нього говориться так: "Доброслав... Судьич, попов внук")¹⁷. До цього можна згадати лише історію взаємовідносин Внізда Водовика та Смена Борисовича. Взагалі ж такі лакуни в літописанні не повинні дивувати. Навіть більш прихильні до бояр новгородські та Галицько-Волинський літописи надто фрагментарно висвітлюють історію окремих родів. Наприклад, тільки мимохідь згадується, що самого Кормильця звали Незділою. Дружина його — "Кормильчья Нездиловая... была вѣрна" Судиславу¹⁸. Це, до речі, єдине повідомлення про участь жінок у чадах. Ми не можемо точно визначити ступінь її впливовості в даному угрупованні, але цілком зрозуміло, що займати головні ролі вона, як жінка, не могла.

На жаль, переліки членів інших груп можуть дати небагато для встановлення їх ієрархічної побудови, оскільки включають більшість осіб, незнайомих за іншими текстами. Наприклад, під 1224 р. у НПЛ вміщено розповідь про прихильників посадника Івана Дмитровича — Якими Івановича, Микифора Тудоровича, Іванка Тимошкінича, Сділу Савінича та ін.¹⁹ З них тільки одне ім'я може бути пов'язане з іншими дійовими особами НПЛ — Яким Іванкович, який, ймовірно, є братом померлого посадника Юрія Іванковича. Це підтверджує наше припущення, що брати померлого голови чаді мали менше значення, ніж голови родин — представники інших родів. Що ж до принципів ієрархічної побудови чаді — дружини, то на підставі наведених даних можна стверджувати, що кожне угруповання складалося з представників кількох родів, які найчастіше відрізнялись один від одного ступенем знатності й займали неоднакове місце у суспільстві. Останнє залежало від ряду обставин: від знатності роду людини, від її віку: старші мали переваги перед молодшими, від місця в своєму поколінні (старший чи молодший брат, син і т. п.).

Відносно впливу службового положення на ієрархію чаді-дружини ми маємо дуже мало даних, цієї сфери літописи практично не торкалися. Все ж включення в осередок Кучковичів Анбала-ясина — типового вискокчи показує, що до складу чаді могли потрапляти люди низького походження, "милостники" князів. Водночас історія посадників

Водовика та Смена Борисовича свідчить про те, що висока посада не гарантувала автоматичного переходу на більш високий ступінь старшинства, хоча, можливо, це було пов'язане з деякими особливостями політичного устрою Новгороду. Загалом же, треба гадати, відносини в чадях були подібні до відносин у князівських дружинах, й родовитість та службове положення залежали одне від одного.

Цікаво, що, крім певної ієрархічної побудови, в чадях, як здається, не було нічого чітко визначеного. Стабільними були лише кровноспоріднені зв'язки. Не кровні родичі не обов'язково були членами однієї чаді. Так, найвпливовішим з Кучковичів був "Петр, Кучков зять". На противагу цьому в Галичі Давид Вишатич — зять Кормильця Незділі входить до складу ворогів Судислава — голови чаді Кормилічів²⁰.

Змінними є й міцність зв'язків та тривалість існування чаді. Ми знаємо випадки, коли чадь зберігалася протягом двох, а то й трьох поколінь. Таким надзвичайно стійким утворенням, крім відомих уже Кормилічів-Молибоговичів, є підстави вважати одне з новгородських угруповань. НПЛ повідомляє, що 1168 р. на віче вбили перевітників Захарію посадника, Неревина та Несдубірича²¹. "Перевіт" вони держали до одного з князів, який не догодив новгородцям. Їх діти потім ставали посадниками: Іванко Захар'їнич — у 1171 та 1172—1175 рр., Завид Неревинич — 1175—1180 рр., Мірошка Нездінич — 1189—1203 рр. Ніде не знаходимо жодного натяку на суперництво: Завид став посадником після смерті Іванка, а Мірошка — після того, як Завид пішов 1186 р. до Смоленська. Навпаки, Іванко та Завид ворогували з посадником Жирославом, Завид та Мірошка — з Михалем Степановичем. Це дозволяє припускати, що серед дітей, батьки яких були вбиті на вічі, також зберігалися досить міцні дружні стосунки. Однак уже онуки перевітників входять до різних угруповань. Діти Дмитра Мірошкінича згадуються разом з Твердиславом Станіловичем та Овстратом Домажировичем²², Володислав Завидич — з Гаврилом Ігоровичем, Гюргі Олексиничем та Гаврильцем Милятиничем²³. Щоправда, в останньому випадку ми не можемо бути твердо впевненими, що Володислав був сином Завида Неревинича, але інших дітей Завида літопис не називає. Очевидно, той факт, що в трьох випадках (Кормилічі, Кучковичі, Молибоговичі) чаді названі за ім'ям людини, яка вже померла, свідчить на користь довготривалого їх існування.

Разом з цим літопис містить відомості й про надзвичайно нестабільні угруповання. У 1141 р. в НПЛ згадано втікачів до Суздаля: Суділу, Нежату й Страшка²⁴. Як відзначає літопис, втекли вони заради скинутого посадника Якуна Мирославича та князя Святослава Ольговича. Отже, можна говорити про наявність спільних інтересів і долі вищезгаданих. Незабаром їх знову покликали до Новгороду і дали посадництво Суділі Іванковичу, а в 1144 р. — Нежати Твердячичу (ймовірно, віднявши у Суділі). 1146 р. відняли посадництво у Нежати і дали Коснятину Микульчичу. При цьому дещо раніше літопис повідомляє, що Коснятин був спільником Нежати, до того ж старшим за нього. Їх разом грабували в 1137 р. за князя Всеволода Мстиславовича. 1147 р. Коснятин помер, і посадництво знову дали Суділі, у 1156 р. — відняли у Суділі і дали Якуну Мирославичу, а в 1160 р. посадником знову став Нежата. Таким чином, усі колишні спільники побували суперниками або навіть ворогами.

Залучення ще більш ранніх даних вкінці заплутує картину. Брат Коснятина Микульчича Петрила та батько Суділі Іванко Павлович були ворогами (див. НПЛ під 1134 р.), що не перешкодило Нежати стати прихильником Коснятина та Суділі.

Звичайно, на тлі відносин, що спостерігаються в інших чадях, наведені вище стосунки здатні викликати подив. Однак нестійкі зв'язки та

переходи з однієї чаді до іншої не були надзвичайним явищем. З НПЛ відомий ще один "перебіжчик" — Іванко Тимошкінич. У 1224 р. він був одним із спільників посадника Іванка Дмитровича, а вже 1230 р. виступає як один з найближчих помічників Степана Твердиславича (необхідно додати, що батько Степана Твердислав Михалкович ворогував з Іванком Дмитровичем)²⁵.

Загалом реконструкція системи взаємовідносин у чадах наводить на думку, що ці об'єднання базувалися як на родинних, так і неродинних зв'язках. Тому великий інтерес становлять відомості про кончанську локалізацію членів деяких новгородських угруповань. В. Л. Янін, спираючись на новгородські літописи, з яких випливає кончанська політична орієнтація вічових зборів, та на реконструйовану картину боярського кланового землеволодіння²⁶, приходить до висновку про існування боярських угруповань окремих кінців. Проте у тих випадках, коли ми маємо конкретні відомості про місце проживання представників певних груп, вони кожного разу виявляються "розкиданими" по різних кінцях Новгорода. І, навпаки, в одному кінці часто живуть члени ворогуючих угруповань. У Славенському кінці жили суперники Судимир та Смен Борисович²⁷. Брат Смена Гліб, як відомо, входив до "Борисової чаді". Її членом був також Міша-новгородець, нащадки якого жили в Людиному кінці, і сам він був похований "у Михаїла Святого" на Пруській вулиці (Людин кінець)²⁸. Прихильники тисяцького Вячеслава Ондрій — "владичень стольник" та Давидко — "софійський стольник" жили на Софійській стороні, а Судимир — у Славні, на Торговій²⁹.

Згаданих вище Захарію, Неревина та Несду, як і їхніх нащадків, В. Л. Янін вважає жителями Неревського кінця. Однак у 1200 р., як повідомляє НПЛ, "постави церквоь княгыни Ярославля на Михалици монастырь святыя Богородици Рожьство игумену постави Завижюю посадника"³⁰. Михайлова вулиця ("Михалиця") знаходилась у Славенському кінці. Оскільки доведено, що новгородські бояри ставили церкви та йшли до монастирів поблизу від місця проживання, можна думати, що вдова Завида Неревинича жила в Славні. Там повинен був знаходитися й двір Завида. Ще 2 "неревлянина" — Мірошка Нездінич та брат його Внізд — згадуються в 1191 р., коли останній поставив церкву Святого Образу³¹. Пізніше в Новгороді знали лише одну церкву Святого Образу — на Добрині вулиці, в Людиному кінці. В той же час обидва Нездіничі були ворогами жителя Пруської вулиці (знову ж Людиного кінця) Михалки Степановича.

Отже, чаді не були ні суто клановими утвореннями, ні якимись територіальними організаціями. Разом з цим родинні відносини, особливо кровні, грали в них істотну роль.

Які ще були підгрунття для утворення таких спілок, точно невідомо. Можливо, чаді дійсно походять від родинних об'єднань. На це вказують виявлена в них система переходу старшинства та ієрархічна побудова, що практично тотожні відносинам у князівському роді Рюриковичів XI—XIII ст., а також, певно, й саме слово "чадь". Втім, вживання останнього у словосполученнях "нарочита чадь", "черная чадь" та ін. показує, що в XI—XIII ст. воно вже далеко відійшло від початкового змісту "діти" і мало більш нейтральне значення — "люди".

Вірогідно, принципи об'єднання в чаді були подібні до тих, на яких базувалась організація князівських дружин. Простежується й орієнтація окремих угруповань на певних князів. Так, галицькі Кормиличі—Молибоговичі займають позицію стійкого протистояння по відношенню до дітей Романа Мстиславича, причому це протистояння набуває різних форм — від збройної боротьби до різних проявів неповаги до князя (літопис повідомляє, що один з тих "безбожних бояр на пиру чашею зали лице" Данилу Галицькому)³². "Чаргову чадь" названо "приятеле-

лями” Ярослава Осмомисла. Приятелями Святополка Окаяного були члени “Путшиної чаді”. До речі, те, що вони були “вишгородськими мужами”, свідчить про їх “наближеність” до князя (адже Вишгород довгий час був резиденцією київських князів). Взаємовідносини між князями та іншими угрупованнями, скільки можна судити, були більш складними. Так, досить складною була історія Борисової чаді, хоча деякий час вона підтримувала ворогів князя Ярослава Всеволодича. Навіть “оубишцы” Кучковичі, здається, не завжди були в напружених відносинах з князем. Принаймні, один з них — Анбал-ясин — зобов’язаний досягненням свого високого становища в суспільстві саме Ондрію Боголюбському.

Таким чином, хоч ми й не маємо прямих доказів, з обережністю можна припустити, що формування чадей-дружин було пов’язане зі службовими відносинами у князівських дружинах³³. Певно, деякі з них були приятелями князів і займали високі посади, інші, навпаки, виконували другорядні ролі (і могли при нагоді підвищити свій стан, підтримуючи іншого князя).

Добре відомо, що термінологічний ряд: “чадь” — “дружина” — найменування типу Кучковичі використовувався не тільки для позначення давньоруських соціально-політичних утворень. Ті самі терміни в літопису вживались у назвах тюркських і, зокрема, половецьких структурних одиниць. Це дозволяє відновити деякі деталі історії чадей-дружини.

Завдяки дослідженням О. Прицака відомі з літопису “Ітларева чадь”, “Ітларевичі”, “Ітогли”, “Тогли” та ін. ототожнюються з половецьким племінним угрупованням “синів (нашадків) собаки” (Іт-огли, Іт-лар), а Бурчевичі — з племенем Бурч-огли³⁴. Таким чином, реальні половецькі “чаді” кардинально відрізняються від давньоруських за своєю природою. Проте ми маємо підстави стверджувати, що в Давній Русі їх сприймали як аналогічні давньоруським соціально-політичним угрупованням. На користь цього свідчить кілька фактів, перш за все двоїна у повідомленні про запрошення половців на збір — “Бурчевича”. В той час у згаданому племені дійсно було 2 впливові особи (діти померлого голови племені). Зазначимо, що реальні імена по батькові були цілком однотипні до утворених від назв племені й використовувалися нарівні з ними (напр., Білюкович — Бурчевич)³⁵. Низка назв, що вживались у літопису як імена голови або представників клану Іт-огли (основні варіанти: “Ітлар”, “Ітогли”, “Тогли”, “Тогди”), на думку О. Прицака, є діалектними розбіжностями. На цій підставі робимо висновок: давньоруські діячі кожного разу мали справу з новими інформантами; назви племені сприймалися як власні імена, назви по батькові або позначення чадей.

Зрозуміло, що перенесення власних понять та уявлень на інородне соціо-культурне середовище є свідченням, насамперед, засобу сприйняття давньоруськими людьми вказаних феноменів. Разом з тим це також побічний доказ широкого розповсюдження чадей-дружин у давньоруських землях.

До подібних висновків приводить і аналіз повідомлень слов’янських пам’яток. Той факт, що чадами названі, так би мовити, “ідеальні” об’єднання (“Іосіна чадь” — 12 малих пророків, “Ісаіна чадь” — 4 великих пророки) або групи людей, які не належали до верхівки суспільства (“Петрова чадь” — апостоли), свідчить про звичку об’єднувати історичних та неісторичних осіб у дружини-чаді. Зазначимо, що в деяких випадках голову чадей визначено навіть тоді, коли чітко виділеного керівника нібито й не було (“Азарііна чадь” — “три отрока в пеши”, “Петрова чадь”). Можливо, перелік осіб (наприклад, у Іоана Екзарха Болгарського: “Петр, Іоан...”) вже сприймався як опис чадей, а перший у переліку — як голова. Певна річ, грецьке “οι περι” (прибічники,

прихильники, наближені) реально могло означати об'єднання, які за своїми характеристиками суттєво відрізнялися від слов'янських. Однак, вірогідно, слов'янські перекладачі і, особливо, читачі сприймали це слово, виходячи з власних, зокрема давньоруських, реалій.

Твердження про поширеність дружин-чадей у Давній Русі суперечить, здавалось би, тому, що відіменні утворення зі словом "чадь" порівняно рідко зустрічаються в середньовічних слов'янських текстах. Протириччя усувається, якщо врахувати специфіку джерел. Більша частина свідчень, наданих нам літописами, стосується князів. До того ж, середньовічна література, що розповідає про події, пов'язані з життям святих, царів, біблійних героїв тощо, взагалі має героїчну спрямованість. Зрозуміло, можуть бути й причини власне мовного характеру (такі, як непопулярність цього терміна в ранній болгарській літературі й перехід його до сфери "низької", некнижної мови).

Залишається додати, що слово "чадь" у двох-трьох випадках має значення, відмінні від основного. Так, "Ізборнік 1073 р." згадує "Авраамову, Іовову та Давидову чадь" (маються на увазі, очевидно, діти, дім, ближні), а у "Повчанні" Володимира Мономаха говориться про "Гльбову чадь" — тут чадю названа князівська дружина (Гліб Святославич — син князя Святослава Ярославича). В НПЛ та Лаврентіївському літопису паралельні повідомлення про посольство Мірошки у Суздальську землю дозволяють стверджувати, що в даному разі терміном "чадь" позначене тимчасове об'єднання. До складу посольства входив один із супротивників Мірошки, Михалко Степанович, не менш впливова особа, ніж сам голова посольства³⁶. Сусіди Новгороду, мабуть, добре знали розклад сил у Новгородській землі, і, найвірогідніше, саме тимчасове підпорядкування Михалка Мірошці й відбилося у вислові "Мірошчина чадь".

Чим було викликане таке розширення значення терміна, важко сказати. В цілому ситуація зі словом "чадь" узгоджується із загальною картиною, яку можна спостерігати при аналізі середньовічних соціально-політичних термінів. Дуже часто одне слово мало кілька віддалених одне від одного значень, і разом з цим кілька слів або словосполучень вживалися для позначення одного явища. Оскільки в нашому випадку відновлюється термінологічний ряд "чадь" — "дружина" — ... ічі, доцільно зробити таке припущення. Вірогідною здається початкова тотожність слів "чадь" та "дружина". Наступне розмежування йшло, гадаємо, по лінії "князівська — некнязівська" та "моя — не моя" і привело до того, що чадю стали називати некнязівські та, так би мовити, "чужі" угруповання. Сліди такого розподілу знаходимо у "Повчанні" Мономаха "... у Гльбови чади — пояхом дружину свою", або в розповіді "О погублени Итларевы чади", де Мономахова дружина — Ратиборова чадь.

Здогадки стосовно походження "чаді" — "дружини" могли б бути підтвержені більш ранніми від давньоруських південнослов'янськими текстами. На жаль, вони дають надто нечітку картину. Однак, можливо, майбутні дослідження дозволять з'ясувати й це питання. Поки що, за давньоруськими матеріалами кінця XI—XIII ст., чадь реконструюється як цілком сформоване явище — боярська дружина, угруповання, що ґрунтувалось на родинних та неродинних особових зв'язках, з певною ієрархічною побудовою та системою переходу старшинства.

¹ Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка. — Т. 3. — Ч. 2. — М., 1989. — С. 1469—1470.

² Львов А. С. Лексика "Повести временных лет". — М., 1975. — С. 231.

³ Успенский сборник XII—XIII вв. — М., 1972. — С. 46-б.

⁴ Цитується за: Львов А. С. Назв. праця. — С. 322.

⁵ Цитується за: Срезневский И. И. Назв. праця. — С. 1470.

⁶ Успенский сборник... — С. 429-б.

⁷ Изборник 1073 г. — М., 1973. — С. 91-г.

- ⁸ Новгородський перший літопис (далі — НПЛ). — С. 71—72; Успенский сборник... — С. 46-а, 46-б, 47-б.
- ⁹ Відомі також тюркські Чагровичі, Аепичі... Залучення даних відносно ітларевої чаді-дружини-ітларевичів дозволяє скласти термінологічний ряд: чаль—дружина — ... ічі
- ¹⁰ З його ім'ям пов'язана перша назва Москви — Кучково.
- ¹¹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Т. 1. — 369 с.
- ¹² Галицко-Волынская летопись // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. — М., 1981. — С. 242, 244, 246, 248.
- ¹³ Там же. — С. 254.
- ¹⁴ Там же. — С. 258.
- ¹⁵ Там же. — С. 276.
- ¹⁶ Там же. — С. 298.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Галицко-Волынская летопись. — С. 278.
- ¹⁹ НПЛ. — С. 64.
- ²⁰ Галицко-Волынская летопись. — С. 278.
- ²¹ НПЛ. — С. 32.
- ²² НПЛ. — С. 51.
- ²³ НПЛ. — С. 56.
- ²⁴ НПЛ. — С. 26.
- ²⁵ НПЛ. — С. 268, 276.
- ²⁶ Янин В. Л. Новгородские посадники. — М., 1962; Новгородская феодальная вотчина. — М., 1971.
- ²⁷ НПЛ. — С. 74.
- ²⁸ Янин В. Л. Новгородская феодальная вотчина. — С. 31. Раніше В. Л. Янин вважав Мішу неревлянином, засновником династії Мішиничів—Оншифоровичів (Новгородские посадники. — С. 155).
- ²⁹ НПЛ. — С. 67.
- ³⁰ НПЛ. — С. 44.
- ³¹ НПЛ. — С. 39.
- ³² Галицко-Волынская летопись... — С. 276.
- ³³ Інакше важко пояснити включення до боярського середовища вискочнів (наприклад, Анбала та ін.).
- ³⁴ P r i t s a k O. Non-Wild Polovtsians // Studies in Medieval Eurasian History. Lond., 1981. XIII. — P. 1616—1619.
- ³⁵ Там же. — P. 1619.
- ³⁶ ПСРЛ. — Т. 1. — С. 415; НПЛ. — С. 44.

С. І. КЛИМОВСЬКИЙ (Київ)

До питання про “обмеженість” магдебурзького права середньовічного Києва

Важко переоцінити роль міст у розвитку європейської цивілізації. Так, на думку Ф. Броделя, саме міста принесли їй велич завдяки своїй самостійності відносно держави, яка творилася ними вже за власним образом¹.

Самостійність міст, що насамперед ґрунтувалась на системі тогочасних економічних відносин, мала і своє юридичне оформлення, зразком якого для Центральної і Східної Європи стало магдебурзьке право. Діяло воно і в містах України.

Як не дивно, тривалий час у вітчизняній літературі значення магдебурзького права для розвитку українських міст у XVI—XVII ст. оцінювалося виключно негативно.

В. Б. Антонович вважав, що це іноземне, привнесене зовні право лише перешкоджало природному розвитку вічового устрою давньоруських міст, що й зумовило їх більш скромну роль в історичному процесі порівняно з містами Західної і Центральної Європи².

Такої ж думки дотримувалися М. І. Костомаров, М. Ф. Володимирський-Буданов, М. С. Грушевський. В. І. Шербина доводив її на прикладі Києва, проте остаточну ліквідацію київської магдебургії у 1834 р. вважав вкрай негативним явищем³.

На середину ХХ ст. таку беззастережно негативну оцінку загалом було подолано, в чому певну роль відіграла і праця О. С. Компан "Міста України у другій половині XVII ст."

Стосовно Києва, який користувався магдебурзьким правом за зразком столичного Вільно та інших головних міст Речі Посполитої, ствердилась думка, що надання йому магдебургії поліпшило соціально-економічні умови розвитку міста, але вона була досить обмеженою.

Ця обмеженість київської магдебургії насамперед вбачається у систематичних її порушеннях і труднощах її реалізації через протидію воєводської адміністрації та великих землевласників, свідченням чого є численні конфлікти між ними і магістратом протягом XVI — першої половини XVII ст. З іншого боку, така система управління містом зосереджувала ці функції в руках вузького кола міського патріціата, усуваючи від цього інші верстви населення Києва⁴. Останнє взагалі властиве середньовічній системі міського самоврядування і не є виключно особливістю київської магдебургії. Але й перший аспект її обмеженості викликає значний сумнів, якщо згадані конфлікти розглядати не як численні окремі сутички, що ілюструють тезу про "обмеженість", а від початку їх виникнення і до остаточного розв'язання.

Перш за все слід визнати цілком слушним ствердження Г. В. Боряка і Н. М. Яковенко, що надання Києву магдебургії являло собою поступовий процес зближення норм звичаєвого міського права з нормами магдебурзького, який завершився 1516 р.⁵ Тож, напевно можна розглядати київську магдебургію як цілком чужорідне явище, нав'язане місту ззовні. Остаточне юридичне оформлення розподілу влади між воєводою та магістратом відбулося за воєводства А. Немировича (1511—1523 рр.), і конфлікти цього часу слід пов'язувати насамперед з періодом стабілізації застосування норм магдебурзького права у Києві.

Подальші суперечки між магістратом і воєводами виникали переважно навколо двох питань: права регулювати забудову міста і його обороноздатності. З останнім був пов'язаний порядок збору податків та їх використання.

Що ж до забудови міста, то проблема з самого початку крилась у тому, що магдебурзьке місто Києвоподіл (а саме Подолом у XVI — першій половині XVII ст. обмежувалась його територія) не було власником землі, на якій знаходилося. Земля вважалася державною і лише перебувала у безстроковому користуванні міста, точніше до розпорядження короля.

Це не виключало можливості відчуження міських земель, що й мало місце 1602 р. при утворенні біля Подолу окремого містечка під юрисдикцією католицького єпископа, яке дістало назву Біскупщини.

Жодна з численних королівських грамот, якими підтверджувалося надання Києву магдебурзького права, не визнавала за магістратом права власності на міські ґрунти. Під юрисдикцією магістрату перебували лише члени міської громади, а не територія міста.

За таких обставин на Подолі тривалий час не існувало єдиного розпорядника у розбудові міста, що спричинило 1523 р. конфлікт між магістратом і А. Немировичем. Останнього було звинувачено в тому, що він на власний розсуд роздає князівським і панським людям двори і вигони на Подолі. Судовий вирок з цього приводу зобов'язував воєвод надалі узгоджувати такі дії з магістратом, а приватновласницьких міщан на Подолі взагалі не оселяти⁶.

Отже, з другої чверті XVI ст. в цьому питанні було встановлено паритет між воєводою і магістратом.

За 1556 р. маємо скаргу магістрату на воєводу Г. Ходкевича за те, що військові побудували на міських ґрунтах чимало будинків, в яких тримають шинки⁷. Однак у даному випадку магістрат мав на меті забо-

рону неміського шинкування, а не обмеження прав воєводи у забудові міста. Є підстави вважати, що відтоді гострих конфліктів між обома сторонами з цього питання не виникало.

Проте 1611 р. воєвода С. Жолкевський — відомий полководець, котрий придушував повстання С. Наливайка, — скаржився королю, що магістрат будує ділянки, які були в розпорядженні воєвод. Сигізмунд III вирішив питання на користь магістрату, надавши йому виключне право розширювати місто скрізь, де це можливо⁸.

Отже, на початку XVII ст. магістрат повністю відібрав у воєводи право регулювати забудову міста.

Що ж до обороноздатності Києва і пов'язаних з цим витрат, то відповідальність за їх забезпечення було покладено на воєводу, а місто мало справно вносити податки на утримання залоги і воєводської адміністрації, ремонтувати замок, брати участь у переслідуванні татар тощо. Ці витрати покривалися переважно з податку на шинкування (капщизни), який залишався більш-менш сталим протягом ста років. Проте прибутки міста поступово зростали, зростали й витрати на оборону, до того ж інфляція, хоч і повільна, зменшувала реальність сум, що стало досить відчутним на початку XVII ст.

Між магістратом і воєводами виникали серйозні розбіжності щодо витрат на оборону міста. Перший вважав, що воєводи марно витрачають міські гроші, і намагався взяти кошти, призначені на оборону, під свій контроль. Воєводи, зокрема Г. Ходкевич, в свою чергу, стверджували, що магістрат шкодує грошей і взагалі намагається приховати свої прибутки.

Неврегульованість податкового законодавства разом із зазначеними вище обставинами створювали ґрунт для боротьби між двома сторонами у судових інстанціях. Ця боротьба розтяглася на кілька десятиріч.

Якими ж були її наслідки? За судовими вироками, від воєвод було забрано і передано магістрату збір таких податків: 1545 р. — вагового; 1564 р. — відмінено “уклін” воєводі, як додаток до капщизни; 1576 р. — передано збір частини торгових мит; з 1576—77 рр. — збір соляного і воскового мита; 1633 р. — помірно віддано на утримання Пирогоші⁹.

У 1556 р. було заборонене неміщанське шинкування. Ця заборона неодноразово підтверджувалася і в наступні роки. 1605 р. у зв'язку з виникненням Біскупщини капщизну зменшено з 800 до 600 кіп грошей на рік. У 1623 і 1624 рр., після невдалих спроб врегулювати порядок сплат капщизни, магістрат звільняється від звітування про міські прибутки з шинкування як перед королівськими комісарами, так і перед воєводою¹⁰.

1635 р. прибутки з капщизни взагалі було передано від воєводи магістрату, з яких останній мав отримувати лише 400 кіп грошей на утримання замкового уряду. Тоді ж на магістрат було покладено і обов'язок дбати про замкову “муніцію” й “цекаус”¹¹.

Отже, протистояння воєвод і магістрату скінчилося на користь останнього. Магістрат переймає на себе більшу частину податків, зробив свій бюджет закритим для воєвод, а з 1635 р. взагалі взяв під свій контроль поточні витрати на оборону міста.

Цікаво, що привілей 1634 р. навіть дозволив міщанам ухилятися від переслідування татар по інших воєводствах.

За таких наслідків київську магдебургію важко розцінювати як обмежену всевладдям воєвод.

Слід зазначити, що навіть з конфлікту між магістратом і мешканцями Софійської слободи, яка була заснована воєводою К. Острозьким близько 1568 р. на Старокиївській горі і перебувала під його протекцією, магістрат вийшов переможцем. А конфлікт стався через надання слобо-

жанам права безмитного шинкування, що ставило під загрозу не тільки існування цього прибуткового промислу на Подолі, а й загрожувало частковою руйнацією його соціально-економічної структури. Під тиском магістрату К. Острозький був змушений позбавити Софійську слободу згаданого привілею, хоч це значно уповільнювало її зростання.

Подібним чином закінчувалися конфлікти між магістратом і великими приватними землевласниками, які були представлені переважно монастирями.

Так, у 1579 р. магістрату вдалось остаточно примусити нести "тяжарі міські" подільських підданих Києво-Печерської лаври, а 1602 р. — навіть біскупських. У конфлікті з Пустинно-Миколаївським монастирем через Труханівський острів, що тривав 60 років, магістрат також став переможцем — острів було віддано йому в користування. Навіть територію Біскупщини було зменшено 1619 р. під тиском магістрату.

Єдиний виняток становило здійснення містом права рубання дерев у довколишніх лісах. Справа полягала в тому, що середньовічне місто для свого функціонування потребувало існування поруч власної сільськогосподарської зони. Для багатьох міст Європи така зона звичайно дорівнювалася 2 милям. Для Києва вона не була визначена через слабку заселеність околиці і відповідну відсутність ґрунту для поземельних конфліктів. У 1571 р. Сигізмунд II відвів місту таку зону в 5 миль довкола нього (25—30 км), але тільки в користування. Киянам тут дозволялося лише рубати дерева на дрова і для власного будівництва, а також ловити рибу. Надалі це положення було підтверджене королівськими указами 1576, 1577, 1588 і 1615 рр., лише з уточненням меж рибних ловів на Дніпрі: від гирла р. Ірпінь до р. Кривця.

Але в п'ятимильну зону, крім державних, потрапили монастирські та панські землі, власники яких не погоджувалися з таким узаконеним "свавіллям" міщан у своїх володіннях, що призводило до сутичок. Загалом ця проблема, яка корінилась у "безземельності" Києва, так і не була розв'язана в окреслений період.

Отже, всі зазначені конфлікти XVI — першої половини XVII ст. врешті-решт були вирішені на користь магістрату. До нього ж перейшла від воєводи і значна частина функцій, пов'язаних з управлінням містом і його обороною. Це дозволяє не погоджуватися з твердженням про обмеженість київської магдебургії з боку воєводської адміністрації і великих землевласників як з таким, що не відповідає реальному стану речей.

З самого початку введення магдебургії Київ отримав досить широкий спектр прав, який забезпечував йому як певну незалежність від держави, так і вигідні позиції в системі економічних відносин стосовно довколишньої території та інших міст. Надалі Київ зміг цей спектр розширити.

Те, що свої привілеї Києву довелося здобувати й відстоювати в тривалій боротьбі з феодалною державою, також не є винятком. Аналогічним шляхом йшов розвиток усіх європейських міст.

До того ж, королівський уряд Речі Посполитої, зацікавлений (через військово-політичні й фіскальні міркування) у заселенні південних рубежів країни, проводив досить послідовну політику підтримки міст у їх протистоянні місцевій адміністрації і магнатам. Так, у першій третині XVI ст. кожний напад татар мав своїм результатом розширення магдебурзьких пільг Києву і південним містам взагалі¹².

В. Б. Антоновичу належить теза про обмеженість київської магдебургії порівняно із самим Магдебургом. До цього висновку він прийшов, зіставивши структуру і склад органів міського самоврядування Магдебурга і його судовий кодекс з українськими містами. Проте й тут з В. Б. Антоновичем важко погодитися. Кількісний склад магістратів та

інші дані, якими він оперував, не можуть бути критерієм порівняння, а тим більше відмінності у карному законодавстві обох міст. У кращому разі, це є лише зовнішньою стороною проблеми і досить формальною.

За критерій повноти чи обмеженості магдебургії необхідно брати ступінь самостійності міста стосовно держави, до того ж на порівнянних хронологічних відрізках.

В такому разі бачимо, що в Європі найбільша самостійність міст, яка зберігається протягом тривалого часу, простежується лише у Фландрії і Священній Римській імперії. Слід зазначити, що в останній цей ступінь залежності в різних країнах теж був досить нерівномірним. Таким чином, еталонами повноти застосування магдебургії мають правити такі міста, як Венеція чи Гамбург. Тоді слід ставити питання про обмеженість не тільки київської магдебургії, а й самоврядування англійських, французьких та інших міст.

Але така майже абсолютна незалежність міста від держави, навіть перетворення самого міста в окрему державу зберігалися тривалий час лише в країнах, де процес формування централізованої держави йшов досить повільно.

З іншого боку, на початок XVI ст. процес підпорядкування міст державі при збереженні ними певної самостійності під її патронатом давно вже скінчився для Заходу. Навіть у Північній Італії на середину XVI ст. Медічі змогли підкорити колись могутню Флорентійську республіку.

Польсько-Литовська держава, попри всю специфіку свого устрою, була державою централізованою. Отже, “повного” застосування магдебурзького права до її міст, на зразок Священної імперії, просто не могло бути, і його “обмеженість” була зумовлена самим станом речей. До того ж, економічно слабкі її міста завжди перебували під сильним контролем держави.

Певний виняток становив лише Гданськ, котрий, як і деякі інші міста, мав право карбування монети і навіть наважився виступити проти короля. Але останнє було скоріш епізодом, і вагомим суб'єктом європейських політичних відносин Гданськ так і не став.

Київ, згідно з магдебурзьким правом, мав власні органи самоуправління й суду, його населення було вилучене з-під юрисдикції воєвод, виплата податків державі строго регламентована, а внаслідок тривалої боротьби магістрат позбавився необхідності звітування про свій бюджет перед усіма гілками державної влади, взяв під свій контроль збір більшої частини податків та їх витрату на забезпечення оборони міста. Врешті-решт воєвод було усунено і від вирішення питань розбудови міста.

До звичайних пільг магдебурзьких міст Речі Посполитої — права проведення ярмарків і монополії у виробництві й продажу спиртних напоїв, якими користувався й Київ, — слід додати такі його економічні права, як привілей на ведення безмитної торгівлі, діапазон якого поступово було розширено до меж усієї держави, та складське право.

Отже, хоч Київ не оголошував війну королю і не карбував монету, як Гданськ, але він повною мірою користувався всіма пільгами магдебурзького права, які могла йому надати Річ Посполита. До того ж у порівнянні з іншими її містами, його статус, як головного міста, був досить високим.

Загалом правовий статус Києва може бути визнаний близьким статусу більшості тогочасних значних європейських міст у країнах з міцною центральною державною владою, що не залишає підстав для твердження про обмеженість київської магдебургії XVI — першої половини XVII ст.

Те, що Київ не зміг так ефективно, як інші європейські міста, відігравали провідну роль у становленні національних держав пізнього середньовіччя, хоч і мав відповідний статус, зумовлено певними істо-

ричними реаліями того часу. Серед таких насамперед слід відзначити загальну несприятливу демографічну ситуацію для більшої частини України, яка на початку XVII ст. тільки почала змінюватися на краще, та повільністю самого процесу формування національного ринку, ускладненою орієнтацією західноукраїнських земель на польські порти.

- ¹ Б р о д е л ь Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV—XVIII вв. — М., 1986. — Т. 1. — С. 541—542, 590—591.
- ² Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР). — Ч. 5. — Т. 1. — С. XXXVIII—L.
- ³ Щ е р б и н а В. І. Боротьба Києва за автономію // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. — К., 1926.
- ⁴ История Киева. — К., 1982. — Т. 1. — С. 206—207, 227—230, 281—284.
- ⁵ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — К., 1982. — С. 160.
- ⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 2. — С. 131—133.
- ⁷ АЮЗР. — Ч. 8. — Т. 5. — С. 110.
- ⁸ Т а м ж е. — С. 381—382.
- ⁹ Сборник Муханова. — М., 1866. — С. 348—352; АЮЗР. — Ч. 8. — Т. 5. — С. 144—151; Каталог документів... — С. 44, № 64, 67, 68; Б е р л и н с ь к и й Ф. М. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 188.
- ¹⁰ Сборник Муханова. — М., 1866. — С. 463—464, 474; Акты ЮЗР. — Т. 10. Стб. 433—435.
- ¹¹ Сборник Муханова. — М., 1866. — С. 479—482.
- ¹² Каталог документів... — С. 161.

А. М. РУСНАЧЕНКО (Київ)

Український національний фронт — підпільна група 1960-х рр.

Національно-визвольний рух, що не припинявся в Україні протягом майже всього XX ст., дав нащадкам чимало незвичайних подій, яскравих, героїчних особистостей. Думаю, що близькою до такої оцінки була діяльність однієї з ланок цього руху — Українського національного фронту (УНФ).

УНФ виникає з початку 60-х років; у зовсім негероїчний час. Визвольні масові змагання 1940—1950 рр. закінчилися поразкою. Настав новий період українського визвольного руху, коли боротьба за незалежність велася мирними (майже виключно) засобами, вужчим колом осіб. Цей період продовжувався з середини 50-х до 1991 р. включно. Зв'язком між названими періодами руху були перехідні підпільні групи, що діяли в кінці 50-х — на початку 60-х років і належали вже до нового періоду, хоч традиції попередніх років дуже позначилися на їх діяльності.

УНФ виник тоді, коли майже всі ці групи були викриті властями, однак він мав тісний ідейний зв'язок з рухом 40-х — 50-х років і водночас виявляв риси, притаманні вже новому періоду, в чомусь і випереджаючи його. Розроблені ж програмні документи, тим більше діяльність Фронту дозволяють говорити про його помітне місце в історії українського руху за незалежність останніх кількох десятиліть, в історії невідцензурної суспільної думки.

Створення УНФ тісно пов'язане з особою його організатора Дмитра Квезька. Він народився 1933 р. в с. Слобода Болехівська (тепер Долинського району, Івано-Франківської області) в родині селян-бідняків. Рано залишився сиротою. Після закінчення школи деякий час учителював, потім служив в армії, знову вчителював. Закінчивши (заочно) історичний факультет Львівського університету, готувався вступити до аспірантури. Цікавився історією рідного краю, особливо рухом опору

40— 50 років в Україні, розпитував учасників і свідків тих подій, аналізував почуте й побачене. І врешті-решт дійшов висновку: збройний бандерівський рух був справедливим.

Спілкуючись зі студентами, які приїздили з різних кінців України, Д. Квецько поступово переконувався, що “національні інтереси українського народу та його традиції не тільки не поважаються, а й грубо, безцеремонно затискуються...”¹, що український народ повинен “піднятися на боротьбу за створення ... самостійної України”².

Такі переконання утвердилися у Д. Квецька вже на 1962— 1963 рр. Тоді ж він обрав для своєї діяльності три таких принципи: 1) Завоювання незалежності і державності для України; 2) Встановлення демократії на основі свободи і природних прав людини; 3) Соціальні реформи як шлях до забезпечення високого життєвого рівня й благополуччя для всього українського народу³. Втілити в життя ці принципи, вважав Д. Квецько, можна буде тільки шляхом проведення в Радянській Україні національно-визвольної революції, підготовчу роботу до якої в умовах радянської дійсності зможе виконати лише підпільна організація, достатньо сильна, щоб виступити й очолити національний рух⁴. Готуючись до створення такої організації, Д. Квецько готував і деякі програмні документи, статті, думав про її назву. Оскільки майбутній рух за визволення мислився як загальнонаціональний, було вирішено назвати його Українським національним фронтом⁵.

Першим соратником Д. Квецька у справі створення УНФ вже з осені 1964 р. став Зіновій Красівський (1930 р. н.) — філолог і поет, який свого часу зазнав репресій влади за участь його братів в УПА.

Діяльність організації почалася власне з видання журналу “Воля і Батьківщина”. Перший номер часопису був віддрукований на машинці вдома у З. Красівського⁶. Згодом, весною 1965 р., з метою конспірації було вирішено перемістити цю роботу в більш безпечне місце — в бункер у Карпатах, відповідно обладнаний Д. Квецьком. Журнал друкувався в 6 примірниках. Усього за 1964— 1966 рр. було надруковано 16 номерів “Воли і Батьківщини”. Автором більшості статей був Д. Квецько, 2 статті написав З. Красівський. Використовувалися й матеріали з довоєнних журналів та брошур, що випускалися оунівцями⁷. (Оунівські брошури і листівки були знайдені Д. Квецьком влітку 1965 р. в гірському бункері. Серед них: “Кто такие бандеровцы и за что они борются”, “Бюро інформації Української Головної Визвольної Ради (УГВР)” за 1948 р. та ін.)

В першому номері часопису було надруковано програмну статтю Д. Квецька. З цього номера й розпочалося залучення людей до організації. Стаття називалася: “Наші завдання”. В ній автор змалював загальний стан країни: “...Колонізатори проводили й проводять щодо української нації добре продуману і сплановану, детально розроблену політику геноциду”; значна частина українського суспільства під впливом колонізаторів здеморалізувалася, “забула або навіть не розуміє української ідеї, а прийняла чужу, московську”. Повернути суспільство на шлях істини — таке завдання ставили перед собою видавці журналу. Автор відзначав також, що відбулася фальсифікація української історії, і її теж доведеться повертати народові. Він виходив з того, що кожний народ має право на свободу й незалежність, і пора нагадати українському народові про це право.

Д. Квецько писав, що видавці і автори часопису УНФ прагнуть знати всю правду про національно-визвольний рух ХХ ст., що вони боротимуться за те, щоб українці пробудилися, позбулися рабства і відіграли належну їм роль в Європі й світі⁸, що треба порвати з офіційною пропагандою, що час сказати правду про національний рух, щоб поставити перед світом проблему визволення України, щоб її почуло усе людство, яке “відгукнеться і допоможе розірвати ганебні пута”⁹.

Видавці певні, що “національна ідея таки підніметься на національному терені, спершу — в хоробрих серцях” — так закінчувалася стаття.

Третім членом УНФ став Михайло Дяк (1935 р. н.) — дільничий міліціонер, який працював у тому ж районі, що й Д. Квецько. В 1965 р. до групи увійшов Ярослав Лесів (1945 р. н.), який на той час працював у селищі Завалля Гайворонського району Кіровоградської обл. вчителем фізкультури в школі-інтернаті. Він залучив до організації Василя Кулінина (1943 р. н.) — робітника вагоноремонтного заводу в м. Стрий Львівської обл. Близьким до групи був також Богдан Равлюк, учитель історії Витвицької середньої школи. З самого початку діяльності УНФ було створено його Львівське відділення, про яке піде мова нижче.

Керував організацією центральний провід УНФ, за яким реально стояли ті ж таки Д. Квецько та З. Красівський. Перший відповідав за розвиток ідейно-теоретичних і організаційних засад фронту, а другий — за технічне забезпечення організації¹⁰. Втім, чіткого розподілу обов’язків не було.

В центр роботи УНФ ставилося залучення людей і поширення ідей через літературу. Д. Квецько вважав, що зброя їм на даний час не потрібна, що з радянською владою треба вести боротьбу на ідеологічному фронті шляхом агітації¹¹. Для цього одних старих листівок було замало, як і власного часопису, друкованого на одній машинці. Члени групи докладали чималі зусилля для того, щоб дістати друкарський верстат. З. Красівський зробив спробу вирішити це питання через львівську філію УНФ при зустрічі у Львові в другій половині березня 1967 р. з І. Губкою¹². Останній запевняв, що дістане шриффт, проте доведенню справи до кінця перешкодили арешти.

Нестача розмножувальної техніки однак не завадила УНФ широко розповсюджувати агітаційно-пропагандистські матеріали. В Івано-Франківській області ці матеріали йшли від і через Д. Квецька, а далі — по всій Україні. Він вважав, що розповсюдження таких брошур, листівок тощо серед населення, по-перше, “повинне викликати в ньому збудження національної свідомості й гідності”, а по-друге, “зіграти роль своєрідного протесту органам влади, які на той час арештовували представників української інтелігенції”¹³.

Найбільшою сміливістю й зухвалістю при розповсюдженні агітаційних матеріалів відзначився М. Дяк. Так, ще в жовтні 1965 р., отримавши кілька оунівських брошур, він негайно повіз їх до Івано-Франківська, а в грудні того ж року розкидав 10 таких брошур у стінах Львівського університету, в під’їздах будинків¹⁴. На роковини Жовтневої революції 1966 р. М. Дяк виготовив національний прапор і, приїхавши вночі до м. Болехова, а потім до села Гошів, розкинув там листівки і брошури. При виїзді з с. Гошева до с. Витвиця, біля хреста на повороті дороги, він вивісив на смереці виготовлений ним прапор¹⁵. Усього протягом 1965—1966 рр. М. Дяк розповсюдив понад 250 примірників оунівських брошур, листівок, самвидавних документів у різних містах і селах Івано-Франківської та Львівської областей, а також у м. Києві¹⁶.

10 серпня 1966 р. Д. Квецько і М. Дяк розповсюдили на скелях Добуша ще 40 брошур та листівок¹⁷. Згодом вони почали посилати літературу УНФ в целофанових мішечках по річках. Так, по р. Свіча в липні 1966 р. було послано близько 50 брошур.

Значну активність при розповсюдженні агітаційних матеріалів виявив Я. Лесів. У січні 1966 р. він викинув з поїзда на станції Рудниця 15 брошур “Кто такие бандеровцы...” і “Бюро інформації УГВР”¹⁸. 20 березня 1966 р. Лесів їде в Одесу і розкидає брошури на автовокзалі¹⁹, а в липні того ж року — на станціях Жмеринка, на перегоні станцій Боярка—Жуляни. В серпні, перебуваючи у Львові, Я. Лесів на за-

лізничному вокзалі залишив з десяток брошур, а 26 листопада 1966 р. — 8 брошур у приміщенні залізничного вокзалу і на території автовокзалу в м. Гайворон, Кіровоградської обл.²⁰ Ярослав був близький до того, щоб залучити до групи ще кількох чоловік, але йому не вдалося здійснити свій намір.

Декого пробував залучити до УНФ В. Кулинин, який ознайомив з часописом УНФ кількох чоловік, а також разом з Василем Салапатою 9 січня 1967 р. розповсюдив у м. Стрий, на території заводу “Металіст” і вагоноремонтного заводу, листівки й брошури²¹.

Прагнучи вивести діяльність групи за межі Прикарпаття, Д. Квецько спробував заагітувати Д. Кочура, колишнього члена УПА, який після звільнення з табору проживав на Донбасі. Кочуру було доручено розповсюдити брошури і листівки в м. Донецьку. Це довело б, що організація українських націоналістів існує й діє. Однак Кочур, розкидавши близько півсотні листівок, але не в Донецьку, як попередньо домовлялися, а в Новогродівці, де він жив, незабаром був заарештований і... почав говорити²².

УНФ планувався як структура всеукраїнська, що змагається з владою від імені усього пригнобленого народу. Тому природними були спроби керівників організації заявити про себе і свої домагання центральній владі Москви і Києва. У лютому 1966 р. Д. Квецько пише “Меморандум ХХІІІ з’їзду КПРС”. Кілька примірників цього документа були направлені на адресу партійного з’їзду і в газети “Правда” та “Известия”²³. Поміж іншого в Меморандумі ставилися такі вимоги:

“1. Надати можливість насильно депортованим за Сталіна українцям повернутися на батьківщину. Про це оголосити в пресі й по радіо. Зобов’язати уряд СРСР і КПУ забезпечити репатріантів житлом, працею...

2. Для тих, хто не бажає повернутися на Україну, надати всі умови для їх національного розвитку...

3. Припинити посилення української молоді після закінчення навчальних закладів на працю поза межі України, а в Україну не надсилати чужинецьку молодь...

4. Зняти сталінську заборону з української культури і відкрити спецфонди по бібліотеках. Реабілітувати замордованих сталінським терором українських наукових і культурних діячів і перевидати їх праці. Припинити розпочате останнім часом гоніння на українську інтелігенцію за її патріотизм”²⁴.

Меморандум також вимагав навчання й викладання в усіх учбових закладах проводити українською мовою, введення її в усіх установах, організаціях і на підприємствах. Пропонувалося всім науковим і літературним видавництвам випускати свою продукцію, а працівникам радіо і телебачення вести передачі українською мовою.

У Меморандумі, як бачимо, викладено лише вимоги національних прав. Це було перше таке звернення від імені Національної організованої опозиції, як представив себе УНФ, за останніх чи не 20 років. Набуття національних прав не могло відбутися в Україні без радикальних політичних змін, про що, звичайно, знали укладачі даного документа. Навряд, щоб вони сподівалися на задоволення своїх вимог. Але важлива принципова позиція, заявлена ними в Меморандумі. Зазначимо, що, поперше, меморандум виходив від організації, яка вважала себе прямою спадкоємницею ідей ОУН-УПА; по-друге, ці вимоги довго залишалися вимогами поточного моменту, а в деяких пунктах залишаються не менш актуальними і сьогодні.

УНФ відгукувався й на поточні моменти в українському суспільному житті. Дізнавшись, що в Києві має відбутися прес-конференція, на якій

збираються засудити, як антинародну, діяльність українських націоналістів, і здогадуючись, що мова йтиме про репресованих шестидесятників, Д. Квецько вирішив розповсюдити заяву УНФ щодо цього. Було віддруковано півсотні примірників тексту “Заяви УНФ”, і в ніч з 18 на 19 квітня 1966 р., напередодні запланованої владою прес-конференції, М. Дяк розповсюдив їх у Києві²⁵. Тон заяви був набагато різкіший, ніж Меморандуму: “Чорні роки сталінського терору принесли Україні мільйони жертв, але не змогли зломити волі українського народу до боротьби за свої національні права. Ці законні права визнані всім світом. На словах їх визнала і Москва”. Однак на ділі, зауважували автори Заяви, Москва душить найменші прояви національного життя. Репресії продовжуються. Учасників національного руху влада прагне зобразити вже агентами іноземних розвідок. Але “національний рух в Україні не в силі сконструювати ніяка іноземна розвідка та ще у відгородженій від світу залізною стіною країні. Його розпочав і сам веде український народ...”²⁶. Заява УНФ свідчила про колоніальний стан України в Союзі і його результати. Важливим для нас є також те, що в ній вперше події, які відбувалися в національному житті того періоду, оцінено як національний рух.

Окремо про русифікацію в Україні йшлося і в листі УНФ на ім'я Першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, Голови Ради Міністрів УРСР В. Щербинського і Голови Верховної Ради УРСР Д. Коротченка. Текст листа написав Д. Квецько. В липні 1966 р. його повіз у Київ Я. Лесів²⁷. В листі пропонувалося всім свідомим громадянам підняти голос протесту проти русифікаторської політики на Україні колонізаторів та їх поплічників²⁸, а вищим урядовцям — зажадати від Москви припинення політики русифікації, денационалізації та економічного визиску, повернутися до політики українізації. В тексті листа Україна прямо названа “безправною колонією”.

Всі ці прямі звернення до влади — приклад відкритої політичної публіцистики. Звичайно, не слід переоцінювати самого факту звернення до радянської й партійної влади. Це був спосіб просто заявити про себе, а не важливий засіб боротьби. Щодо влади, то вона швидко відреагувала. На останньому зверненні, що дійшло до адресата, рукою П. Шелеста написана резолюція: “Тов. Никитченко (голова республіканського КДБ. — *Авт.*). Срочно доложить”.

Крім Івано-Франківської, існувала ще одна група в УНФ — Львівська, яку умовно можна назвати філією. Виникла вона з ініціативи З. Красівського за участю його давнього знайомого Мирона Меленя (1929 р. н.). За членство в молодіжній ОУН Мелень був засуджений до таборів. Повернувшись на Львівщину, він, як і Красівський, навчався на філологічному факультеті Львівського університету. Закінчивши його, працював керівником художньої самодіяльності в Моршині.

Активним членом львівської групи став і львівський інженер Іван Губка (1937 р. н.), який свого часу також був звинувачений у зв'язках з УПА і відбув строк ув'язнення. Певний час зв'язковим між двома філіями УНФ виступав Степан Вардинець, колишній член ОУН.

Через деякий час на зв'язок з І. Губкою вийшов З. Красівський. Розмова між ними велася про подальшу діяльність групи, зміст часопису “Воля і Батьківщина”. Губка підтримував діяльність УНФ, але зауважив, що вести її треба розумніше. На його думку, тон статей журналу був занадто різкий, націоналістичний, що могло відштовхнути молодь та інтелігенцію²⁹. Таку літературу, вважав Губка, можуть підтримати тільки колишні оунівці. Статті повинні ґрунтуватися на вадах радянської дійсності, але показувати їх треба конкретніше, ближче до життя. Досить критично ставився Губка і до бандерівського підпілля³⁰. З. Красівський говорив про необхідність допомагати журналу коштами і друкарським

шрифтом і запропонував І. Губці та іншим читачам журналу писати до нього статті. І. Губка обіцяв при тій зустрічі дістати шрифт³¹.

Чим пояснюється таке, загалом більш ніж критичне, ставлення І. Губки (а згодом і деяких інших читачів) до журналу “Воля і Батьківщина”? Безсумнівно, щодо змісту статей вони помилялися. Статті, як і журнал в цілому, не були примітивними, хоч призначалися вони не для еліти суспільства з її чистим теоретизуванням, а для широкої аудиторії. Справа в тому, що І. Губка і частина читачів журналу у Львові належали до тих кіл української інтелігенції, яка, не знаючи добре історію ОУН-УПА, вважала неможливим займатися в сучасних умовах відкрито антирадянською діяльністю, хоч би і в підпіллі. До того ж, видавців часопису в тих колах майже ніхто не знав, тому сприймалося зроблене ними суперечливо. Мабуть, саме ці кола інтелігенції зайнялися згодом розповсюдженням “Українського вісника”.

І. Губці все ж вдалося налагодити більш-менш регулярне читання часопису УНФ серед своїх знайомих. Число читачів, які стали відомими для слідства, було не менше десяти, хоч реально ця цифра була більшою. Серед читачів-розповсюджувачів були С. Геранович, Б. Криса, С. Корольчук³² та ін. Через львів'ян до Івано-Франківської групи потрапили вірші В. Симоненка, тексти виступів І. Дзюби, його праця “Інтернаціоналізм чи русифікація?!” та стаття “З приводу процесу над Погружальським”³³.

Певний час зв'язок між ядром групи та І. Губкою й прихильниками УНФ у Львові підтримував Григорій Прокопович, який теж відбув ув'язнення, як член молодіжної ОУН.

У Львові тим часом посилювалися настрої окремішності. М. Мелень та І. Губка по-різному ставилися до ОУН і УПА. І. Губка був досить критично настроєний щодо методів діяльності останніх, особливо терористичної, і вважав, що вони занедбали ідеологічну роботу серед населення³⁴. М. Мелень, на противагу І. Губці, повністю схвалював дії ОУН і УПА, зауважуючи, що діяльність цих структур — то наша історія, і забувати цього не слід³⁵.

І. Губка мав намір видавати журнал групи ще з початку 1966 р. друкарським способом для всієї України³⁶. На березень 1967 р. він уже стверджував, що журнал треба кардинально оновлювати і затучати до нього більш широке коло людей. Якщо ж з ним не погодяться, передавав Губка до Моршина, то він сам випускатиме часопис³⁷. Остаточно всі непорозуміння щодо видання журналу мала вирішити зустріч Меленя з Губкою, яка на волі вже не відбулася.

Члени УНФ були досить добре знайомі й з іншою течією українського руху, представленою статтями в українському самвидаві³⁸. Читали вони й відому працю І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?!”. Однак Д. Квецько був проти її публікації, вважаючи, що вона написана з точки зору вдосконалення марксизму з культурницьких позицій, до прихильників яких УНФ себе не відносив. Цю течію руху Д. Квецько оцінював як “Рух національно-культурного відродження”, представники котрого, на його думку, не ставили широких політичних завдань, що повинні були вирішуватися в боротьбі з радянською владою, а обмежувалися боротьбою за кращі умови розвитку української національної культури в умовах радянської дійсності³⁹.

Що ж до програмних положень організації, то тут треба сказати, що засновники УНФ вважали себе ідейними спадкоємцями ОУН і особливо шанували матеріали її третього Збору. Програма УНФ структурно може бути поділена на програму-мінімум, викладену в заявах, зверненнях до влади, про що вже було сказано вище, і програму майбутнього розвитку України. В найбільш концентрованому вигляді програмні засади групи викладено в “Програмових вимогах Українського національного фрон-

ту”, що були надруковані у п'ятому номері “Волі і Батьківщини”. По суті, це був проект, який мав затвердити з'їзд УНФ. Програмні вимоги складаються з 7 розділів. У першому з них — “Час великих змін” — дано загальну характеристику подій, що відбулися після Другої світової війни в Європі і на планеті. Вказувалося, що закінчення цієї війни принесло визволення багатьом пригнобленим імперіалізмом народам, і цей процес триває. Але те, що стало реальністю для народів відсталих колоній, було неможливим для народів Східної Європи внаслідок посилення позицій “червоного імперіалізму”. Світ розділився на два ворожих табори: антикомуністичний і комуністичний⁴⁰. Перший просував до подальшої соціалізації, економічного розвитку, процвітання демократії й свободи, а в комуністичному світі посилювалися реакція, економічна депресія, сваволя і безправ'я. Ця система несла у світ експансію.

Обезкровлена війною Європа з допомогою США швидко піднімалася, здійснювала демократичні перетворення. Розколотою залишалася Німеччина. Автор програми УНФ вважав, що у вільних країнах розвиваються соціалістичні відносини: націоналізація основних галузей виробництва (здійснювалася в той час у багатьох країнах Західної Європи), зростання монополій, планування й регулювання економічного життя державою, участь робітників у доходах підприємств, збільшення частки робітників і фермерів у національному доході. “Зосередження багатств в руках суспільства паралельно з приватною ініціативою сприяє росту виробництва”, — стверджувалось у програмі⁴¹.

На думку Д. Квецька, соціалізація економіки веде до перетворення капіталістів з власників на керівників виробництва, експлуатація поступається місцем справедливості в оплаті праці, антагонізму капіталістів та робітників протистоїть єдність їх інтересів⁴². Соціалізація капіталістичних відносин усуває робітничий рух, веде до втрати впливів Москви над національними компартіями (так зник Комінтерн, Інформбюро компартій). Закономірно, що знесення робітничого руху підриває комуністичний рух, очевидною стає криза й утопічність ідей світової пролетарської революції.

Логічним висновком авторів такої схеми Програми було:

— “У світі відбувається процес становлення й зміцнення сил соціалізму і розклад, занепад і загибель комунізму”⁴³.

— “Головний напрямок, головний зміст і головні особливості нашої доби — соціалізм і націоналізм, процесом соціалізації охоплені капіталістичні країни, соціалізм будують молоді визволені афро-азійські держави, під прапором націоналізму ведеться антиколоніальна боротьба, в ній знаходять свій вияв національно-визвольні революції”⁴⁴.

Як видно з першого розділу Програми, її автори прагнули звести суперечності сучасного світу до головного: між існуючим комунізмом, який не тотожний соціалізму, і рештою світу, що розвивається в напрямку до соціалізму. Автори заперечували проголошені радянською наукою і пропагандою несумісність та ворожість націоналізму і соціалізму в теорії й практиці. Дана схема досить логічна, і для світу вона не нова, але для України того часу вона була новою, незважаючи на вплив П. Полтави, західних теорій про майбутнє капіталізму, про які автори програми, мабуть, могли в кращому випадку тільки чути.

Другий розділ “Програмових вимог” називається “Еволюція російського комунізму і його українська альтернатива”. Автори вважають, що російська комуністична система тримається на трьох засадах: державності, тиранії й партдиктатурі⁴⁵.

Державність — всеохоплюючий контроль держави над економікою країни і виробничою діяльністю її населення. Під тиранією мається на увазі необмежена влада партійного обранця, який має всі можливості

для сваволі й терору по всій країні. При цьому він може бути скинутий з п'єдесталу, але партія залишається завжди незаплямованою й мудрою.

Під партійною диктатурою автори Програми розуміють панування партії в усіх сферах людського життя ⁴⁶.

В Програмі наголошується, що існує величезний апарат примусу і бюрократії для постійного тиску на народ. Далі подається коротка характеристика існуючого політичного режиму в країні, з визначенням його головних рис і етапів розвитку.

Тоталітарний комуністичний режим, пишуть автори, вже добре викритий перед світом і "мусить бути замінений більш розумним суспільним ладом, основаним на справедливості, законності й поважанні природних прав людини" ⁴⁷. Які ж нові форми суспільного ладу пропонують "Програмові вимоги"? "Народний соціалізм, побудований на принципах самостійності, народовладдя, процвітання, соціальної справедливості і свободи". Що розуміється під останніми поняттями?

Самостійність — перша й необхідна умова відродження та самозбереження української нації ⁴⁸.

"Народовладдя здійснюватиметься сільськими громадами, міськими радами і національним вічем і стане самодіяльною творчістю народних мас" ⁴⁹. Процвітання — то такий рівень народного господарства й добробуту населення держави, як у найбільш економічно розвинутих країнах світу.

"Соціальна справедливість не допустить експлуатації людини як окремою людиною, так і державою в цілому, бо вона ґрунтуватиметься на справедливій оплаті праці, розподілу продуктів праці по потребах і власність, нажиту чесною працею, вважатиме недоторканою і священною" ⁵⁰.

Наведений вище розділ Програми (проект) теж побудований на протиставленні того, що є в країні, з тим, що в ідеалі має бути. Такий прийом має й виразне пропагандистське забарвлення. Автори ніде прямо не кажуть, але ходом викладу матеріалу прагнуть завважити, що соціалізм, до якого йдуть вільні демократичні країни, не буде тотожним соціалізму в майбутній Україні. Відмінність хоч би в тому, що до соціалізму держави йдуть різними шляхами. В Україні для цього треба спочатку знищити існуючий режим. Політична система в проекті Програми ледь окреслена.

Наступні розділи "Програмових вимог" розвивають положення двох перших.

Третій розділ стосується національних проблем. Ключовим поняттям тут виступає націоналізм. Для вирішення української національної проблеми УНФ пропонував ряд конкретних заходів:

"1. Відокремлення України від Росії. Створення Української Самостійної Держави в її етнографічних межах, включаючи землі, загарбані колонізаторами.

2. Поважання її суверенітету та національних прав українського народу.

3. Відношення до інших націй базуватиметься на принципах:

а) невтручання у внутрішні справи всіх держав;

б) поважання територіальної цілісності держав та суверенних прав їх народів;

в) дружні відносини зі всіма народами та співпраця з ними на взаємній основі;

г) неухильне дотримання міжнародних договорів, угод та конвенцій;...

4. Повна рівноправність з українською всіх інших національностей, що проживають на території України" ⁵¹.

Четвертий розділ "Програмових вимог" розвиває начерки політичної організації суспільства в майбутній державі, згадувані вище ⁵².

Конкретними вимогами УНФ у політичній площині були: заміна існуючої державної адміністрації новою національною владою в особі дійсних народних представників, вільно обраних самим народом; розпуск партійно-пропагандистських органів: КПУ, ЛКСМУ, піонерської організації ім. Леніна, з конфіскацією та націоналізацією їх рухомого й нерухомого майна; заборона витрачання народних коштів на утримання будь-якої партійної пропаганди; зведення до мінімальних, необхідних меж державно-господарського та управлінського апарату; надання всім громадянам можливості висловлювати свої думки; поважання політичних переконань і релігійних почуттів громадян⁵³.

П'ятий розділ "Програмових вимог" називається "Економічні і соціальні зміни". Зазначивши недоліки в економічному розвитку України⁵⁴, Д. Квецько пропонував у проекті Програми такі заходи для зміни існуючого стану речей: встановити 6-годинний робочий день (що ж до понаднормової праці, то вона має бути тільки вільною й за окрему плату); "строго дотримуватися рівної оплати за рівну працю, не допускати завищеної оплати непродукууючому і керівному персоналові. Робітник отримуватиме таку зарплатню, якої потрібно і достатньо для забезпечення матеріальних і духовних потреб цілої його сім'ї"; забезпечити роботою всіх, хто потребує її; "дати можливість робітникам брати участь в управлінні та прибутках підприємства шляхом розподілу їх праці; скасувати моральні фактори експлуатації: ударництво, соцзмагання, комуністичні бригади, підвищення норм та зобов'язань"; забезпечити вільну працю, вільний вибір місця роботи та професії, свободу утворення професійних об'єднань робітників⁵⁵.

У сфері самого виробництва пропонувався (за сприянням розвинутих країн) розвиток сучасних галузей промисловості. Велика промисловість мала перебувати у власності й управлінні держави, дрібна промисловість та кооперативно-громадська власність — у розпорядженні місцевих органів влади⁵⁶.

"Держава не чинитиме перешкод приватній ініціативі, ремеслу, дасть право робітникам створювати артілі, виходити з них та індивідуально засновувати працю і вільно розпоряджатися своїм заробітком"⁵⁷.

За Програмою, у державній власності мали залишатися також банки, каси, зв'язок, транспорт, шляхи сполучення, багатства земних надр, державні установи й відомства. Зовнішня та велика внутрішня торгівля також мали направлятися й зоорганізовуватися державою.

Проект програми передбачав і ряд заходів щодо підвищення культури, охорони здоров'я, поліпшення побуту народу, проведення реформи освіти у відповідності з національними і фаховими потребами⁵⁸.

"Програмові вимоги" декларували і базові демократичні свободи.

Розділ "Аграрні перетворення" стосувалися українського села. Проект програми визначав колгоспно-радгоспну систему як таку, що "є державно-кріпосницькою системою експлуатації селянства шляхом нееквівалентності державної закупочної ціни вартості виробленої сільськогосподарської продукції та державного контролю й планування сільськогосподарського виробництва"⁵⁹. Оплата праці колгоспників, відзначалося автором розділу, мізерна, він живе зі свого городу.

Щодо кардинальної проблеми — власності на землю, то проект програми передбачав, що вона повинна належати тим, хто її обробляє. Оскільки ж земля — головне багатство нації, то селяни можуть поділити між собою державні і колгоспні землі, але вони залишаться у власності всієї нації. Цю власність не можна буде продавати, купувати, закладати, тримати невживаною⁶⁰.

Земельний устрій майбутньої України, на думку Д. Квецька, визначатимуть індивідуальні та кооперативні господарства залежно від наяв-

ності технічної оснащеності. Землі надаватимуть стільки, щоб забезпечили кожную селянську сім'ю. При цьому все збіжжя колгоспів (фураж, птицю, дрібний реманент) буде роздано селянам, а будівлі, техніку, майстерні передано громадським організаціям, установам, які обслуговуватимуть на пільгових умовах потреби селянських господарств⁶¹. Уряд держави сприятиме розвитку сільського господарства, а на перехідний період відмовиться від обкладання його податками. Ті, хто захоче зайнятися землеробством, отримають свою частку землі.

Як оцінити ці два розділи проекту програми УНФ? Це, наскільки нам відомо, чи не єдиний випадок, коли в програмі визвольного руху того періоду чітко висувалися соціально-економічні цілі. Традиції попереднього періоду боротьби тут безсумнівні. Тези проекту щодо власності на засоби виробництва є самотніми, хоч і не без впливу, можливо, дійсності країн Заходу та тих змін у формах власності, що там відбувалися після Другої світової війни: націоналізація деяких галузей індустрії, аграрна реформа тощо. Цілком доречним є й ряд передбачених проектом конкретних заходів у виробничій і соціальній сферах.

З іншого боку, значення і вплив держави в економіці, в розв'язанні соціальних проблем, на думку авторів "Програмових вимог", були більш ніж вагомими. Це можна пояснювати не лише традиційним мисленням 20—30-х років, а й тим, що перетворення в Україні мали відбуватися тільки після здобуття незалежності, коли держава бачилася чи не єдиним інститутом таких докорінних змін. Водночас у цих сподіваннях на державу були й певні передбачення авторів проекту програми, врахування ними політичних реалій тих днів.

Що ж до проекту аграрних перетворень, то він був націлений на ліквідацію колгоспної системи і намічав перспективи розвитку сільського господарства.

На жаль, у нас майже немає змоги дізнатися, як оцінили принципові положення своєї програми члени УНФ. Єдиним свідченням щодо цього є висловлювання М. Дяка. На допиті 22 червня 1967 р. він сказав, що УНФ не ставив питання про реставрацію капіталізму на Україні, сам він вважав, що питання про державний лад буде вирішуватися після відторгнення України від Радянського Союзу⁶². У проекті програми справді передбачалася побудова зовсім нового, на українському ґрунті, суспільного ладу.

Заключний розділ проекту "Програмових вимог УНФ" називався "Завдання національного визволення". Першим таким завданням визначалося затучення до УНФ найширших мас українського народу. Політика Фронту у зв'язку з цим повинна була бути простою й ясною, а визвольні доктрини зрозумілими народу⁶³. Лише один пункт з цього розділу дозволяє припускати, що не виключався й збройний шлях у боротьбі. За УНФ закріплювалося верховенство в цій боротьбі, бо реконструкцію соціально-економічних та політичних основ комуністичного режиму треба було здійснювати у відповідності з його (УНФ) програмовими вимогами та постановами⁶⁴. Поміж іншого, це означало, що Фронт мислився його творцями як організація всеукраїнського масштабу.

Закінчувався проект програми висловленням упевненості і віри в розпочату справу і її перемогу.

В УНФ розроблялися й статутні, тактичні засади діяльності. Так, З. Красівський у своїй праці "Тактика Українського Національного фронту", взявши за основу ідеї ОУН щодо побудови української самостійності, окреслював конспіративну основу УНФ за прикладом того ж націоналістичного підпілля. На підставі цієї статті Д. Квезьком було розроблено і статут організації під назвою "Статутіві принципи Українського національного фронту". Автор визначає групу як "добровільне об'єднання національно свідомих елементів української нації, які

ведуть боротьбу за українську самостійну державу". Структурно Фронт мав складатися з гуртків по 3—5 чоловік кожен, під орудою гуртпровідника, а над усіма гуртками, групами тощо повинен стояти Центральний Провід; при можливості скликатиметься збір делегатів УНФ. Статут УНФ допускав існування й інших політичних чинників організацій зі своїми платформами, які могли б входити в УНФ як його колективні члени з правом представництва в Центральному Проводі⁶⁵. Але для цього від цих організацій вимагалось безумовне визнання програмних і статутних засад, тактики УНФ, вкладів у його фундацію. Подальша доля цих утворень після завоювання незалежності незрозуміла, хоч у програмі й говориться про існування інших партій.

Характер програмового документа має стаття Д. Квецька "Політика Українського національного фронту". Вона невелика за розміром і досить загальна за викладом теми, але окремі її тези заслуговують на увагу. Автор вірно оцінив, що "доки Україна залишатиметься в складі СРСР, доти Москва вершитиме долю народів Східної Європи..."⁶⁶. Його теза: "Український національний фронт виражає волю всього українського народу" — свідчить про те, що засновники групи брали разом з усією організацією на себе всю повноту відповідальності за долю України. І це природньо. Зачинати справу такої ваги і не бути певним у своїй місії було б просто непотрібно і неможливо.

Далі в статті говориться: УНФ на зовнішньому терені докладе всіх зусиль, щоб українська проблема стала міжнародною, щоб викликати співчуття й симпатію світової громадськості до українського народу, до його національно-визвольного руху⁶⁷. Звернення до світової громадськості за останні двадцять років вперше прозвучало саме в цій статті. Опертя на світ у справі здобуття незалежності загалом підтримали і дисиденти-шестидесятники.

У статті йшлося також про перший етап визвольної боротьби організації — підпільну роботу революціонерів-самостійників. Їх наступні кроки, на жаль, ніде не згадані.

Доволі традиційним було ставлення членів УНФ до еміграції, а також до зв'язків із закордоном. Щоправда, єдиним свідченням цього є протоколи допитів. У 1964 р. Д. Квецько і З. Красівський вважали, що українські націоналістичні організації за кордоном серед національно-свідомих, у їхньому розумінні, людей не мають авторитету⁶⁸. Причини цього вони вбачали в тому, що ці організації довгий час були відірвані від України і не могли вірно відображати інтереси народу. Сюди ж додавалися перестороги про їхні зв'язки із закордонними розвідками. Тому цілком логічним у даному випадку було рішення утриматися в ході боротьби від контактів з цими організаціями. Д. Квецько підходив до проблеми з іншого боку: такі контакти, як ніщо інше, ставили під загрозу конспірацію в УНФ, і це був, мабуть, найпереконливіший аргумент. Тільки в "Тактиці УНФ" З. Красівський писав, що організація докладе зусиль, аби її документи, пропагандистські матеріали потрапляли на Захід. Однак у цій справі одного лише прагнення було замало. Людям, які ніколи не мали зв'язків з іноземцями, не жили у великих містах, вийти на якісь контакти із закордоном було важко. Тому пізніше Д. Квецько говорив, що у них (не уточнюючи в кого) було хотіння до налагодження таких зв'язків, але й тільки⁶⁹.

Програмні положення УНФ — другий і, здається, останній за часом складання документ такого роду в національно-визвольному русі даного періоду. За обсягом вони такі ж, як і в Українській робітничо-селянській Спілці (УРСС)⁷⁰, але тон програми УНФ більш різкий. До того ж, остання стоїть на ідейних засадах націоналізму, а не марксизму, як в УРСС; краще й повніше в ній розроблено соціально-економічні проблеми, виділені в окремі розділи. Концепція ж проблеми пропонує досить

оригінальний народний соціалізм для майбутнього України. А головна на той час перевага програми УНФ полягала в тому, що вона читалася десятками осіб протягом двох років. УНФ належала до небагатьох організацій, в яких були розроблені тактичні завдання діяльності і свій статут.

Позиції засновників групи знайшли відображення і в статтях часопису "Воля і Батьківщина", який містив в основному публіцистику, нариси популярного характеру з історії України та її культури, передрук матеріалів з довоєнних журналів.

Конспірація в групі, звичайно, була, але провал підпілля доводив, що вона ніколи не буває надмірною. Неприємності для членів групи розпочалися в основному вже після арешту Г. Кочура. Не обійшлося й без доносу. Д. Квецько, дізнавшись випадково про арешт у Донецькій області, зразу ж попередив про небезпеку З. Красівського, згодом В. Кулінина та інших⁷¹.

Арешти й супутні їм обшуки почалися 23 березня 1967 р. Слідчі бригади вели роботу в двох центрах: Львові та Івано-Франківську⁷².

Незважаючи на те, що вже говорили на допитах інші заарештовані, Д. Квецько відкидав усі пред'явлені йому звинувачення. Разом з тим і в тюрмі він намагався розробляти деякі теоретичні документи. Так, 19 травня 1967 р. у нього було вилучено такі матеріали: "Без вини винний..." і "Декларація незалежності Анголи"⁷³. Д. Квецько продовжував працювати над документом "Аграрна політика Українського національного фронту"⁷⁴. Документи, вилучені у нього вже в камері, змусили слідство повірити, що саме він є автором більшості статей часопису УНФ та інших документів групи.

Дуже добре тримався на допитах М. Дяк. Він довго заперечував проти звинувачень, які йому інкримінували, а коли слідчий сказав, що його звинувачують в антирадянській діяльності, він відповів: "За своїм світоглядом і переконанням я вважаю себе українським націоналістом, свої дії не засуджую, оскільки вони відповідають моїм націоналістичним переконанням"⁷⁵.

Слідчі не встигали із завершенням справи УНФ. І на прохання Генерального прокурора СРСР слідство, за клопотанням Ю. Андропова — на той час Голови КДБ СРСР, було продовжене дозволом Президії Верховної Ради Радянського Союзу⁷⁶.

Серйозність справи відчувало і партійне керівництво в Києві: Перший секретар ЦК КПУ П. Шелест у листі до ЦК КПРС ще 3 квітня представив УНФ як значну націоналістичну групу, що збиралася піти в глибоке підпілля⁷⁷.

Обвинувачуваних у справі УНФ судила виїзна сесія Верховного суду УРСР в листопаді 1967 р. в Івано-Франківську і Львові. Суд засудив їх на тривалі строки ув'язнення: Д. Квецька на 15 років, з них перші п'ять — у тюрмі, а решту — у виправно-трудовій колонії суворого режиму, з конфіскацією майна і засланням після таборів на 5 років (в ході розслідування погрожували й смертною карою), З. Красівського — на 12 років, В. Кулінин і Я. Лесів отримали по 6 років, М. Дяк — 12 років⁷⁸, І. Губка — 6 років, М. Мелень — так само⁷⁹, Г. Кочур та Г. Прокіпович — по 5 років. Живими на сьогодні залишилися лише кілька чоловік. Усі вони знайшли своє місце в сучасному українському Русі.

УНФ проіснувала майже три роки. За цей час до неї вступило не менше десяти активних членів, було кілька десятків читачів часопису "Воля і Батьківщина", сотні людей читали націоналістичну літературу, яку розповсюджували члени групи. УНФ перша і єдина з-поміж підпільних груп зуміла добитися видання власного часопису протягом тривалого часу і в значній — за тих умов — кількості примірників. Часопис став осердям, навколо якого творилась організація. Провідникам групи, перш за все Дмитру Квецьку, вдалося створити цільну і

досить струнку програму і статут підпільної організації, яка мала боротися за незалежну, самостійну українську державу. Важливо й те, що своїм існуванням і діяльністю група, хоч і в підпіллі, підтримала і зберегла принцип організації Руху, поворот до якого відбувся вже в середині 70-х років. Програмові вимоги УНФ, як і інші документи групи, є частиною розвитку української суспільної думки, її націоналістичної течії. Автори програми поставили Україну в центр боротьби за національну незалежність у Східній Європі, відхід від російського імперіалізму. Останній був названий ворогом України. До проблем українства пропонувалося залучити й світову громадськість. Водночас головну увагу і програма, і самі члени групи покладали на власні сили народу. Досить привабливими були плани вирішення соціальних та економічних проблем, концепція народного соціалізму. Плідною виявилась також ідея формування єдиної всеукраїнської політичної організації. Не було, однак, проаналізовано наступні кроки цієї організації після здобуття влади і незалежності.

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати: багато ідей і справ, розпочатих в УНФ, знайшли своє відображення в подіях в Україні кінця 80-х років, і слід віддати належне тим людям, які не боялися встати до боротьби тоді, коли інші боялися й мовчали.

¹ Архів УСБУ по Івано-Франківській обл., спр. 7536 фп., т. 1, арк. 145.

² Там же, арк. 126.

³ Там же, арк. 369.

⁴ Там же, т. 6, арк. 116.

⁵ УНФ за права української нації (Спогади Д. М. Квецька). — Видання УНДП. —

С. 3.

⁶ З Інтерв'ю з М. Меленем. — 5.06.95 р.

⁷ Архів УСБУ по Івано-Франківській обл., спр. 7536 фп., т. 3, арк. 137.

⁸ Воля і Батьківщина. — 1964. — Ч. 1. — С. 2.

⁹ Там же. — С. 3.

¹⁰ Архів УСБУ по Івано-Франківській обл., спр. 7536 фп., т. 2, арк. 17.

¹¹ Там же, т. 3, арк. 22.

¹² Архів УСБУ по Львівській обл., спр. 27490 фп., т. 1, арк. 98.

¹³ Архів УСБУ по Івано-Франківській обл., спр. 7536 фп., т. 1, арк. 175.

¹⁴ Там же, т. 6, арк. 117.

¹⁵ Там же, т. 7, арк. 194.

¹⁶ Там же, т. 15, арк. 267.

¹⁷ Там же, т. 6, арк. 119.

¹⁸ Там же, т. 9, арк. 50.

¹⁹ Там же, арк. 106.

²⁰ Там же, арк. 54.

²¹ Там же, т. 11, арк. 125.

²² Там же, т. 2, арк. 272.

²³ Там же, т. 1, арк. 211—212.

²⁴ Воля і Батьківщина. — 1966. — Ч. 13. — С. 2—3.

²⁵ Архів УСБУ по Івано-Франківській обл., спр. 7536 фп., т. 6, арк. 180.

²⁶ Воля і Батьківщина. — 1966. — Ч. 14. — С. 1—2.

²⁷ Архів УСБУ по Івано-Франківській обл., спр. 7536 фп., т. 9, арк. 155.

²⁸ Архів УСБУ по Львівській обл., спр. 27490 фп., т. 3, арк. 255.

²⁹ Архів УСБУ по Івано-Франківській обл., спр. 7536 фп., т. 3, арк. 250.

³⁰ Архів УСБУ по Львівській обл., спр. 27490 фп., т. 1, арк. 222.

³¹ Там же, арк. 178.

³² Там же, спр. 25986, т. 2, арк. 234.

³³ Там же, т. 1, арк. 292.

³⁴ Там же, спр. 27490, т. 1, арк. 320.

³⁵ Там же, арк. 42.

³⁶ Там же, арк. 195.

^{37—38} Архів УСБУ по Івано-Франківській обл., спр. 7536 фп., т. 9, арк. 173; т. 14, арк. 27; т. 10, арк. 272, та ін.

³⁹ Там же, т. 1, арк. 335.

⁴⁰ Воля і Батьківщина. — 1965. — Ч. 5. — С. 1.

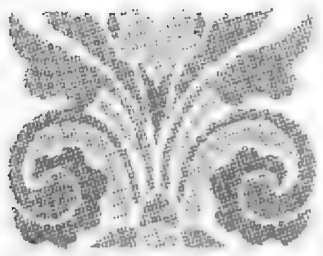
⁴¹ Там же, с. 2.

⁴² Там же. — 1966. — Ч. 5. — С. 2.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же.

- 45 Там же, с. 3.
- 46 Там же.
- 47 Там же, с. 4.
- 48 Там же, с. 5.
- 49 Там же.
- 50 Там же.
- 51 Там же, с. 6.
- 52 Там же, с. 7.
- 53 Там же.
- 54 Там же, с. 7—8.
- 55 Там же.
- 56 Там же, с. 9.
- 57 Там же.
- 58 Там же, с. 9.
- 59 Там же, с. 10.
- 60 Там же.
- 61 Там же, с. 11.
- 62 Архів УСБУ по Івано-Франківській обл., спр. 7536 фп., т. 6, арк. 203.
- 63 Воля і Батьківщина. — 1966. — Ч. 5. — С. 12.
- 64 Там же.
- 65 Там же. — Ч. 11. — С. 3.
- 66 Там же. — С. 15.
- 67 Там же. — Ч. 6. — С. 14.
- 68 Архів УСБУ по Івано-Франківській обл., спр. 7536 фп., т. 2, арк. 20.
- 69 Хейфец М. Українські силуети. Поле відчаю і надій. — К., 1994. — С. 336.
- 70 Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! — К., 1994. — С. 10—34.
- 71 Архів УСБУ по Івано-Франківській обл., спр. 7536 фп., т. 3, арк. 21; т. 1, арк. 155.
- 72 Там же, т. 1, арк. 7—8, 10—11.
- 73 Архів УСБУ по Івано-Франківській обл., спр. 7536 фп., т. 1, арк. 306.
- 74 Там же, арк. 311.
- 75 Там же, т. 6, арк. 111.
- 76 Там же, т. 14, арк. 73.
- 77 Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1; оп. 24, спр. 6271, арк. 31—32.
- 78 Архів УСБУ по Івано-Франківській обл., спр. 7536 фп., т. 15, арк. 277—278.
- 79 Архів УСБУ по Львівській обл., спр. 27490 фп., т. 4, арк. 121; спр. 2598 фп., т. 4, арк. 211.

О. В. ПАВЛЮК (Київ)

Радянофільство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність? *

З іншого боку, і поляки, і більшовики потребували перепочинку і не хотіли порушувати укладений мир. 7 жовтня посол РСФРР у Польщі Лев. Карахан і заступник міністра закордонних справ Польщі Я. Дабський підписали у Варшаві двосторонній протокол. Згідно з ним польські власті зобов'язувалися вислати з країни до 20 жовтня провідників українського національного руху (петлюрівців) та російської контрреволюції (група Бориса Савінкова). У свою чергу, РНК РСФРР погодилася виплатити Варшаві компенсацію за вивезене до Росії під час першої світової війни залізничне обладнання і повернути польські культурні цінності.

Загалом політика більшовиків щодо Східної Галичини була двоїстою. Заграючи з Петрушевичем, вони водночас активно підтримували Комуністичну партію Східної Галичини (КПСГ) та діяльність її осередків у таборах УГА на території Чехословаччини⁴⁶. Ще у грудні 1920 р. Виконавчий комітет Комінтерну в інтересах "революційної боротьби" підпорядкував КПСГ, яка до цього була складовою частиною КП(б)У, керівництву Комуністичної партії Польщі. Між КП(б)У і Компартією Польщі було підписано угоду, в якій навіть не згадувалося про право Східної Галичини на самовизначення. Ідеологія, без сумніву, брала гору над міркуваннями стратегічного і міжнародного характеру.

Закулісні зунрівсько-радянські зносини значно поживавшали у 1922 р., напередодні Генуезької конференції. Вони підтримувалися переважно через представника ЗУНР у Берліні Ярослава Біберовича, який регулярно зустрічався з Уповноваженим УСРР в Німеччині Володимиром Аусемом⁴⁷. Біберович мав доручення від свого керівництва зустрітися з головою Раднаркому УСРР і водночас наркомом закордонних справ Х. Раковським, який входив до складу радянської делегації на Генуезькій конференції і мав зупинитися в Берліні по дорозі до Генуї. Аусем запевнив Біберовича, що уряд УСРР дотримуватиметься своєї позиції щодо Східної Галичини, задекларованої в Ризі, і висловив готовність радянської України підтримати східногалицьку справу в Генуї. Водночас Аусема цікавили гарантії уряду ЗУНР, суть яких полягала в тому, що в разі визнання Східної Галичини вона не стане "третьім каменем в польсько-румунському мурі" проти УСРР⁴⁸. Приїхавши до Берліна, Раковський, однак, ухилився від зустрічі з галицькими представниками (для неї з Відня спеціально прибув, ймовірно, Євген Левицький), посилаючись на хворобу, через яку він ніби не міг виходити з готелю⁴⁹. Переговори велися через Аусема. На жаль, їхній зміст нам не відомий, адже із зрозумілих причин письмові звіти не склалися, а інформацію про переговори Є. Левицький мав передати уряду усно. У тих кількох листах Я. Біберовича до Костя Левицького, що їх ми виявили, з метою конспірації Раковський іменується "Кребзом", а галицький представник, який приїхав з Відня, — "Євгеном".

* З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1997. — № 3.

Радянська Росія і Україна поступово виходили з дипломатичної блокади, свідченням чого було хоча б запрошення взяти участь у роботі конференції, яка мала вирішити економічні й фінансові проблеми повоєнної Європи. Для Харкова і Москви зв'язки з урядом ЗУНР створювали якщо не можливість, то принаймні видимість впливу на вирішення східногалицького питання і ситуацію в Центрально-Східній Європі, що піднімало міжнародний авторитет РСФРР. З іншого боку, з допомогою Харкова і Москви Петрушевич намагався "оживити" галицьке питання на міжнародній арені. Радянська підтримка особливо важила з огляду на підписання 6 листопада 1921 р. угоди між міністром закордонних справ Польщі Скірмунтом та його чеським колегою Бенешем, за якою Чехословаччина визнала свій "desinteressement" у справі Східної Галичини і обіцяла розформувати галицькі військові підрозділи на власній території. Цю угоду не було виконано, але вона не могла не непокоїти уряд ЗУНР.

До Генуї прибула неофіційна галицька делегація на чолі з Є. Петрушевичем, яка активно шукала контактів з радянськими представниками. Радянська делегація, очолювана Г. Чичеріним, виявила зовнішню прихильність до неї. Основна роль належала Раковському, який навіть порадив Петрушевичу надіслати до Харкова чи Москви офіційних зунрівських представників. Докладної і достовірної інформації про переговори Петрушевича з Раковським у Генуї до нас не дійшло. Окремі архівні документи, які є у нашому розпорядженні, свідчать, що певні домовленості були досягнуті, і навіть не виключено, що було підписано якусь угоду.

Петрушевич звернувся до Раковського за політичною підтримкою радянською Україною галицької справи на міжнародній арені і матеріальною допомогою. Малося на увазі надання фінансової допомоги у розмірі 5 млн. німецьких марок, постачання зброї, організація військової бази над Збручем і утримання на території радянської України галицького легіону⁵⁰. Реакція Раковського нам не відома, але він не відкинув пропозиції Петрушевича і скоріше за все пообіцяв їх вивчити і відповісти пізніше. На зворотньому шляху Раковський знову зупинився в Берліні, де провів нараду за участю Коцюбинського, Аусема, секретаря посольства УСРР у Німеччині Н. Калюжного і торговельного представника УСРР за кордоном В. Новаковського⁵¹. Не виключено, що на ній обговорювалися взаємини з Петрушевичем і його урядом.

Надалі постійні контакти підтримувалися через Я. Біберовича, який продовжував зустрічатися з В. Аусемом і Наумом Калюжним. Зокрема, 12 і 16 червня Біберович поцікавився відповідями українського радянського керівництва на пропозиції Петрушевича. Політичну підтримку "способами, обговореними з Вашою делегацією в Генуї", Аусем обіцяв. Зокрема, йшлося про надання уряду ЗУНР необхідної інформації під час роботи Гаазької конференції. Щодо матеріальної допомоги Аусем висловив свою принципову згоду, але остаточну відповідь відкладав до з'ясування деталей з харківським урядом. Аусем також просив назвати прізвища людей, котрих галицький уряд планував відрядити до Харкова, і запевняв, що "удержанє посольства не буде представляти великих трудноостей, і ми готові се взяти на себе"⁵². У липні в Аусема стався серцевий напад, і його обов'язки було доручено виконувати Михайлу Левицькому, який приїхав до Берліна.

У цьому ж місяці уряд ЗУНР доручив Біберовичу зустрітися з російським послом у Лондоні Л. Красіним, який наприкінці липня був у Берліні і за посередництва якого галицькі політики пробували зацікавити нафтою британські промислові кола. Калюжний порадив, аби у цій справі представник ЗУНР у Великобританії Степан Витвицький особисто звернувся до Красіна. Однак уже наступного дня українські

радянські дипломати передали Біберовичу думку Чичеріна, який приїхав до Берліна, що зустріч зунрівських представників з Красіним "їм не вигідна, а для нашої справи [східногалицької. — О. П.] — шкідлива, і всі контакти треба підтримувати через посольство УСРР в Берліні, яке "передасть все як слід Красіну"⁵³. Пізніше Біберович доповідав, що М. Левицький порушив цю справу перед Красіним, який обіцяв особисто переговорити з Ллойд Джорджем⁵⁴.

Всупереч сподіванням галицьких лідерів Чичерін не привіз нових відомостей про радянсько-зунрівські взаємини, що дало К. Левицькому підстави запідозрити, ніби "наступив якийсь некорисний зворот в їх відношенню до нас". К. Левицький наказав Біберовичу перевірити ці сумніви під час розмов з новопризначеним Тимчасовим уповноваженим УСРР в Німеччині М. Левицьким і Калюжним, а також довідатись у них "інтимно", чи "було би тепер на часі вислати нашого представника до Харкова в цілі навязання безпосередніх зносин"⁵⁵.

Контактами з Петрушевичем уряди УСРР і РСФРР переслідували кілька цілей. По-перше, даючи обіцянки українцям Галичини і заохочуючи їх до боротьби, Москва намагалася у такий спосіб ослабити Польщу і перешкодити зміцненню санітарного кордону. По-друге, лишалася відкритою можливість приєднання Східної Галичини до СРСР у майбутньому. По-третє, це давало змогу певною мірою контролювати українську політичну еміграцію, а іноді й використовувати її для досягнення власних зовнішньополітичних цілей. Радянські закордонні представництва підтримували зв'язки і з іншими колами української еміграції. Тривалі контакти протягом 1922—1923 рр. існували, наприклад, з головою Українського національного комітету в Парижі С. Моркотуном. Він, зокрема, виступав як посередник у налагодженні взаємин між УСРР і Францією⁵⁶.

Проте у випадку з урядом ЗУНР далі обіцянок справа, здається, не йшла, а з конкретною відповіддю про допомогу зволікали, що непокоїло зунрівський центр у Відні. Щоправда, на черговій зустрічі з Біберовичем Калюжний підтвердив своєчасність відрядження до Харкова галицьких делегатів і просив назвати їхні прізвища для отримання згоди українського радянського уряду⁵⁷.

Петрушевич написав Раковському листа у "справі висланя Представництва до Харкова", якого 11 серпня К. Левицький передав "строго довірочно" Біберовичу з інструкцією вручити листа посольству УСРР в Берліні, але попередньо прозондувати можливу реакцію Харкова. Петрушевич повідомив про призначення до "Представництва (Посольства) Української Національної Ради Східної Галичини в Харкові, згідно в Москві" Ернеста Брайтера (голова), Івана Коссака (заступник) та Михайла Дацьківа (секретар і кур'єр) і просив "з уваги на некорисний стан наших фінансів, щоби уряд УСРР зволив на себе прийняти кошти подорожі, як також видатки на удержання нашого Представництва". Петрушевич наголошував, що "за політичний характер і безоглядну лояльність предложених осіб" він несе повну відповідальність⁵⁸.

За кілька днів Біберович мав чергову зустріч з Калюжним, а 16 серпня — з М. Левицьким. Калюжний висловив припущення, що три представники — це забагато. На думку ж М. Левицького, зунрівське представництво у Харкові чи Москві було взагалі непотрібне, адже підтримувати контакти і надавати допомогу можна було й без представництва, а його офіційне відкриття означало б визнання уряду ЗУНР радянською Україною і Росією, що мало б негативні наслідки. Проте посол УСРР підкреслив, що це його особиста точка зору. Він знає, що Раковський "сам підніс проект" галицького представництва. М. Левицький запевняв Біберовича, що радянська політика щодо Східної Галичини не зазнала ніяких змін, і обіцяв до 25 або 26 серпня дати

відповідь на пропозиції уряду ЗУНР. Біберович підсумував, що після цих двох зустрічей у нього склалося враження, ніби підозри галицького керівництва "мають якусь підставу"⁵⁹.

Петрушевич, занепокоєний зволіканням радянських дипломатів і чутками про зближення між Польщею і радянською Росією, доручив О. Пфейлю зустрітися з П. Мостовенком. 15 серпня представник Петрушевича прибув до Праги і мав дві тривалі зустрічі з Мостовенком. На змісті їхніх бесід, про які Пфейль підготував "таємний" звіт уряду ЗУНР, варто зупинитися докладніше. Російський дипломат запевнив співрозмовника у незмінності загального курсу РСФРР щодо Польщі і Східної Галичини: Росія прагнучиме подолати стіну, яку було зведено на її західному кордоні. Разом з тим, "через внутрішні причини Росія потребує подовження передишки ще приблизно на півроку" і на даному етапі не зацікавлена в афішуванні своїх зносин з урядом ЗУНР. Тому Мостовенко пропонував галицькому уряду не наполягати на формі зносин і прислати своїх уповноважених не як офіційних представників, а як приватних осіб.

Крім того, російський дипломат наполегливо радив не ставити відрядження представництва в залежність від початку переговорів про надання уряду ЗУНР військової допомоги, адже це питання галицькі делегати зможуть вирішити після приїзду до Москви. Мостовенко вважав, що уряду ЗУНР треба продовжувати підтримувати зносини з М. Левицьким, який мав на те відповідні повноваження, але в разі недостатньої компетентності чи впливовості Повноважного представника УСРР запропонував Пфейлю негайно виїхати до Москви самому.

На зауваження Пфейля щодо можливості невдоволення Раковського прямими зв'язками уряду ЗУНР з Москвою Мостовенко впевнено відповів, що "він гарантує виключення будь-яких непорозумінь з цього питання". На думку Пфейля, розмови з Мостовенком мали цілком довірливий і щирий характер⁶⁰.

Незважаючи на конфіденційність, такі відносини не могли не набути розголосу, тим більше, що за ними пильно стежили як Варшава, так і російські білоемігрантські кола. Їхні періодичні видання відверто пов'язували дії табору Петрушевича з "совета́ми", а у серпні варшавська преса виступила із сенсаційним повідомленням про укладення таємного договору між урядом Петрушевича і радянською Росією.

Час від часу уряд ЗУНР виступав із запереченням існування подібних зв'язків. В одному з листів до М. Клименка К. Левицький так пояснював галицьку політику щодо радянських режимів: "У боротьбі за висвободження з-під польського ярма не хочемо... викликати ворожнечі большевиків проти нас, щоби большевицька Росія не віддячилась нам таким чином, що відрікається Східної Галичини на користь Польщі, за чим з отсих тактичних причин ми ані не кооптируємо з большевиками, ані воюємо з ними"⁶¹.

Уряд УСРР також спростував звинувачення польських властей щодо "організації банд на території радянської України з метою їх дальшого переправлення до Польщі або до Східної Галичини", про що йшлося у ноті міністерства закордонних справ Польщі від 26 жовтня 1922 р. Водночас український радянський уряд зазначав, що не вважає Східну Галичину частиною Польщі, і що остаточне вирішення східногалицького питання має залежати від волі населення краю⁶².

Минула осінь. За цей час у представництві УСРР в Берліні сталися зміни. Калюжного було переведено до Відня. Після хвороби повернувся до виконання своїх обов'язків Аусем, з яким одразу зустрілися Біберович і Пфейль. Останній через посередника намагався також почути якісь новини від російського посла М. Литвинова. Проте результатів не було. До грудня конкретної відповіді на свої пропозиції уряд ЗУНР не

одержав ні з Москви, ні з Харкова. Чим далі, дедалі більше сумнівів виникало у галицьких українців щодо щирості позиції урядів радянської України і Росії⁶³.

Кінець 1922 р. ознаменувався значним погіршенням міжнародної кон'юнктури для уряду ЗУНР. Найвідчутнішим було те, що зунрівський центр втратив політичну підтримку Лондона, який тривалий час жеврів надію на позитивне для українців розв'язання східногалицького питання. Це пояснювалось, передусім, загостренням ситуації на Близькому Сході. Потребуючи нормалізації відносин з Францією на Близькому Сході, англійський уряд виявив готовність поступитися Східною Галичиною. Певне значення відіграла відставка у жовтні Ллойд Джорджа.

Новий британський прем'єр Бонар Лоу не займав щодо східногалицького питання такої твердої і наполегливої позиції, як його попередник. Польський уряд не забарився використати сприятливу для нього зміну міжнародної ситуації, перейшовши у східногалицькому питанні "від оборони до рішучого наступу"⁶⁴. Внаслідок цього Петрушевичу та його уряду залишилося тішити себе сподіваннями на новий збройний конфлікт між Москвою і Варшавою⁶⁵.

У грудні уряд ЗУНР, здається, дочекався згоди Москви на приїзд галицьких делегатів. Принаймні 4 січня 1923 р. Петрушевич підписав повноваження Надзвичайної дипломатичної місії до Росії і України, до складу якої увійшли Е. Брайтер (голова) та І. Коссак. Галицькі дипломати негайно виїхали до Харкова і Москви. В урядовій інструкції їм ставилося чотири завдання: 1) представити обом радянським урядам політичні цілі уряду ЗУНР, які зводилися до досягнення незалежності Східної Галичини; 2) висловити потреби уряду ЗУНР для досягнення тих цілей; 3) вислухати і передати уряду ЗУНР всі заяви і пропозиції радянських урядів; 4) узгодити позиції обох сторін для майбутнього укладення договору⁶⁶.

Знову доводиться констатувати, що у нашому розпорядженні немає документів, які дали б змогу з'ясувати хід переговорів Брайтера і Коссака з радянськими представниками і досягнуті між ними домовленості. Цілком достовірним є те, що галицькі делегати дісталися до Москви і провели там успішні переговори. Про це свідчить лист Костя Левицького до Я. Біберовича від 7 березня 1923 р., в якому зазначалося: "Справа з Совітами є полагоджена корисно та отсе прошу задержати в строгій тайні і до посольства Совітів звертатися тільки в тих справах, які Вам доручено"⁶⁷.

12 березня 1923 р. РНК УСРР надіслала державам Антанти ноту за підписом Х. Раковського, в якій заявлялося, що український уряд "вважатиме недійсним встановлення якого б то не було режиму у Східній Галичині без його попередньої згоди і без опиту самого населення"⁶⁸. З аналогічною нотою виступив і уряд РСФРР. Проте ані ці демарші України і Росії, ані зусилля уряду ЗУНР, який на початку 1923 р. мобілізував всі сили і можливості, відправивши до Парижа Є. Петрушевича, К. Левицького і навіть митрополита А. Шептицького, не врятували ситуації. 14 березня 1923 р. Рада послів Паризької мирної конференції ухвалила рішення про передачу Східної Галичини під політично-адміністративне управління Польщі і про визнання польсько-радянського кордону.

Отже, повертаючись до поставленого на початку цієї статті питання, можна стверджувати, що навряд чи є серйозні підстави для звинувачень Є. Петрушевича у радянофільстві. Як переконливо свідчать наведені факти, до середини 1919 р. Є. Петрушевич і більшість його уряду поклали надії на союз з УНР, а ще більші — на Антанту, Паризьку мирну конференцію. До більшовиків Петрушевич ставився з недовірою, якщо не з ворожістю, що було неодноразово підтверджено навесні 1919 р., коли радянське

політичне і військове керівництво зробило кілька невдалих спроб дійти домовленості з ним. Незважаючи на поразки на польсько-українському фронті в Галичині і чвари з урядом УНР, Петрушевич і Державний Секретаріат не погодилися на пропозиції радянського керівництва.

Бажання встановити відносини з радянськими Україною і Росією уряд ЗУНР виявив лише в еміграції. Проте, оцінюючи кроки Петрушевича, спрямовані на зближення з Москвою і Харковом у 1920—1923 рр., слід пам'ятати, що, як часто буває у подібних ситуаціях, в еміграції його зовнішня політика була не стільки самостійною, скільки вимушеною реакцією на міжнародну ситуацію та політику великих і сусідніх держав. Втративши територію, галицький уряд шукав зовнішнього опертя і халався за будь-яку реальну чи удавану можливість здобути підтримку інших держав. Тому Петрушевич та його оточення загравали з російськими білоемігрантськими колами, намагалися одержати допомогу в Італії і Ватикані, сподівалися використати суперечності між Францією і Англією, відносинам з якою надавалося пріоритетне значення, відкрили дипломатичне представництво в США, розраховували на зацікавленість великих держав нафтою і концесіями у Східній Галичині тощо. Як бачимо, вони також підтримували таємні зносини з урядами радянських України і Росії.

На нашу думку, такий крок Петрушевича пояснювався не його симпатіями до радянської системи влади, а конкретною міжнародною ситуацією, що склалася на Сході Європи на початку 20-х років. Радянська влада вийшла переможцем у кількатижній громадянській війні. Паралельно із зміцненням влади більшовиків зростала зацікавленість Заходу у встановленні економічних і торговельних відносин з Країною Рад. Першість тут належала Англії, яка відігравала велику роль у формуванні зовнішньополітичного курсу зунрівського уряду.

Оцінюючи кроки Петрушевича на зближення з УСРР, не слід також забувати, що у першій половині 20-х років радянська Україна виглядала дедалі привабливішою для багатьох колишніх опонентів більшовиків. Введення непу поклало кінець селянській війні в Україні. Врахувавши уроки невдалої спроби встановити радянську владу в Україні у 1919 р., РКП(б) і КП(б)У почали виявляти толерантне ставлення до української мови і культури.

Як згадувалося вище, у Харкові було утворено Наркомат закордонних справ УСРР, і радянська Україна відкрила кілька посольств за кордоном. Відомий західний історик Е. Карр зазначав, що Україна була єдиною радянською республікою, яка активно скористалася з наданого їй права проводити власну зовнішню політику і укласти міжнародні договори з тими країнами, які її визнали⁶⁹.

З огляду на все це багато визначних діячів українського національного руху стали замислюватися над тим, аби повернутися в Україну, а дехто, наприклад, колишній голова Центральної Ради професор Михайло Грушевський, навіть зробили цей, як потім з'ясувалося, трагічний крок. Хоча, напевно, лише відносини Петрушевича з радянською владою набули такого динамізму, що продовжувалися навіть після припинення існування уряду ЗУНР.

Вердикт від 14 березня поклав формальний кінець міжнародній діяльності уряду ЗУНР, який було розформовано згідно з наказом Є. Петрушевича. Сам Петрушевич переїхав до Берліна, де й провів решту свого життя. Ухвала Ради послів посилила кризу галицької еміграції й викликала розкол всередині найближчого оточення Петрушевича. Частина на чолі з К. Левицьким засудила зв'язки Петрушевича з більшовиками і вирішила повернутися в Галичину, ставши на позиції "угодовства", тобто порозуміння з поляками. Інші залишились на Заході, але відійшли від активної боротьби, також не погодившись з прорадянським курсом Петрушевича. Останній натомість вирішив пов'язувати свої надії саме з позицією новоутвореного СРСР.

Утворення СРСР у грудні 1922 р. означало подальшу централізацію радянської влади. Протягом 1923 р. поступово було ліквідовано Наркомат закордонних справ УСРР і українські посольства за кордоном. Інтереси радянських республік на міжнародній арені тепер представляли посольства СРСР. В "Положенні про Народний комісаріат закордонних справ СРСР" говорилося про те, що уряд УСРР мав право висувати кандидатури на посади Повноважних представників СРСР у тих країнах, в котрих "інтереси УСРР беруть гору над інтересами інших республік Радянського Союзу". Ці кандидатури мали затверджуватися урядом СРСР. До таких країн було віднесено Польщу, Чехословаччину, Австрію, Румунію, Болгарію, Югославію, Угорщину та Албанію. Крім того, у тих країнах, де інтереси УСРР визнавалися "значними", уряд радянської України пропонував своїх кандидатів на посади дипломатичного характеру (радник чи перший секретар). Такими країнами були Німеччина, Франція, Італія, Туреччина, США і Канада ⁷⁰.

Відносини Петрушевича з радянськими Україною і Росією не припинилися. Ще до ліквідації уряду ЗУНР, у травні 1923 р., М. Левицький повідомив з Праги Раковському, що до нього звернувся зунрівський представник у Празі Є. Левицький, який за дорученням Петрушевича офіційно заявив, що "їхня орієнтація тепер виключно на радянську Україну". Є. Левицький запитував про грошову підтримку та можливість переїзду в УСРР інтернованих у Чехословаччині галицьких військових. Як писав М. Левицький, галичани "масово звертаються за дозволом в'їзду в Україну. Досі це питання остаточно не вирішено, ми з відповіддю зволікаємо, але не відмовляємо їм" ⁷¹. У серпні з проханням надати дозвіл на переїзд в Україну галицького легіону звернувся Комітет інтернованих в ЧСР галичан.

Радянський уряд України не відмовляв проханням галичан, адже й надалі розраховував використовувати український національний рух у Галичині, як і на Волині, Буковині та у Бессарабії, для ослаблення сусідніх "буржуазних" Польщі і Румунії. Підтверджує цей висновок і відповідна записка О. Шумського Раковському, Фрунзе і Квірінгу "Тези нашої політики щодо окупованих Польщею та Румунією українських областей", підготовлена у травні 1923 р. Шумський виходив з того, що УСРР і СРСР не визнають входження цих українських областей до складу Польщі і Румунії, і пропонував підтримувати ідею утворення Галицько-Волинської держави і український рух у Галичині за умови дотримання останнім орієнтації на радянську Україну. Передбачалося також надання українській еміграції із згаданих областей права політичного притулку та утворення на території УСРР центру української еміграції ⁷².

Проте до масового переселення інтернованих галицьких військових з ЧСР в СРСР радянська влада ставилася обережно. За дорученням Чичеріна посольство СРСР у Празі, зокрема його секретар Калюжний, уважно вивчало соціальне становище і політичні настрої особового складу колишніх бригад УГА і, зрештою, дійшло висновку, що робити цього не варто, адже загалом офіцери були настроєні "досить реакційно", а "солдатська маса" була "розложена" внаслідок тривалої війни та сидіння в таборах ⁷³.

Питання вивчало Політбюро Центрального Комітету КП(б)У. У заключенні реферантури ЦК КП(б)У також наголошувалося на "ненадійності" галицької еміграції, яка шукала не стільки політичний притулок від переслідування, скільки мріяла створити "воєнну базу для підготовки нового виступу проти поляків". Крім того, Москва і Харків не бажали псувати відносини з Варшавою, з якою саме в цей час тривали переговори у Москві і від якої радянська влада наполегливо продовжувала вимагати припинення надання будь-якої допомоги політичним силам, згуртованим навколо Петлюри.

Водночас більшовики не збиралися відмовлятися від впливу на галицьку еміграцію і “обескровлення її шляхом надання можливості індивідуального переїзду на Україну найбільш чесному елементу”⁷⁴. Зрештою, 5 жовтня 1923 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було ухвалено прийняти в Україні групи галицьких емігрантів, але при “груповому прийнятті здійснювати індивідуальний відвід”⁷⁵. Проект відповідного листа було направлено до ЦК РКП(б).

Перебравшись до Берліна, Є. Петрушевич відновив зв'язки з тогочасним радником Повноважного представництва СРСР в Німеччині В. Аусемом. На початку грудня 1923 р. він навіть поставив перед урядом УСРР питання про переїзд в радянську Україну шістьох членів його колишнього уряду⁷⁶. Однак з припиненням діяльності уряду ЗУНР інтерес більшовиків до Петрушевича зменшився. Належно, відіграв свою роль і той факт, що влітку 1923 р. Раковського було призначено Повноважним представником СРСР у Великобританії у справах торгівлі. Нове партійно-державне керівництво радянської України не виявляло такого інтересу до контактів з Петрушевичем, як раніше Раковський. Але з огляду на, з одного боку, радикалізацію українського національного руху в Галичині, а з іншого, — на посилення серед галицьких політиків настроїв на порозуміння з Варшавою, Петрушевич ще міг знадобитися. Наприкінці 1923 р. партійне і радянське керівництво УСРР ретельно аналізувало ситуацію, що склалася у Східній Галичині, та стан галицької еміграції в Європі і виробляло подальшу політичну лінію, зокрема, щодо взаємин з Петрушевичем.

⁴⁶ Там же. — С. 181—182.

⁴⁷ Архів уряду ЗУНР. — 313(I)Z. — Лист К. Левицького П. Карманському, 1.03.1922; 315(III)A. — Листи Я. Біберовича з Берліна до К. Левицького, 15, 27, 30, 31.03.1920; Z a k s Z. Op. cit. — S. 88—89.

⁴⁸ Архів уряду ЗУНР. — 315(III)A. — Лист Я. Біберовича до К. Левицького, 15.03.1922.

⁴⁹ Там же. — Лист Я. Біберовича до К. Левицького, 31.03.1922.

⁵⁰ Там же. — Лист з Берліна без підпису (дуже ймовірно, що від Біберовича) до Відня, червень 1922.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 15, арк. 30—31.

⁵² Архів уряду ЗУНР. — 315(III)A. — Лист з Берліна до Відня, червень 1922.

⁵³ Там же. — Листи К. Левицького до Я. Біберовича, 15 і 22.07.1922; Листи Я. Біберовича до К. Левицького, 19, 28 і 29.07.1922.

⁵⁴ Там же. — Лист Я. Біберовича до К. Левицького, 5.08.1922.

⁵⁵ Там же. — Лист К. Левицького до Я. Біберовича, 31.07.1922.

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 87.

⁵⁷ Архів уряду ЗУНР. — 315(III)A. — Лист Я. Біберовича до К. Левицького, 5.08.1922.

⁵⁸ Там же. — 316(IV)A. — Лист Є. Петрушевича до Х. Раковського; 315(III)A. — Лист К. Левицького до Я. Біберовича, 11.08.1922.

⁵⁹ Там же. — 315(III)A. — Лист Я. Біберовича до К. Левицького, 16.08.1922.

⁶⁰ Там же. — 315(III)C. — Звіт О. Пфейля К. Левицькому, 18.08.1922.

⁶¹ Там же. — 314(III)A. — Лист К. Левицького до М. Клименка, 7.11.1922.

⁶² Там же. — 316(IV)C. — Копія Звернення посольства УСРР у Варшаві до МЗС Польщі.

⁶³ Там же. — 315(III)A. — Листи Я. Біберовича до К. Левицького, 5, 12 і 16.10.1922; 1.11.1922; 4.12.1922.

⁶⁴ С л и в к а Ю. Ю. Назв. праця. — С. 11—112.

⁶⁵ Archives of the Ukrainian Cultural and Educational Centre in Winnipeg (Canada). — Ivan Boberskyi Collection. — Vol. 3, file: Загальне листування, 25—31.01.1923. Лист К. Левицького до І. Боберського, представника Галицької республіки в Канаді, 26.01.1923.

⁶⁶ Архів уряду ЗУНР. — 328(II)A2.

⁶⁷ Там же. — 329(III)A. — Лист К. Левицького до Я. Біберовича, 7.03.1923.

⁶⁸ Цит. за: С л и в к а Ю. Ю. Назв. праця. — С. 182—187. Копія ноти Раковського є також в Архіві уряду ЗУНР. — 327(I)A.

⁶⁹ К а р р Э. История Советской России. — М., 1990. — Кн. 1. — С. 309.

⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 26, арк. 174—175.

⁷¹ Там же, спр. 87, арк. 88—89.

⁷² Там же, спр. 615, арк. 47—48.

⁷³ Там же, арк. 34—35.

⁷⁴ Там же, арк. 20.

⁷⁵ Там же, арк. 21.

⁷⁶ Там же, арк. 128.

О. С. РУБЛЬОВ (Київ)

Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського

Восени 1937 р. відбувалася “санация” Соловків: острови треба було “розвантажити” — очікували нові, численні партії в’язнів. Отже, нашвидкуруч фабрикувалися нові “справи” на місцевих старожилів, навіть без звичайних для радянської системи формальних судових засідань ухвалювалися вирокі, за якими проводилися масові страти.

Так, 9 жовтня 1937 р. особлива трійка Управління НКВС СРСР по Ленінградській області у позасудовому порядку розглянула справу № 103010-37 Оперативної частини Соловецької в’язниці Головного управління держбезпеки НКВС СРСР по обвинуваченню 134 “українських буржуазних націоналістів, засуджених на різні терміни за контрреволюційну націоналістичну і терористичну діяльність в Україні, які, залишаючись на попередніх контрреволюційних позиціях, продовжуючи контрреволюційну шпигунську терористичну діяльність, створили контрреволюційну організацію “Всеукраїнський націоналістичний блок...”” Формулювання у справі свідчать, що завели її про людське око — для звітності. Адже важко уявити, наприклад, на користь якої держави могли вести шпигунську діяльність в’язні цієї відірваної від навколишнього світу, однієї з найбільш суворих тюрем СРСР. Та й жодного з них не допитували щодо належності до згаданої “контрреволюційної організації”.

Список “шпигунів” відкривав колишній дійсний член ВУАН М. І. Яворський, був у ньому й другий академік — географ С. Л. Рудницький, а також багато інших українських інтелігентів, переважно науковців, викладачів, літераторів. Серед них було чимало вихідців із західноукраїнських земель, а саме: В. І. Атаманюк-Яблуненко, В. В. Баб’як, О. І. Бадан-Яворенко, М. Л. Баран, Я. С. Войтюк, П. І. Демчук, В. Ф. Дідушок, М. Ірчан, М. А. Качанюк, М. К. Козоріс, М. Т. Косар-Заячківський, Лесь Курбас та ін.¹

Попри відверту надуманість обвинувачення вирок був надзвичайно жорстоким стосовно усіх згаданих осіб — вища міра покарання. Він виконаний 3 листопада того ж року.

Серед “українських буржуазних націоналістів”, засуджених 9 жовтня і страчених 3 листопада 1937 р., був і Михайло Михайлович Лозинський... Про цю непересічну постать ще майже не згадується у сучасній національній історіографії, за винятком цікавої розвідки доцента Львівського університету ім. І. Франка О. М. Сухого².

М. М. Лозинський народився 30 липня 1880 р.³ у с. Бабині Катуського повіту (Східна Галичина) на території колишньої Австро-Угорщини (нині — с. Бабин-Зарічний Катуського району Івано-Франківської області).

Виходець із незаможної родини, він вже з 3 класу гімназії змушений був заробляти на навчання приватними уроками. Соціальне походження Лозинського спричинило й те, що його суспільно-політична свідомість формувалася під впливом радикальної партії Галичини, насамперед творів І. Франка. У 1899—1901 рр. він був активним членом цієї партії та співробітником її друкованого органу — “Громадського голосу”.

Після закінчення гімназії 1900 р. М. М. Лозинський вступає на юридичний факультет Львівського університету, починає співпрацювати у львівському щоденнику “Діло”, органі національно-демократичної партії, хоча не був її членом.

У 1901—1903 рр. Лозинський навчався на юридичному факультеті Віденського університету, згодом разом з дружиною жив у Цюріху (Швейцарія).

Брак засобів для існування змусив подружжя повернутися до Львова, де Михайло Михайлович шукає заробітків як журналіст, літератор, перекладач. Допомагають йому у цьому, зокрема. М. С. Грушевський та І. Я. Франко, даючи можливість робити переклади, писати статті для редагованого ними "Літературно-наукового вісника". На початку 1906 р. Лозинський стає кореспондентом київського українського часопису "Громадська думка" (згодом — "Рада"), у середині того ж року запрошений на посаду редактора "Діла".

Російська революція 1905—1907 рр. відкрила перед українським національним рухом нові можливості. 1907 р. молодий журналіст вперше відвідав Київ і відтоді майже щороку бував у цьому місті, а також в Одесі, Харкові, Варшаві, Вільно, Москві, Петербурзі, розширюючи і поглиблюючи свій світогляд. Регулярні відвідини ним, галичанином, Російської імперії тривали до початку першої світової війни.

Знайомство М. М. Лозинського спочатку у Львові, а згодом у Відні й Цюріху з представниками російської та української політичної еміграції, діячами міжнародного соціал-демократичного руху вплинуло на формування його політичного світогляду: у міжнародному соціалістичному русі він став відомий як прибічник анархо-комунізму школи Бакуніна-Кропоткіна. Але анархізм Лозинського мав виразне українське національне забарвлення, і будь-яку політичну партію або течію він оцінював насамперед з точки зору її ставлення до національного питання. Саме тому не викликала у нього симпатій програма російської соціал-демократії з притаманними їй централістськими тенденціями, а теорію і практику ППС він розцінював як різко шовіністичні.

Як неприхильні для майбутнього відродження українського народу характеризував Михайло Михайлович публікації "батьків" наукового соціалізму, присвячені революційним подіям 1848 р. 1906 р. спочатку як стаття, а невдовзі й окремим виданням побачила світ брошура Лозинського з аналізом поглядів К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Лібкнехта щодо відбудови Польської держави (тобто історичної Польщі у кордонах 1772 р.)⁴. "І не є се несвідомість річи, що творці соціальної демократії заговорили про відбудоване історичної Польщі, засуджуючи тим самим на національно-політичну смерть українців, литовців і білорусів, — хоч у такій справі і у таких людей і несвідомість не оправдане, — тільки свідоме становище соціально-демократичних державних централістів"⁵, — підсумовував свої роздуми автор.

Плідна праця Лозинського-журналіста знайшла відображення у численних статтях, перекладах, вмішених протягом 1900—1917 рр. у різних друкованих органах. Значна їх частина згодом видана окремими книжками (певна кількість цих брошур — уже в роки першої світової війни — була надрукована коштом "Союзу визволення України" у Відні)⁶.

Невідомо, як складалася б подальша доля М. М. Лозинського, коли б не вибухнула перша світова війна, а згодом не розпочалася доба українських визвольних змагань 1917—1920 рр. Цілком можливо, що, залишивши юнацькі поривання, він надалі був би звичайним галицьким газетярем, обтяженим великою родиною, з щоденними турботами про хліб насущний, а в пам'яті нащадків залишився б лише як один з багатьох місцевих українських журналістів, які співпрацювали з М. Грушевським у львівській період життя ученого, були особисто знайомі з І. Франком, М. Павликом та іншими відомими діячами свого часу (відрізняючись від колег хіба що досить екзотичними — анархо-комуністичними — політичними уподобаннями, рідкісним для Галичини безбожництвом і як наслідок впертим небажанням хрестити власних дітей).

Та сталося інакше. Свідомий українець, М. М. Лозинський вітав створення і діяльність Центральної Ради, негативно поставився до більшовицького перевороту, схвалив Брестський мир і прихід у Наддніпрянську Україну австро-німецьких військ. Натомість різко негативно він оцінював гетьманський переворот і проголошення Української Держави П. Скоропадського, критикував їх на шпальтах львівського “Діла”, будучи певний час його головним редактором.

Крах Австро-Угорщини восени 1918 р. і кардинальна зміна ситуації у Східній Галичині, проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, початок польсько-української війни за Львів змусили його залишити становище стороннього (хоча і зацікавленого) спостерігача і поринути у вир подій. На початку листопада Лозинського кооптовано до Української Національної Ради. У лютому 1919 р. він як член української делегації брав участь у переговорах з комісією Антанти на чолі з французьким генералом Ж. Бартелемі, яка запропонувала воюючим сторонам перемир'я і демаркаційну лінію, вигідну Польщі.

10 березня 1919 р. у Станіславі на пропозицію Президента Української Національної ради ЗОУНР (Західної області УНР — так стала називатися ЗУНР після злуки з Українською Народною Республікою) Є. Петрушевича⁷ Лозинського було призначено товаришем (заступником) державного секретаря закордонних справ ЗОУНР і доручено йому керівництво секретаріатом (держсекретар закордонних справ В. Панейко тоді перебував на Паризькій мирній конференції як заступник голови делегації УНР)⁸.

17 квітня 1919 р. М. М. Лозинський вирушив до Парижа як голова Надзвичайної делегації ЗОУНР для вирішення спірних питань між ЗОУНР і Польщею. Разом з ним виїхали полковник Д. Вітовський та доктор О. Кульчицький. У Парижі члени Надзвичайної делегації ЗОУНР були включені до складу делегації УНР (Лозинський і Вітовський — як делегати, Кульчицький — як урядовець)⁹.

Звільнений з посади делегата у Парижі згідно з листом диктатора ЗУНР Є. Петрушевича від 12 грудня 1919 р., М. М. Лозинський став приватною особою. На початку 1920 р. він з родиною оселився у німецькому місті Гейдельберзі, періодично виїжджаючи звідти у справах до Берліна, Відня, Парижа та Праги.

З організації 1921 р. Українського вільного університету (УВУ)¹⁰ у Відні (восени того ж року переведений до Праги) Лозинський працював у ньому ординарним професором міжнародного права аж до 1927 р. — часу свого виїзду в УСРР. У першому семестрі роботи УВУ, який розпочався 24 січня 1921 р. у Відні, на факультеті права і суспільних наук професор Лозинський читав такі курси: монархія і республіка, існуючі держави, парламентарна та радянська форми влади. Восени того ж року (вже у ЧСР) він увійшов до складу першого Сенату УВУ у Празі (1921/22 навчальний рік), виконуючи у ньому функції економічного референта (квестора)¹¹. Незабаром було видано конспект його лекцій з міжнародного права¹².

У травні 1921 р. у Гейдельберзі М. М. Лозинський завершив свою, мабуть, найвідомішу працю “Галичина в рр. 1918—1920”, що містить відомості й узагальнення, цінні і для сучасних істориків українських визвольних змагань¹³. У “Передньому слові” викладено авторську концепцію книги: “В сій праці поклав я собі за задачу дати огляд політичної історії української Галичини в часі творення української державности.

Обробленне праці не є рівномірне. Наскільки я сам був учасником подій, має вона до деякої міри мемуарний характер. Там знов, де треба було опиратися виключно на документи (акти державної влади, преса і т. п.), я мусів обмежитися матеріялом, який міг зібрати в еміграційній обстанові. Через те окремі часті праці неоднаково повні й оброблені.

Та все-таки я думаю, що ліпше видати працю в такому виді, в якому її тепер міг написати, ніж відкладати її до того невідомого часу, коли можна буде зібрати й використати весь матеріал. І в такому виді — сподіюся — вона сповнить свою задачу”¹⁴.

Повертаючись до власної обіцянки, яку він дав після виходу з уряду, а саме: підготувати і видати книги “Справа Східної Галичини на Міровій конференції” та “При державній праці (Львів—Станиславів—Париж)”, Лозинський зауважив: “Випускаючи сю працю, я до певної міри сповняю також висше зазначену обітницю, бо представлення справи Східної Галичини на Міровій конференції ввійшло в цілости в сю працю, а так само ввійшла сюди значна частина матеріалів і уваг, які мали ввійти в другу з заповіджених праць”¹⁵.

Наступного року дослідження М. М. Лозинського було опубліковане коштом Українського соціологічного інституту у Відні під керівництвом М. С. Грушевського як п'ята книга серії “Українська революція. Розвідки і матеріали”.

У передмові “Від видавництва” М. С. Грушевський звертався до читачів: “Отся книга М. Лозинського служить доповненням праці П. Христюка, що подає загальний начерк історії революції на великій Україні. Український Соціологічний Інститут бажав би доповнити сей начерк подібними працями про розвій подій в тих же роках в таких краях, як Закарпатська Україна, Бессарабія, Крим, Кубань, українські кольонії на Далекім Сході”¹⁶.

Після рішення Конференції амбасадорів Антанти від 14 березня 1923 р., яке санкціонувало окупацію Польшею Східної Галичини¹⁷, Є. Петрушевич, повернувшись з Парижа, переїхав з Відня до Берліна і звернувся до М. М. Лозинського з проханням викласти свою думку про тогочасне політичне становище. Професор у меморандумі рекомендував і надалі не визнавати польську державність, права Польщі на окупацію західноукраїнських територій, пропонував зберегти закордонний центр ЗУНР, а також підтримувати у краї національно-революційну боротьбу.

У червні того ж року Є. Петрушевич запропонував Лозинському увійти до числа його найближчих співробітників. Той погодився, і їх співпраця тривала до кінця 1924 р., коли внаслідок особистих розходжень раптово припинилася.

Під час розмови Петрушевича з Лозинським перший виклав своєму візаві власне бачення ситуації, яке зводилося до того, що визволити українські землі від польського панування можна лише за допомогою міцного Радянського Союзу. Який соціальний лад буде в майбутньому у Галичині — справа прийдешнього, а на сьогодні це не настільки важливо, нехай навіть він буде і комуністичний¹⁸. Тоді ж Лозинський дізнався про контакти Є. Петрушевича з Українською військовою організацією та її керманічем — полковником Є. Коновальцем. Ці взаємини були напруженими: УВО не хотіла підкорятися, а прагнула відігравати роль самостійного і рівноправного партнера.

Наприкінці 1923 р. за дорученням Є. Петрушевича професор встановив зв'язки з радянськими дипломатами у Празі і відтоді аж до виїзду у Харків постійно перебував у полі тяжіння Повпредства СРСР у ЧСР. Бесіди з повпредом В. О. Антоновим-Овсієнком, сталі контакти з радниками Н. М. Калужним та А. Т. Приходьком, які представляли інтереси УСРР (вони були комуністами з виразним національним обличчям — обидва в минулому українські есери, згодом — боротьбисти), сприяли зміцненню радянофільських поглядів емігранта, спрямовуванню думок і дій М. М. Лозинського у потрібне для радянської зовнішньої політики річище. Влітку 1926 р. у кабінеті Калужного галицький політик познайомився з К. А. Максимовичем, заступником

Уповноваженого НКЗС СРСР при харківському уряді й водночас одним з керівників Компартії Західної України.

Михайло Михайлович (широко освічена людина високої інтелектуальної культури — він вільно володів польською, німецькою та французькою мовами) готував і вміщував (погоджуючи з Повпредством СРСР) у різних західноєвропейських виданнях статті з питань міжнародної політики, насамперед ситуації у Східній Галичині та навколо неї, що висвітлювали проблеми з прихильної до СРСР точки зору. Деякі редакції за публікацію статей вимагали грошей, і фінансування цих видатків брало на себе радянське Повпредство у Празі. Так, у кошторисі витрат на закордонну українську роботу на 1925/26 фінансовий рік, складеному апаратом Уповнаркомзаксправ при РНК УСРР, у статті видатків “на Прагу”, зокрема, зазначалося: “Організація інформування європейської преси (через Лозинського) — 600 крб.”¹⁹

Втім, далеко не всі пропозиції М. М. Лозинського сприймалися позитивно радянською стороною. Наприклад, 26 лютого 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання “Проект емігранта Лозинського щодо створення політичного центру із західноукраїнської еміграції” і після обговорення відхилило цю пропозицію²⁰. Не на користь професора склалася ситуація й на засіданні комісії із закордонних справ політбюро ЦК КП(б)У 21 серпня того ж року. Після доповіді А. Т. Приходька “Про в'їзд Лозинського в СРСР” спочатку було ухвалено: “Не заперечувати”. Але незабаром цей пункт порядку денного викреслили з протоколу²¹.

Згадані дії партійно-державного керівництва УСРР мали свою логіку. Це яскраво ілюструє рішення тієї ж комісії від 4 травня 1926 р., коли розглядалося аналогічне прохання Є. Петрушевича. Тоді вирішили: “Беручи на увагу, що з виїздом Петрушевича з Берліна його місце представника УНДО займе більш ворожа нам група явно угодового характеру, вважати приїзд Петрушевича в УСРР недоцільним”²². Отже, у праві на громадянство УСРР колишньому диктаторові ЗУНР відмовили, натомість владні структури радянської України не припиняли надавати фінансову допомогу йому особисто, його політичному угрупованню та друкованим органам.

Очевидно, з аналогічних мотивів визнали за доцільне ще деякий час не давати дозволу на приїзд в УСРР М. М. Лозинському: за кордоном він був ще необхідний і з точки зору відповідного інформування західноєвропейської преси та громадської думки, і з погляду радянофільського впливу на емігрантське середовище.

Як зазначалося у довідці апарату УНКЗС СРСР у Харкові (травень 1926 р.), центр радянофільства знаходиться у Празі. Головним чином це технічна інтелігенція, професура, студентство. “Основний настрій цих кіл, — наголошувалося у документі, — виїхати в радянську Україну, докласти своїх знань на радянській роботі, не провадячи боротьби з радянським урядом. Студентство живиться надією — по закінченні своїх навчальних закладів потрапити в Україну і лояльно працювати”²³. Серед лідерів радянофілів називалося, зокрема, прізвище професора УВУ, географа С. Л. Рудницького. Його колега Лозинський у довідці не згадувався, проте, безперечно, був одним із провідників радянофілів.

Аргументацію радянофільській пропаганді постачала не лише Антанта своїм рішенням від 14 березня 1923 р. стосовно Східної Галичини, але і зміна курсу (здавалося, серйозно і на тривалий час) правлячої в СРСР більшовицької партії: нова економічна політика та “українізація” в УСРР (починаючи з відомої постанови ВУЦВК і РНК УСРР “Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови” від 1 серпня 1923 р.).

За цих обставин неважко зрозуміти природне бажання М. М. Лозинського як свідомого українського інтелігента залишити емігрантське середовище, мати власний дах над головою на рідній землі і працювати задля піднесення культури і добробуту свого народу.

Подальша еволюція поглядів Лозинського в напрямку націонал-комунізму відображена в останній в еміграції його значній праці "Уваги про українську державність", знову ж таки підготовленій за погодженням з радянським дипломатичним представництвом у Празі, яку надрукувало Українське робітниче товариство "Єдність" у Відні (очевидно, за радянські гроші) ²⁴.

Автор поборював поширений в еміграції погляд, що "Українська Соціалістична Радянська Республіка є тільки особливою формою російсько-большевицької окупації України", і стверджував, що "Радянська Україна стає національним і державним центром усіх українських земель, основою для здійснення соборної української державности" ²⁵. Завершувалася книга своєрідною політичною програмою, зверненою до української еміграції: "Тільки стоячи на твердому ґрунті існуючої української радянської державности, можна розв'язувати як слід міжнародні питання з погляду інтересів України.

І тільки стоячи на цьому ґрунті, стане ясно, що на випадок нападу ворожих сил на Україну весь український нарід мусить обороняти Українську Радянську Державу, змагаючи до того, щоб вона обняла всі українські землі" ²⁶.

За політичними деклараціями та прилюдними виступами у пресі були здійснені й практичні кроки, котрі свідчили, що тогочасні переконання Лозинського були цілком щирими. Восени 1926 р. він від імені усієї родини подав заяву з проханням надати радянське громадянство. Цього разу питання було вирішене позитивно: у квітні 1927 р. до УСРР виїхали сини професора, у вересні того ж року в радянську Україну вирушив і сам Михайло Михайлович (згодом, у квітні 1928 р., до Харкова прибула дружина, останньою, у травні 1931 р., після завершення навчання в ЧСР до родини приєдналася донька).

По дорозі до СРСР М. М. Лозинський на день зупинився у Львові, де зустрівся з відомими галицькими політиками Костем та Дмитром Левицькими, а також Дмитром Паліївим. До К. Левицького та його родини реемігрант завітав із прощальним візитом ввічливості, не маючи наміру вести бесіду на політичні теми. З двома ж іншими у нього відбулися ґрунтовні розмови.

Тодішнього голову ЦК Українського національно-демократичного об'єднання М. М. Лозинський запитав, що він повинен передати харківським урядовцям про політику УНДО (помилково розраховуючи, що відразу по приїзді матиме аудієнції у Л. М. Кагановича, Г. І. Петровського та В. Я. Чубаря). І дістав відповідь, що для Д. Левицького радянська Україна — лише тимчасовий перехід до справжньої української державности, але за певних обставин УНДО не проти кооперування з більшовиками, шкода лише, мовляв, що тут, у Галичині, бракує розумних більшовиків.

Д. Паліїв (родину якого добре знав Лозинський), дізнавшись про переїзд професора через Львів, зайшов попрощатися, вибачився за ненадрукування свого часу у львівській пресі якоїсь статті Михайла Михайловича. Водночас цей представник праворадикальної течії УНДО висловив здивування рішенням Лозинського, згадав власне перебування у Харкові (1925 р. за дорученням Є. Коновальця Д. Паліїв від імені УВО вів переговори з харківським урядом про можливу співпрацю проти Польщі, які не дали, проте, позитивних результатів), наголосивши при цьому, що перше приємне враження від українізації невдовзі змінилося у нього гнітючим настроєм від браку свободи. Та навряд чи така

песимістична оцінка співрозмовника могла зупинити професора, тим більше, що в Харкові вже перебувала частина його родини.

Того ж дня з прощальним візитом Лозинського відвідав також його знайомий по Празі Мирон Коновалець, брат полковника²⁷.

15 вересня 1927 р. М. М. Лозинський перетнув кордон СРСР, затримався на деякий час у Києві, а згодом виїхав до Харкова, де й оселився...

20 жовтня 1927 р. колега Лозинського по УВУ, професор Д. І. Дорошенко повідомляв у листі до В. К. Липинського: “Галичани потроху перекочують на схід. Лозинський виїхав до рад[янської] України, випрохавши у чеського уряду 5 000 корон на дорогу. Чехи дали гроши, але тепер стягають їх з Укр[аїнського] ун[іверсите]ту по 1 000 корон місячно. Рудницький виїхав торік. Він до самого останку заперечував, що їде, і заявив про це лиш 2-го жовтня, по тому, як 1-го дістав платню за місяць жовтень вперед з ун[іверсите]ту. Тоді за кілька день зібрався й виїхав. Дністрянського вибрали в київські академики. й він мав також їхати, але виявилось, що київські академики дістають не 380 карб. в місяць, а 180, то це його і здержало”²⁸.

У свою чергу, 27 січня 1928 р. С. Л. Рудницький повідомляв з Харкова професору УВУ С. Дністрянському у Прагу: “Тут є вже від довшого часу Лозинський з синами. Мама й д[очка] будуть на. — *О.Р.*] разі. Лозинський велів Тебе широ поздоровити [з обранням академіком ВУАН. — *О.Р.*]. Часами заходжу до него”²⁹.

З 1 жовтня 1927 р. М. М. Лозинський викладав у Харківському інституті народного господарства. 21 лютого 1928 р. ректорат ХІНГУ, “маючи на меті посилення в Інституті викладання з укромови”, письмово звернувся до Головпрофосвіти НКО УСРР з проханням “затвердити штатним професором ХІНГ тов. Лозинського”. У зв’язку з тим, що останній не мав повного штатного навантаження, керівництво вузу просило “асигнувати додаткові кошти для його навантаження по викладанню відповідних дисциплін”³⁰.

9 березня Кваліфікаційна комісія Держнаукметодкому НКО звернулася до професора Українського інституту марксизму-ленінізму М. І. Яворського з проханням визначити політичне обличчя та “ідеологічний бік праць” Лозинського (відверто підстраховуючись, оскільки це питання вже неодноразово ретельно вивчалось й дипломатичними представниками України в Празі, й ДПУ та й самим апаратом НКО, перш ніж запросити Михайла Михайловича до УСРР). У відповіді тогочасного лідера вітчизняних істориків-марксистів від 10 березня 1928 р. “з висоти партійного Олімпу” (вислів Лозинського) повідомлялося: “Проф. Лозинський М. М. відомий з дореволюційних часів — анархіст сказати б, до останніх років, зокрема за часів революції в Галичині займав позицію *немарксистську*. Це особливо виявляється в його праці “Українська революція — Галичина 1918—1920 р.”, що вийшла 1922 р. Але з марксизмом пр[оф]. Лозинський завжди був знайомий, хоч не поділяв його, працюючи в націоналістичних організаціях як публіцист. Цей одпечаток і носять його розвідки, писані до 1924 р.

Після 1924 р. проф. Лозинський займає став (так у тексті. — *О.Р.*) платформу діялектичного матеріалізму, що вже наглядно видно з його останньої праці “Уваги до української державности” з 1927 р. Хоча й в ній автор ще не цілком одійшов од своїх старих поглядів, хоча цілком залишив те, що в його було з анархістичної платформи.

Я гадаю, що пр[оф]. М. Лозинського цілком безпечно можна використати на роботі й посаді професора держ[авного] права. Проф. Лозинський, між іншим, вже працює в Інституті марксизму в Комісії вивчення рев[олюційної] боротьби на Зах[ідній] Україні”³¹.

Лише після такої рекомендації розпорядженням по Управлінню профосвіти НКО від 13 березня М. М. Лозинського затвердили з 1 січня 1928 р. штатним професором I групи ХІНГУ з спеціальності “Міжнародне право”. Документ підписаний заступником наркома освіти А. Т. Приходьком, знайомим Лозинського з празьких часів³².

Перші три роки роботи у Харкові були для Лозинського важкими з огляду на потребу призвичаїтися до місцевих умов, довести свою наукову й педагогічну кваліфікацію, налагодити стосунки з колегами, розібратись у хитросплетіннях ідеологічної атмосфери. Як свідчив він згодом: “В Харкові НКО устроїв мене на роботу в Інституті народнього господарства як професора міжнароднього права і дійсного члена науково-дослідчої катедри права. Це устроєння йшло дуже поволі, на посаді професора мене затверджено аж в лютому чи березні 1928 р. і навантажено ріжними побічними дисциплінами, як історія Заходу, лад буржуазних держав тощо, бо основні виклади з міжнароднього права мав проф. Гладстерн, за якого стояла і стара професура, і адміністрація, і партійці, його аспіранти, так, що мене вважали за “інтруза” (“непроханого гостя” (польськ.) — *O.P.*), цебто накиненого Наркомосом”. Почасти таке ставлення до професора мало місце й у Всеукраїнському комуністичному інституті радянського будівництва та права, куди він перейшов після реорганізації ХІНГУ.

Весь цей час Лозинському доводилося воювати за “місце під сонцем”, доводити свою фахову кваліфікацію. Лише з від’їздом професора О. М. Гладстерна до Москви (жовтень 1932 р.) він дістав можливість більш-менш спокійно працювати.

Вже після першого року роботи у Харкові М. М. Лозинський дійшов невтішного для себе висновку, зіткнувшись із безліччю проблем взаєминах з колегами та студентами: “Мое нещастя в тому, що я — галичанин. Тут галичан ніхто не любить. Старша руська публіка ставиться до них вороже — як до большевицького зняряддя для українізації (вічні розмови про “галицьку мову”). Старші місцеві українці ставляться ще гірше, вважають галичан за “зрадників” та “большевицьких наймитів”. А радянський актив і партійці теж їх уважають за щось окреме від себе. Мені це особисто дуже боліло”. Щодо закидів у “галицькій мові” Михайло Михайлович докладніше пояснював: “Це останнє все мені пригадували тутешні люде, як українці, так і руські, вишукували — аж до неприличности — “галицький акцент” в моїй мові, бачили його навіть там, де були зах[ідньо]європейські елементи, прим[іром] у вимові чужих слів. Це мені особливо остогидло”³³.

По кількох місяцях перебування в УСРР правник пригадав, очевидно, свою розмову з Д. Паліївим у Львові і оцінку останнім гнітючої атмосфери відсутності особистої свободи, яка огортала будь-якого рядового громадянина радянської України (М. С. Грушевський передавав це словами “почуте пильного ока над усім”).

У березні 1928 р. до Києва приїжджав західноукраїнський науковець М. М. Кордуба, який брав участь у жалобному засіданні Історичної секції ВУАН, присвяченому 20-річчю смерті В. Б. Антоновича. Ділячись з читачами “Діла” своїми київськими враженнями, особливий наголос він зробив на кардинальних вадах пануючої в радянській Україні системи: “Хоч як воно звучатиме парадоксально, бо саме під політичним оглядом все там пішло в шкереберть, приходиться сконстатувати, що в прирівнянні до передвоєнної доби саме політичне положення громадян ще найменше змінилося. Остала ця ж сама поліційна система надзору і настирливої, дошкульної контролі приватного життя, ця ж сама самоволя уряду і брак захисту перед цією самоволею, ще більша, чим за старого режиму, нетолеранція до всякої критики або хоч би відмінної думки...”³⁴.

Відчув це дуже швидко і М. М. Лозинський. Наприклад, 2 серпня 1928 р. йому надіслав листа з Берліна І. Проць, редактор “Українського прапора”, органу Є. Петрушевича. Відповідав адресант на звернення до нього Михайла Михайловича. Приватний лист, що переслався через Повпредство СРСР у Німеччині, за вказівкою заступника Уповноваженого НКЗС І. Ю. Кулика перлюстрували, машинописні копії надіслали “для відома” секретарям ЦК КП(б)У С. В. Косіору та П. П. Любченку, а також заступнику голови ДПУ УСРР К. М. Карлсону. І лише після цього оригінал віддали адресату³⁵. Не дивно, що протягом 1928—1929 рр. М. М. Лозинський свідомо звів до мінімуму листування із закордонном, збагнувши, що у “фортеці в облозі” (тобто сталіністському СРСР) діють власні “правила гри”, за одним з яких громадянам “країни соціалізму” не рекомендувалося вести кореспонденцію із навколишнім світом.

Поряд з викладацькою роботою професор Лозинський проводив значну наукову діяльність, був активним дописувачем тогочасної республіканської періодици. Зокрема, на шпальтах харківського щомісячника “Червоний шлях” регулярно (іноді 4—5 разів на рік) з’являлися його статті з оглядом поточних подій міжнародного життя³⁶.

Людина непересічних здібностей, надзвичайно енергійна, сповнена творчих задумів, М. М. Лозинський швидко зрозумів, що в країні його перебування (на рідній — не своїй землі) піднести власний статус “рядового професора” до рівня хоча б завідуючого кафедрою можна лише за неодмінної умови — мати партквиток у кишені. Приблизно з 1930 р. бажання стати членом КП(б)У перетворюється на своєрідну ідею фікс науковця. Він докладає до цього максимум зусиль, використовує харківські знайомства, неодноразово розмовляє з наркомом освіти М. О. Скрипником³⁷. У професора, очевидно, складалося враження, що нарком не зовсім прихильно ставиться до справи його “партизації”. Проте факти, наведені секретарем ЦК КП(б)У П. П. Любченком у промові “Огонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильниках” 22 листопада 1933 р. на об’єднаному пленумі ЦК та ЦКК КП(б)У, свідчать про протилежне.

Панас Петрович запевнив присутніх, що можна “назвати десятки фактів наполегливості” покійного Скрипника “в обороні націоналістів”. Серед тих, що їх навів промовець, був і такий: “Напосідливо тягнув він (М. О. Скрипник. — *О.Р.*) до партії професора Лозинського, члена центру УВО. Вже наприкінці 1932 р. викликав він до себе секретаря осередку, вимагаючи прийняти Лозинського до партії”³⁸. Тиражована республіканською пресою ця доповідь надала Лозинському сумну “популярність”.

Але це було дещо згодом...

У березні 1931 р. у зв’язку з арештами у справі “Українського національного центру” львівське “Діло” сповістило читачів: “Польські джерела повідомляють, будьто би ДПУ впало на слід великої української націоналістичної організації, яка приготувляла змову для відірвання України від СРСР [...]. Змову викрили. Арештували багато старшин-українців і емігрантів із Сх[ідної] Галичини. [...] Арештували теж члена ВУАН, проф., д-ра Михайла Лозинського зі Львова [...]. Більшість арештованих заслали на Соловецькі острови”³⁹.

Відомості про Лозинського не відповідали дійсності, і професор, який тоді ще перебував на волі, на прохання харківського часопису “Західна Україна” написав і надіслав спростування до львівського тижневика комуністичного напрямку “Сила”⁴⁰.

Час Михайла Михайловича прийшов через два роки — 21 березня 1933 р. за обвинуваченням у приналежності до “Української військової організації” він опинився за ґратами⁴¹. 13 квітня того ж року в’язень написав заяву до Колегії ДПУ, в якій висловив бажання “порвати з усім

тим моїм протирадянським минулим, яке привело до мого арештування, розказати абсолютно все, що знаю про цю організацію, її діяльність та її членів”. Наприкінці він зазначив: “...Прошу вибачення, що так довго відтягував складення цієї заяви”⁴².

Вибачатись не було за що: Михайло Михайлович був лояльним (можливо, навіть занадто) громадянином УСРР, своєрідним “безпартійним більшовиком” і, безперечно, не належав до антирадянського підпілля, не відвідував таємних зібрань змовників-контрреволюціонерів. Він не закладав вибухівку у будинку Держпрому, не чатував з кинджалом у кишені в приймальній Г. І. Петровського або В. Я. Чубаря, влучний постріл його револьвера не загрожував життю секретарів ЦК КП(б)У, а кинута ним граната — автомобілю й персоні В. А. Балицького. Він був людиною інтелектуальної праці, і його руки звично тримали перо чи гортали сторінки книг. Це і була його “зброя”, яку, втім, він з 1924 р. беззастережно віддав на службу пануючому у радянській Україні режиму, котрий, здавалось, ось-ось мав забезпечити процвітання рідного народу, піднесення його культури, освіти, науки...

Чому Михайло Лозинський, правник за освітою і покликанням, 13 квітня 1933 р. пішов всупереч власному фаху і сумлінню й написав покайну заяву?

Як можна зрозуміти із матеріалів слідства у “справі” УВО та реабілітаційних матеріалів, методи безпосереднього фізичного впливу (тобто жорстоке побиття та ін.) на початку 30-х років слідчими ДПУ ще широко не застосовувалися. Це прийшло пізніше — в другій половині десятиріччя. А поки що цілком вистачало й таких “випробуваних” методів, як психологічний тиск, погрози, слідчий “конвеєр”, позбавлення сну упродовж кількох діб.

Зокрема, один з підсудних у “справі” УВО М. М. Теслюк 14 травня 1956 р. так відповів на запитання, чи застосовувалися щодо нього під час слідства у 1933 р. “засоби фізичного впливу — побиття та інші знущання”: “Ніхто фізичних засобів впливу або інших безпосередніх знущань щодо мене не застосовував і не припускався, але [...] мене тривалий час допитували до ранку. Слідчий відпочивав вдень, проте я майже був позбавлений сну, оскільки вдень будь-який відпочинок на койці адміністративної в’язниці був заборонений”. Інший підсудний у цій самій “справі” М. Т. Чехович згадував: “Незаконність слідства полягала у застосуванні методів психологічного впливу — слідство конвеєром протягом 11 діб, утримування на самому лише голодному пайку, неодноразові виводи нібито на розстріл та ін.”⁴³

У випадку з М. М. Лозинським ДПУ не довелося долати значних перешкод: люблячий батько і чоловік, Михайло Михайлович, насамперед, переживав за долю своєї родини. І на цьому безпомилково зіграло слідство. 13 квітня 1933 р. з’явилася згадана вище заява, в якій, зокрема, вказувалося: “Прохаю також пошадить мою сім’ю і дати моїм дітям змогу бути корисними робітниками радладу”⁴⁴.

23 вересня того ж року судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР М. М. Лозинський був засуджений до десяти років виправно-трудових таборів і 10 грудня 1933 р. етапований на Соловки⁴⁵. Перебуваючи в ув’язненні, науковець неодноразово звертався до владних структур СРСР з проханням про реабілітацію та звільнення. Наприклад, 10 серпня 1934 р. він адресував таке клопотання наркомун внутрішніх справ СРСР Г. Ягоді, 20 лютого 1936 р. — безпосередньо Й. Сталіну (ші листи, на жаль, не вдалося відшукати). 24 березня та 8 травня 1937 р. аналогічні звернення були направлені наркомун внутрішніх справ М. І. Єжову. Згодом були 9 жовтня та 3 листопада 1937 р. ...

Питання про реабілітацію правника порушив 24 серпня 1956 р. директор Інституту суспільних наук АН УРСР, професор

І. П. Крип'якевич. У його зверненні до ЦК КПУ та Прокуратури УРСР містилося прохання “дати правдиву оцінку одному з відомих західноукраїнських діячів М. Лозинському”. Поряд з об'єктивними відомостями про Михайла Михайловича лист містив і неточну інформацію (наприклад, що Лозинський 1920 р. “працював в Галревкомі, де відав питаннями міжнародних зв'язків”) ⁴⁶. Як би там не було, але це клопотання ініціювало реабілітаційний процес. Додатковий імпульс цій справі надала заява вдови Лозинського — Марії Рафаїлівни, надіслана 30 серпня 1956 р. із Караганди на ім'я Генерального Прокурора СРСР Р. А. Руденка ⁴⁷.

27 листопада 1956 р., ймовірно, на запит Прокуратури та КДБ УРСР І. П. Крип'якевич підготував відзив про М. М. Лозинського, цікавий, насамперед, особистісними моментами. У ньому йшлося: “Я познайомився з Михайлом Лозинським в 1909—1914 рр., коли він був співробітником щоденника “Діло” у Львові. “Діло” було органом української національно-демократичної партії, але Лозинський підкреслював, що він не визнає програми партії, а працює в редакції тільки для заробітку. Він був талановитим публіцистом, давав інтересні, загострені статті, часто критикував австрійський уряд і польську шляхту, яка експлуатувала селянство Галичини. Він виступав часто на робітничих мітингах, був добрим промовцем, гостро ставив соціальні питання”.

Історик підкреслював: “Лозинський не був членом ніякої партії, називали його “анархістом”. Був широко освіченою людиною, прекрасно володів німецькою і французькою мовами, знав добре російську і західноєвропейські літератури”. І далі у відзиві стисло розповідалося про останні роки життя М. М. Лозинського: “В 1920-х роках був професором міжнародного права у Українському університеті у Празі, друкував наукові статті у збірниках університету. Десь в 1925 р. (точно не пам'ятаю) переїздив з Праги через Львів, їдучи на радянську Україну, — тоді я бачив його востаннє — був у радісному настрої, мав надію розгорнути широку наукову і літературну діяльність в країні соціалізму. З пізнішого часу я знаю тільки із вісток у газетах, що Лозинський був співробітником Інституту Маркса-Енгельса в Харкові, працював в Міністерстві закордонних справ, написав велику книгу про міжнародне право” ⁴⁸.

Ухвалою Військового трибуналу КВО від 24 вересня 1957 р. постанови Трійки при Колегії ДПУ УСРР від 23 вересня 1933 р. та Трійки УНКВС СРСР по Ленінградській області від 9 жовтня 1937 р. були скасовані і справа щодо М. М. Лозинського припинена за відсутністю складу злочину ⁴⁹.

* * *

В Англії XVI—XVIII ст. людей “з'їдали” вівці.

У тоталітарному СРСР людей з'їдали новобудови п'ятирічок, примусова колективізація, неодноразові голодомори, перманентні репресії. Стосовно ж України збудована на уламках царської Росії новітня сталінська імперська конструкція виявляла себе також свідомим і цілеспрямованим “поїданням” й винищуванням представників національної інтелектуальної еліти. Одним з них був М. М. Лозинський.

Започаткована у ті часи усталена традиція безвідповідальності і безкарності владних структур за свої дії (навіть за найжахливіші злочини), на жаль, й сьогодні дається взнаки, блокуючи значною мірою побудову в незалежній Україні громадянського суспільства.

* * *

Увазі читачів “Українського історичного журналу” пропонується декілька документів, котрі знаходяться у кримінальній справі М. М. Лозинського, що зберігається в архіві Управління Служби без-

пеки України по Харківській області (далі — Архів УСБУ по Харківській обл.). У справі № 013030 (у 4-х томах), на наш погляд, становлять інтерес, насамперед: 1) Автобіографія М. М. Лозинського; 2) Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його контакти з чужоземними представництвами та листування із закордоном з часу приїзду до УСРР і до арешту; 3) Свідчення М. М. Лозинського про його побут в УСРР (вересень 1927 р. — кінець 1931/32 навчального року); 4) Лист в'язня М. М. Лозинського до наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова від 24 березня 1937 р. та 5) Лист М. М. Лозинського до того ж адресата від 8 травня 1937 р.

Документи подаються мовою оригіналу за рукописними автографами М. М. Лозинського. Збережено мовно-стилістичні особливості тексту. Скорочені або недописані слова доповнено у квадратних дужках. Окремі помилки, котрі не впливають на зміст, виправлено без застережень. До тексту документів подано відповідні коментарі.

¹ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки ХХ ст.). — К., 1994. — С. 138.

² Сухий О. Михайло Лозинський: Вчений, громадський діяч, політик. — Львів, 1995. — 32 с.

³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 4438, арк. 1 зв.; Архів УСБУ по Харківській обл., спр. 013030, т. 1, арк. 23.

У деяких сучасних публікаціях про Лозинського подається лише його рік народження (1880) без зазначення числа й місяця (О. М. Сухий) або ж помилково вказано датою народження 30 червня 1880 р. (Погребенник Ф. П. Лозинський Михайло Михайлович // Українська літературна енциклопедія: В 5-ти т. — К., 1995. — Т. 3. — С. 225).

⁴ Лозинський М. Маркс-Енгельс-Лібкнехт про відбудоване Польщі. — Львів, 1906. — 17 с. Це окремий відбиток статті, вміщеної у "Науковому збірнику, присвяченому професорові М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894—1904)" (Львів, 1906. — С. 483—499).

⁵ Там же. — С. 15.

⁶ Див., напр.: Лозинський М. Акт 12 цвітня 1908 р.: 36 статей з портретом М. Січинського. — Львів, 1909. — 133 с.; його ж. Люди: Біографічно-літературні нариси: Драгоманов. Франко. Павлик. Сембратович. Бернзон. Реклі. Крапоткін. Толстой. Тургенев. Гарібальді. — Львів, 1909. — 131 с.; його ж. Польська народова демократія. — К., 1909. — 120 с.; його ж. Утворення українського коронного краю в Австрії. — (Б. м.), 1915. — 75 с.; його ж. Війна і польська політична думка. — Львів, 1916. — 100 с.; його ж. Галичина в життю України. — Відень, 1916. — 64 с.; його ж. Іван Франко. — Відень, 1917. — 52 с.; його ж. Михайло Павлик: Його життя і діяльність. — Відень, 1917. — 27 с.; його ж. Ті, що від нас відійшли: Посмертні згадки: Р. Сембратович; М. Коцюбинський; Леся Українка; К. Паньківський; Я. Федорчук; Я. Веселовський; Є. Олесницький. — Львів, 1917. — 53 с.; та ін.

⁷ Про Є. Петрушевича див. докладніше: Павлюк О. В. Радянофілство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність? // Укр. іст. журн. — 1997. — № 3—4.

⁸ У сучасній літературі іноді має місце твердження про те, що М. М. Лозинський був "секретарем закордонних справ уряду ЗУНР". Це не відповідає дійсності (Див., напр.: Погребенник Ф. П. Лозинський Михайло Михайлович. — С. 225).

⁹ Участі делегації УНР загалом та представників ЗОУНР зокрема у роботі Паризької мирної конференції присвячені спеціальні праці М. М. Лозинського (Див., напр.: Лозинський М. Галичина на мировій конференції в Парижі. — Камінець, 1919. — 32 с. Автор датує текст: "Париж, 23 липня 1919 р.". Див. також: Лозинський М. Галичина в рр. 1918—1920. — Відень, 1922. — С. 113—167).

На жаль, ці праці безпосереднього свідка і учасника подій не завжди використовуються у новітній історіографії. Наприклад, сучасний дослідник Д. В. Веденєєв, розглядаючи історіографію проблеми участі України у Паризькій мирній конференції, цілком слушно вказує, що "навіть чи можна вважати ступінь її дослідженості достатнім". Проте водночас він помилково твердить, що "перша спеціальна студія з цього питання вийшла друком у 1928 р. Написав її колишній член делегації І. Борщак" (Веденєєв Д. В. Українська делегація на мирній конференції в Парижі // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць. — К., 1993. — Вип. 4. — С. 21—22). Як ми зазначили вище, публікації М. М. Лозинського з цієї проблеми з'явилися майже за десять років до появи книжки І. Борщака. Шкода, що вони не згадуються і посилання на них відсутні у названій розвідці Д. В. Веденєєва, який, однак, стверджує цілком справедливо: "Справа Східної Галичини була єдиною, з приводу якої конференція офіційно вела переговори з делегацією УНР" (Веденєєв Д. В. Вказ. праця. — С. 28).

Натомість праці М. М. Лозинського і сьогодні активно використовуються московськими істориками, які займаються питаннями мирного врегулювання після заверше-

ня першої світової війни (Див., напр.: С к л я р о в С. А. Определение польско-украинской границы на Парижской мирной конференции // Версаль и новая Восточная Европа: Сб. ст. / Отв. ред.: Р. П. Гришина и В. Л. Мальков. — М., 1996. — С. 136—158).

Складні взаємини між галицькими делегатами на Паризькій мирній конференції знайшли відображення не лише у праці М. М. Лозинського “Галичина в рр. 1918—1920”. Відомі вони були і сучасникам. Так, знаний західноукраїнський громадсько-політичний діяч і журналіст І. Кедрин-Рудницький, згадуючи майже через 60 років про ці події і характеризуючи орієнтацію В. Панейка на союз з небільшовицькою Москвою, писав: “Здається, що через те своє політичне русофільство й переконання, що Галичина може визволитися від Польщі виключно тільки в оперті на Росію, було головною причиною, чому розсварились три головні західноукраїнські делегати на Мирову конференцію у Парижі: Василь Панейко, Михайло Лозинський і Стефан Томашівський. Так бодай чув я, що Панейко теоретизував на тему орієнтації на Москву, Лозинський — на ближче неозначений Київ, Томашівський — на порозуміння з Варшавою. Можливо, що це не вірно і розбилась комбінація цих трьох осіб внаслідку цілком різної вдачі цих трьох діячів та спільної всім українцям риси вдачі, якою є брак почуття взаємної толеранції, терпцю та хисту до співпраці на широкій державницькій платформі. Д-р Степан Витвицький оповідав мені, що д-р Панейко скаржився йому на постійне намагання Михайла Лозинського верховодити в названій делегації, через що стала неможливою згідлива співпраця всіх членів делегації” (К е д р и н І. Життя — події — люди: Спомини і коментарі. — Нью-Йорк, 1976. — С. 116).

М. М. Лозинський був дещо іншої думки, закидаючи В. Панейку і С. Томашівському брак соборницького підходу до української справи на Паризькій мирній конференції і галицький сепаратизм. Конфліктну ситуацію серед галицьких делегатів створювали, зрозуміло, не лише політичні розбіжності, але й певні риси вдачі кожної із згаданих осіб. Той же І. Кедрин, наприклад, розповідає про унікальний в історії національної преси випадок — загальний страйк редакції “Діла” 1925 р. (учасником його був і І. Кедрин) проти головного редактора В. Панейка, який відштовхував від себе оточуючих “своєю трудною вдачею неврастеніка-відлюдка” (К е д р и н І. Життя — події — люди. — С. 114). С. Томашівський же, колишній учень і вихованець М. С. Грушевського, прославився ще з передвоєнних часів закулісними інтригами проти свого вчителя. Очевидно, не був ангелом і М. М. Лозинський...

¹⁰ Про УВУ та загалом про діяльність української еміграції в галузі культури у ЧСР міжвоєнного часу див. працю С. Наріжного “Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами” (Прага, 1942. — 372+ССXXXII с.).

Із новітньої історіографії про УВУ див., напр.: У л ь я н о в с ь к а С. В., У л ь я н о в с ь к и й В. І. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. — К., 1993. — С. 477—485; В і д н я н с ь к и й С. В. Заснування і діяльність Українського вільного університету — першої української високої школи за кордоном (1921—1945 рр.) // Укр. іст. журн. — 1993. — № 11/12. — С. 68 — 80; 1994. — № 4. — С. 41 — 54; № 5. — С. 48—60; В і д н я н с ь к и й С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921—1945 рр.). — К., 1994. — 82 с.; та ін.

¹¹ В і д н я н с ь к и й С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині. — С. 14—15, 30.

¹² Л о з и н с ь к и й М. Міжнародне право: Зміст викладів в Українському університеті у Празі. — Часть I: Суть і творення міжнародного права. — Прага, 1922. — 36 с. (На правах рукопису).

¹³ У передмові до заокеанського перевидання праці І. Кедрин так характеризував її автора: “...Про ті турботливі, драматичні й нераз хаотичні часи й справи оповідає “Галичина” д-ра Михайла Лозинського. Людина з високою освітою, публіцист-політик, колишній член Державного секретаріату ЗУНР, опісля член її делегації на Мирову конференцію у Парижі, був першорядним знавцем тодішніх історичних подій і одним із нечисленних знавців різних закулісових махінацій” (К е д р и н І. Світлі і похмурі роки: “Галичина” М. Лозинського — і чому її передруковано // Л о з и н с ь к и й М. Галичина в рр. 1918—1920. — Нью-Йорк, 1970. — С. VII).

¹⁴ Л о з и н с ь к и й М. Галичина в рр. 1918—1920. — С. 3.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же. — С. 4.

¹⁷ Л о з и н с ь к и й М. Річниця уярмлення Галичини // Червоний шлях. — 1928. — № 3. — С. 91—102.

¹⁸ Аналогічним чином оцінював погляди Є. Петрушевича й апарат Уповноваженого НКЗС СРСР при уряді УСРР. У довідці за травень 1926 р. його було віднесено до “лівих” західноукраїнських політиків, які виступали проти будь-якої угоди з поляками, лояльно ставляться до УСРР та орієнтуються на “Велику Україну”, якою б вона не була, нехай навіть радянською (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2238, арк. 3).

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 202.

²⁰ Там же, арк. 156.

²¹ Там же, арк. 222.

²² Там же, спр. 2, арк. 219.

²³ Там же, оп. 20, спр. 2238, арк. 2.

²⁴ Л о з и н с ь к и й М. Уваги про українську державність. — Відень, 1927. — 87 с.

²⁵ Там же. — С. 3, 5.

²⁶ Там же. — С. 86.

²⁷ Про контакти з Є. Коновальцем М. М. Лозинський під час допитів розповідав так: "Як співробітник Петрушевича я увійшов у зносини з УВО. Коновальця я знав трохи ще до імперіалістичної війни, весь час війни з ним не зустрічався і зустрівся з ним у Відні лише у січні 1921 р. В червні 1921 р. я був на одній нараді, де — як мені здається — готувалася організація УВО. Мова йшла про створення організації "Молода Україна" з метою вести роботу в Галичині, але виходячи з платформи буржуазної Соборної України. На прохання Коновальця я склав начерк політичної програми організації й вислав його Коновальцеві з Гейдельбергу поштою; подальша доля цього начерку мені невідома.

У травні або червні 1923 р. зі мною бесідував від імені Петрушевича й УВО член УВО *Ярослав Індишевський* (зараз у Празі). Він мені розповів про радянську орієнтацію Петрушевича, про свою поїздку до Москви від імені Петрушевича, маючи на увазі моє політичне співробітництво з Петрушевичем та УВО.

В часі мого співробітництва з Петрушевичем я мав часто засідання (у Берліні) з Петрушевичем і УВО. "Комітет народів, пригноблених Польщею" був організацією, до якої від імені українців увійшли Петрушевич і УВО.

У травні місяці 1924 р. в одному майораті поблизу Кенігсберга (назви місцевості не пам'ятаю) була нарада делегатів Петрушевича (я, Бандрівський, Юліян Бачинський), УВО (Коновалець, Кучабський, Яри або Ярій), білорусів (Ластовський і ще хтось) і організації німецьких націоналістів (не пригадую прізвищ) про спільну акцію проти Польщі.

Після розриву з Петрушевичем у мене залишились зв'язки з Коновальцем, який мене деякий час підтримував проти Петрушевича. У міру того, як я зв'язувався (з 1924 р.) з рад[янським] повпредством у Празі, це листування втрачало інтерес і припинилось. Останню політичну бесіду [про галицькі справи] я мав [з ним] восени 1925 р. Восени 1926 р. (різночитання в датах у тексті. — *О.Р.*) я зустрів його випадково у потязі (поблизу Праги) й ми обмінялися кількома фразами. Я сказав, що без допомоги більшовиків Галичина не визволиться від Польщі, й тому я перейшов на радянську орієнтацію. Він відповів: "Але більшовики не збираються воювати з Польщею". Я повторив: "Так, не хочуть" — і поки я підшукував подальшу фразу, він мене перебив: "В такому випадку чи не можливо війну спровокувати?" Тоді мені вперше стало ясно, що УВО проводить також акцію проти СРСР, думає про інтервенцію. Я вирішив, що це не моя лінія.

Перед від'їздом до СРСР я надіслав багатьом моїм знайомим оповістки про те, що виїжджаю до СРСР; в тому числі надіслав також листівку Коновальцеві" (Архів УСБУ по Харківській обл., спр. 013030, т. 1, арк. 24 зв. — 25).

²⁸ Л и п и н с ь к и й В. Твори. Архів. Студії. — Філяделфія, 1973. — Архів. Т. 6: Листи Д. Дорошенка до В. Липинського. Ред. І. Коровицький. — С. 266.

²⁹ Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926—1932). Упоряд., вступ. стаття та примітки М. Мушинки. — Едмонтон, 1991. — С. 58.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 4438, арк. 5.

³¹ Там же, арк. 3—4.

³² Там же, арк. 8.

Пильно і зацікавлено стежили за харківською кар'єрою М. М. Лозинського у Львові. 26 лютого 1928 р. "Діло" повідомляло читачів: "Д-р Мих. Лозинський, що перед півроком виїхав на Рад[янську] Україну, займає тепер штатну посаду професора Інституту нар[однього] господарства в Харкові, а поза тим працює також у Харк[івському] наук[овому] т[оваристві], в кодифікаційнім відділі народн[ого] комісаріату юстиції і в Юридичнім т[оваристві]. З кінцем цього року мають вийти дві великі наукові праці проф. д-ра М. Лозинського: "Підручник міжнародного права" і "Галичина в рр. 1918—1923".

Знана праця М. М. Лозинського "Галичина в рр. 1918—1920" цілком логічно мала бути продовжена й виклад подій на західноукраїнських територіях доведений до відомого рішення Антанти від 14 березня 1923 р. На жаль, цей задум правнику не пощастило реалізувати. Натомість згаданий підручник був підготовлений і опублікований (Див.: Л о з и н с ь к и й М. Міжнародне право. — Харків, 1931. — 512 с.).

22 квітня 1928 р. той самий львівський щоденник сповіщав: "З Харкова пишуть нам: [...] Проф. Мих. Лозинського затвердив Нар[одній] ком[ісаріят] освіти штатним професором першої категорії в Інституті нар[однього] господарства. Окрім цього, зараз після приїзду затвердив Ком[ісаріят] нар[одньої] освіти проф. Лозинського дійсним членом науково-дослідчої катедри "Проблеми сучасного права". Таким робом д-р Лозинський дістав постійний верстат наукової праці".

³³ Цит. за: Р у б л ь о в О. С., Ч е р ч е н к о Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — С. 39—40.

³⁴ К о р д у б а М. Вражіння з поїздки до Києва // Діло. — 1928. — 15 квіт.

³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2674, арк. 53.

³⁶ Див., напр., Л о з и н с ь к и й М. З міжнародної політики 1927 р. // Червоний шлях. — 1928. — № 2. — С. 112—124; й о г о ж. Річниця уярмлення Галичини // Там же. — 1928. — № 3. — С. 91—102; й о г о ж. Радянські проєкти роззброєння і капіталістичні держави: З приводу V сесії Підготовчої комісії для роззброєння // Там же. — 1928. — № 5/6. — С. 156—171; й о г о ж. Польсько-литовський конфлікт // Там же. — 1928. — № 8. — С. 132—144; й о г о ж. З міжнародної політики в 1928 р. // Там же. — 1929. — № 1. — С. 203—212; й о г о ж. Міжнародна охорона національних меншостей і

Ліга Націй // Там же. — 1929. — № 5/6. — С. 201—215; його ж. З польсько радянських відносин // Там же. — 1929. — № 8/9. — С. 171—181; його ж. 12 років радянської міжнародної політики // Там же. — 1929. — № 12. — С. 168—182; його ж. “Український інститут” у Варшаві // Там же. — 1930. — № 2. — С. 168—174; його ж. Радянський Союз і Туреччина: З приводу Ангорського протоколу з 17 грудня 1929 р. // Там же. — 1930. — № 2. — С. 144—152; його ж. З міжнародної політики // Там же. — 1930. — № 3. — С. 183—191; його ж. З міжнародної політики // Там же. — 1930. — № 5/6. — С. 196—204; його ж. В десятиріччя радянської Галичини // Там же. — 1930. — № 7/8. — С. 138—148; та ін.

Як епізод у радянській біографії науковця слід згадати і його співробітництво з “Україною” М. С. Грушевського (Л о з и н с ь к и й М. Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки XIX і XX вв. // Україна. — 1928. — Кн. 2(27). — С. 83—90).

³⁷ Членство у партії як першооснова сходження до вершин номенклатурної кар’єри, як, зрештою, і сама радянська номенклатурна система, докладно проаналізовані у відомій праці М. Восленського. У ній, зокрема, автор зауважує стосовно пріоритету “політичних ознак” при заміщенні керівних посад в СРСР: “Це означало приблизно те, що, якби на посаду директора фізичного інституту претендували безпартійний буржуазний спец Альберт Ейнштейн й братішка з Балтфлоту партієць Ваня Хрюшкін, віддавати перевагу слід було Вані” (В о с л е н с к и й М. С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. — М., 1991. — С. 83).

³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 73. Див. також: Вогонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильниках: Промова тов. П. П. Любченка на об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в листопаді 1933 р. // Вісті ВУЦВК. — 1933. — 11 груд.

³⁹ Діло. — 1931. — 7 берез. — Ч. 51.

⁴⁰ За браком власного кореспондента у Харкові чи Києві, усвідомлюючи, що дістати об’єктивну інформацію з радянських джерел неможливо, отже, її відомості про події в УСРР далеко не автентичні, редакція “Діла” у травні 1931 р. звернулася з публічним запитом до урядового Харкова, в якому йшлося: “...Ми все ж таки прилюдно запитуємо на цьому місці харківський урядовий центр, що діється зі сотнями тих галичан, які перестали чи то від року чи від кількох місяців комунікуватися зі своїми родичами і родинами в Галичині? Адресуємо це питання туди тому, що до ніякої громадської, навіть гуманітарної установи на Україні за інформаціями звернутися не можемо, бо таких громадських установ там нема. Поставивши прилюдний запит, ждемо на прилюдну відповідь. Думаємо, що такої відповіді маємо право сподіватися від комуністів не з мотивів “буржуазно понятого почуття людяности” (яке комуністи ненавидять), але виключно з мотивів “пролетарської моралі” та з почуття комуністичної гідности, чим комуністи так дуже дорожать” (Прилюдний запит // Діло. — 1931. — 6 трав. — Ч. 98).

Відповіді на це звернення редакція, зрозуміло, не отримала.

⁴¹ Про “справу” УВО докладніше див.: Р у б л ь о в О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — С. 104—130, 288—298.

⁴² Архів УСБУ по Харківській обл., спр. 013030, т. 1, арк. 101.

⁴³ Там же, спр. 021595, т. 2, арк. 65; спр. 021513, арк. 132.

⁴⁴ Там же, спр. 013030, т. 1, арк. 101.

На момент арешту М. М. Лозинського у його чотирикімнатній квартирі по вул. Дзержинського, 97 проживали разом з ним: дружина Марія Рафаїлівна, 1874 р. народження, домогосподарка; син Микола Михайлович, 1904 р. народження, науковий працівник Інституту споруд; син Василь Михайлович, 1905 р. народження, економіст заводу “Трубо-сталь”; дочка Наталія Михайлівна, 1906 р. народження, за освітою лікар, науковий співробітник, на той час безробітна (Там же, т. 3, арк. 482).

Після ув’язнення батька родину виселили з цього помешкання, дружину Михайла Михайловича наприкінці 30-х років було заслано до Казахстану, про долю дітей не маємо відомостей.

⁴⁵ Там же, т. 3, арк. 478—478 зв.

⁴⁶ Там же, т. 4, арк. 2.

⁴⁷ Там же, арк. 165.

⁴⁸ Там же, арк. 143—143 зв. Інститутом суспільних наук АН УРСР 30 січня 1957 р. було також підготовлено “Довідку про Михайла Михайловича Лозинського”, яка містила перелік його праць (Там же, арк. 149—152).

⁴⁹ Там же, арк. 169—171.

Док. № 1

Автобіографія М. М. Лозинського

26— 28 березня 1933 р.

Мене обвинувачують у приналежності до тайної протидержавної організації. Я вже заявив усно, що цієї вини я на собі не почуваю і до ніякої такої організації я не належав ані про існування такої організації нічого не знав; перший раз почув про це на слідстві. Як могли утворитися всі ті докази проти мене, що на їх основі мене заарештовано, це для мене трагічна загадка.

Ще перед приїздом до СРСР я підвів підрахунок усієї моєї тридцятилітньої (1897—1927) громадсько-політичної роботи, порвав з усім, що в ній було протирадянське, добровільно рішив стати радянським громадянином і бути ним до кінця життя не тільки по формі, але й по суті, по тій суті, яку вкладають в це поняття компартія і радвлада. У цьому моему вирішенню я остав вірний до нинішнього дня.

Сьогодні знов роблю такий підрахунок і прохаю зважити його в цілості.

Я вродився 1880 р. в с. Бабині в Східній Галичині. Батько віддав мене до гімназії, однак не мав засобів утримувати мене, і я старався від 3-ої класи сам на себе заробляти.

Моя громадсько-політична свідомість формувалася під впливом радикальної партії, найбільше під впливом писань Франка. В рр. 1899—1901 я був активним членом цієї партії і співробітником її органу — “Громадського голосу”.

Друкувати статті я почав з 1897 р. ще як учень гімназії, яку закінчив 1900 р.

Після закінчення гімназії став я співробітником “Діла”, що було органом н[аціонально]-д[емократичної] партії. Опозиційність обох партій до уряду і невиробленість партійних відносин спричиняли, що таке “сполучення” в Галичині не було дивне.

В 1901 р. я виїхав до Відня; я був у Львові, а потім у Відні студентом юридичного факультету.

У Львові в рр. 1899—1901 мені довело зустрічати діячів різних революційних груп Росії: рос[ійських] с[оціал]-д[емократів] і с[оціалістів]-р[еволюціонерів], українських РУПістів. Були це переважно молоді студенти; ми, українські студенти, помагали їм мешканнями, адресами, переправкою літератури.

Цей світ, зовсім відмінний від галицького, мене особливо цікавив, і в Відні почав бувати в рос[ійському] студ[ентському] товаристві (“Кружок студентів из России”). Тут ішли гарячі дискусії про соціалізм, різниці між рос[ійськими] рев[олюційними] групами, про сіонізм і т. д. Найблище я зійшовся з Вен'яміном Давидовичем Вегманом, що виступав як соціал-демократ. З ним я підтримував особисті зв'язки аж до його від'їзду до Росії (в 1912 або 1913 р.). Від сформування большевицької групи в рос[ійській] с[оціал]-д[емократії] він був большевик. В 1931 р. він на курорті випадково довідався про те, що я в Харкові (від уповноваженого Наркомзаксправ т. Александровського¹), і відвідав мене. Тепер довідався я, що він скоро після приїзду до Росії попав у Сибір, там перебув революцію і тепер працює в Новосибірську.

В цьому ж “Кружку” я зустрів мою дружину Марію Рафаїловну Таратуту, старшу сестру Віктора Таратуги², що також від початку утворення большевицької групи був большевиком, в рр. 1907—1910 був пару разів кандидатом в члени ЦК (він тоді жив у Парижі), після Жовтневої революції займав різні керівні господарські посади і помер в 1926 р. на

посаді голови Правління Внешторгбанку в Москві. В той час, як я познакомився з Марією Рафаїловою, він сидів у тюрмі.

З Відня ми з дружиною переїхали в 1902 р. до Цюріха, де прожили до весни 1903 р. Тут я знов бував у колах рос[ійської] та польської молоді; російська була під впливом с[оціал]-д[емократів] і с[оціялістів]-р[еволюціонерів], польська — переважно під впливом ППС. Дружина стояла близько до групи, що вчилася в партійній школі під керівництвом П. Аксельрода³, однак сама в ту групу не входила.

В рр. 1901—1903 переформувався мій світогляд: я став **анархо-комуністом** школи Бакуніна—Кропоткіна.

З горизонту Відня й Цюріха галицька радикальна партія виділялася чим дуже обмеженим і перехідним. В соціал-демократії йшли бої між ревізіонізмом і ортодоксією; однак на практиці австрійської, німецької та швейцарської с[оціал]-д[емократії] я помітив, що це словесні бої, та що практика йде по шляху ревізіонізму. Такі думки я розвивав у доповідях на біжучі теми для цюріхських робітників; на ці доповіді мене радо запропонували керівники цюріхських с[оціал]-д[емократичних] організацій, бо місцеві студенти стояли осторонь від робітничого руху. Так **ревізіонізм** був **одною** причиною, що мене повела до анархо-комунізму. **Другою** причиною було **національне** питання. Вийшовши з поневоленого народу, я це питання відчував особливо болюче і до кожної партійної течії підходив з запитанням: як вона ставиться до національного питання?

Ухвала лондонського конгресу 1896 р. про самовизначення⁴ була для мене **неконкретною**; той конкретний зміст, який вклала в неї програма рос[ійської] с[оціал]-д[емократії], видавався мені виявом великодержавних тенденцій. Відштовхували також статті Маркса й Енгельса про 1848 р. В кінці особливо різко шовіністичними видавалися теорія і практика ППС.

Ще найбільше підходила мені з цього погляду програма рос[ійського] с[оціал]-д[емократичного] журналу “Жизнь”, що виходив 1902 р. в Лондоні, а далі в Женеві під редакцією В. Поссе⁵. До цього журналу та його “Листків” я написав пару статей про галицькі селянські страйки. Й пізніше я оставав під впливом більшої роботи В. Поссе “Теория и практика пролетарского социализма”.

В 1903 р. ми з дружиною, не маючи з чого жити ні в Цюріху, ні в Відні, вернули до Львова, де я знайшов невеличкий заробіток в радикально-демократичному польському тижневику “Monitor” (його видавав “безпартійний соціаліст” Брайтер) та пробивався різними літературними роботами, перекладами тощо. В цьому часі мені багато допомогли Франко і Грушевський, що давали мені переклади, містили в “Літ[ературно]-наук[овому] вістнику” мої статті, де я міг доволі вільно висловляти мої анархо-комуністичні погляди.

Для характеристики моїх поглядів та відношення редакції до них наведу такий епізод. В 1905 р. (кн. IV або V) “Літ[ературно]-наук[овий] вістн[ик]” помістив мою статтю про Українську народну партію. Я різко критикував її націоналізм і написав, що націоналізм веде неминуче до реакції. Редакція до слова “націоналізм” додала “виключний” чи “крайній” (вже не тямлю), обмежуючи таким чином мою протинаціоналістичну тезу⁶.

За найважливіше завдання у Львові я поставив собі утворити анархо-комуністичну течію в роб[ітничому] та сел[янському] русі. Цьому завданню ми підпорядкували все інше. Ми жили дуже бідно. Дружина кинула університет (вона вчилася на медфакультеті). Я формально записувався на юридичний факультет, щоб мати зв'язок з студентством, але не вчився і взагалі не прикладав до офіційної науки ніякої ваги.

Для української інтелігенції ми були якоюсь “диковиною”. По-перше, жонатих студентів у Галичині не було. По-друге, моя дружина була єврейка, чого також серед української інтелігенції не було. По-третє, вона не вихрестилася, як “принято” в таких випадках, а ми обоє об’явили себе безвірниками (безконфесійними — *konfessionslos*), взяли шлюб у цивільному уряді, не хрестили дітей й опісля, в рр. 1908—14, коли діти почали ходити до школи, вели вперту боротьбу за право виховувати дітей без релігії. Австрійські органи влади били мене тим, що відкладали рішення, а тим часом від цього терпіли діти. В народню школу їх прийняли, бо народня школа була обов’язкова для всіх. Їх не могли примусити вчитися релігії, але зате оточення насміхалося та знущалося над ними, прозивало “жиденятами”, “нехристями” і т. д. В гімназію по великій протекції (я вже тоді був членом редакції “Діла”) їх прийняли як екстерністів, користати з навчання, але не видавали свідоцтва. В кінці 1915 р., вже під час імперіялістичної війни, Міністерство освіти вирішило, що діти, неприналежні до релігії, не мають права вчитися в гімназії. Аж тоді ми були примушені їх охрестити. Це все коштувало нам багато, з одного боку, а дітям — з другого: їм важко було зрозуміти, чому ми не хочемо, щоб вони були як усі інші, чому наражуємо їх на насміхи та знущання.

Приїхавши до Львова, я старався впливати на радикальну партію в ан[архо]-ком[уністичному] дусі, але з цього нічого не вийшло. Так само нічого не вийшло зі змагання утворити групу з польських та єврейських робітників у Львові. Для цієї мети я був почав видавати польський часопис “*Wolny swiat*” (“Вільний світ”), але часопис конфісковано, а мене заарештовано і продержано два місяці в слідстві (1904 р.); до суду не дійшло. Я виступав на студентських зборах (польських та українських) (можливо, що про це пам’ятає тов. Радек ⁷, що тоді був у Львові); так само на різних масових зборах, скликуваних українськими н[аціонально]-д[емократичними] організаціями (там мені все-таки давали слово); на с[оціал]-д[емократичні] робітничі збори мене не допускали. Роб[ітничих] і сел[янських] організацій не вдалося сотворити, в мене не було ні співробітників, ні коштів. Прийшлося в кінці понехати ці заходи й обмежитися на наукову публіцистику в “Літ[ературно]-наук[овому] вістнику” (1904—1912 рр.). Окремою книжкою вийшла моя праця “Польський і руський революційний рух і Україна” (1908).

Від початку 1906 р. я став кореспондентом київського українського щоденника “Громадська думка” (потім — “Рада”). В половині 1906 р. мене запрошено до редакції “Діла”.

Були це часи масових рухів у Галичині (боротьба за університет, селянські страйки, виборча реформа). Цими рухами намагалася заволодіти і фактично заволодівала українська н[аціонально]-д[емократична] партія, що виступала тоді доволі радикально. Тому мене й запрошено до редакції “Діла”, що бажано було його підсилити радикальними елементами. Я ж пішов туди, щоб мати трибуну, з якої міг би впливати на лі-віння загалу інтелігенції.

Революція 1905-6 рр. збудила в мене надії, що можна буде переїхати на роботу в Росію; я сподівався, що революція закінчиться тим, що випередить Західню Європу, як французька революція випередила Англію. На початку 1907 р. я виїхав до Києва і прожив тут два місяці. Та це вже був приплив реакції — і я вернув до Львова. З того часу я майже щороку бував у Києві, а також був в Одесі, Харкові, Варшаві, Вільні, Москві, Петербурзі, знакомлючися з людьми й відносинами. З цього погляду я був — не враховуючи М. Грушевського — одинокий діяч з Галичини, що доволі добре знав укр[аїнські] та рос[ійські] відносини.

Весь час нашого перебування у Львові в нас були — спершу дуже живі, потім слабші — особисті зв’язки з різними рос[ійськими]

рев[олюційними] групами. В нас бували — переїздом через Львів — анархісти, большевики, меншевики, с[оціалісти]-р[еволюціонери], махаївці⁸, — ми всім допомагали, скільки могли.

В рр. 1903—5 я познакомився також з еміграцією РУПістів, що потім розкололася на УСДРП та “Спільку”; після 1907 р. — з деякими українськими с[оціалістами]-р[еволюціонерами].

Як видно з попереднього, в мене утворився розрив між теорією та практикою: теорія була анархо-комуністична, а практика — радикально-демократична з націоналістичною закруткою. Я ніколи не був націоналістом у загальноприйнятому розумінню, прихильником того націоналізму, що являється попередником фашизму. Але в мене було гаряче національне почуття, що закривало мені інтернаціональні перспективи. Я починав щораз менше відчувати живий зв'язок з міжнародним робітничим революційним рухом і щораз більше вязнути в місцевих галицьких справах. В анархізмі я розчаровувався; соціал-демократія була для мене опортуністичною партією, що згодом займе місце крайньої буржуазної лівої; нової большевицької сили я, цікавлючися щораз слабше деталями руху, не добачав.

До того прийшли особисті клопоти. Українська н[аціонально]-д[емократична] партія (як також радикали), після переведення демократичної виборчої реформи, особливо від торгів за виборчу реформу до сойму (1910—14), почала помітно правити, і я їм став невігідний у “Ділі”. З приводу статті в 50-річчя смерті Шевченка (1911), де я висунув також антирелігійний характер його поезії, на мене обрушилася попівська кампанія по цілм краю, що нею керував Хомишин, а патронував, очевидно, Шептицький: мене виклинали в церковних проповідях, лаяли мою дружину, плямували за нехрещення дітей, вимагали викинути з “Діла”, а клерикальний орган “Руслан” називав мене ще найделікатніше — “жидовин з “Діла”. Проти цієї акції українська ліберальна й радикальна інтелігенція не поставила ніякої масової протиакції, навіть студентство не зацікавилася цією справою. З “Діла” мене не викинули, але я став почуватися там зовсім чужий. Тим більше, що Панейко—Томашівський—Кревецький⁹ почали підводити вже суто буржуазну теоретичну базу під н[аціонально]-д[емократичну] партію, і я їм тільки мішав.

Тепер (1910—1914) я занявся університетськими екзаменами, щоби здобутися собі в майбутньому як адвокат матеріальну базу незалежно від “Діла”.

Все це, очевидно, ослабило мої зв'язки з міжнародним революційним рухом: практика почала брати верх над теорією.

В такому стані застала мене імперіялістична війна. Утворився єдиний фронт усіх українських партій Галичини й Буковини включно до соціал-демократії: фронт т. зв. австро-німецької орієнтації на відірвання України від Росії та утворення української держави, очевидно, фактично залежної від Австро-Німеччини. В цьому фронті я зайняв місце публіциста, що взяв для себе завдання: поборювати польські претензії на Галичину та Правобережну Україну, взагалі на східні кордони з 1772 р. Про це свідчать усі мої українські, німецькі та французькі праці з часу імперіялістичної війни.

Відрізаний воєнним станом від Західньої Європи й Росії, під найстрогішим подвійним австро-польським доглядом (як українське населення взагалі), що грозив розстрілом за кожний вияв чи “москвофільства”, чи революційности, я втратив усякий перегляд міжнародного руху і був зовсім дезорієнтований. Читав тільки про те, про що вільно було писати, як с[оціал]-д[емократи] стають міністрами, як, наприклад, Кропоткін став на оборончу позицію, але про Ціммервальд, Кінталь¹⁰ і т. п. довідався аж після війни.

При цьому знов у мене був особливо важкий особистий стан: на початку війни дружину, що гостювала у В. Таратути в Парижі, інтернували як австрійську громадянку; я мусів, як український діяч, перед царською армією, а також перед польським інтернуванням під закидом москвофільства тікати до Відня, оставляючи п'ятеро малих дітей на чужих людей у Львові. Тільки через рік вся сім'я чудом зібралася знов у Відні. Потім, після уступлення царської армії зі Львова, знов переїзд до Львова, в 1916 і в 1917 рр. знов загроза заняття Галичини рос[ійською] армією, в 1916 р. смерть дочки, в 1917 р. висилка на фронт, від якої ледви вдалося звільнитися. Все те забирало весь час, всю увагу.

Знаючи довоєнні відносини в Росії й на Україні й не знаючи нових, я з вибухом революції в Росії став за Центральну Раду, проти большевиків, вітав Берестейський мир і похід австро-німецької армії на Україну. Тут я йшов одним фронтом з усіма гал[ицько]-українськими партіями, одначе, маючи на увазі характер "Діла" як н[аціонал]-д[емократичного] органу, вважаю за потрібне відзначити, що я йшов далі н[аціонал]-д[емократів] і власне вітав політику с[оціал]-д[емократів] і с[оціялістів]-р[еволюціонерів]. На однім зібранні, де львівське громадянство вітало Центральну Раду і кінчало промови "Слава Винниченкові", я зробив "скандал", кинувши фразу: "А як Ви ставилися до Винниченків і революції тоді, коли вони жили тут, у Львові, як політ-емігранти?"

Ту саму лінію я тримав у "Ділі" далі з розгоном Центральної Ради, виступивши якнайрішучіше проти Гетьманщини. Панейко, що тоді був у Швейцарії, засипував Народній комітет (ЦК н[аціонально]-д[емократичної] партії) розпучливими телеграмами проти мене, на мене нападав другий н[аціонал]-д[емократичний] щоденник "Народне слово", навіть цісарсько-королівський намісник Галичини генерал Гуйн кликав мене до себе і "по-приятельськи" радив "зм'якшити" критику "заприяшеного гетьманського уряду", бо инакше він був би примушений вжити репресій. Та Народній комітет не був у цій справі односторонній і кожне засідання кінчав компромісовим рішенням, щоб писати "більш об'єктивно".

В Київській істпарті (про це може дати інформацію т. Кокошко) знаходиться лист галицького історика Крип'якевича¹¹ до гетьманського міністра закордонних справ Дмитра Івановича Дорошенка¹²; в цьому листі Крип'якевич гірко нарікає на "скандал", що Народній комітет не може справитися з Лозинським, і тому галицьке громадянство скомпромітоване перед Українською Державою Гетьмана позицією "Діла".

Скінчилося тим, що після двох місяців (травень—червень 1918) боротьби Панейко приїхав зі Швейцарії, я пішов у відпуск, а "Діло" під редакцією Панейка змінило різко орієнтацію на гетьманську. Так уже остало до упадку центральних держав і гетьмана.

Моя участь в будіванні Західньоукраїнської Народньої Республіки описана в моїй праці "Галичина в рр. 1918—20"¹³. Тут згадаю що найважливіше.

Я глибоко відчув, що я відірваний від маси, не маю організаційних зв'язків з нею. До Української Національної Ради, що утворилася 20 жовтня 1918 р. на платформі міжпартійної коаліції, я, як безпартійний, не ввійшов. Мене кооптували до Ради аж в перших днях листопада, коли ми взяли Львів і проголосили утворення Зах[ідньо]укр[аїнської] Нар[одньої] Республіки. Уряд доручив мені вести переговори з Польським Комітетом. На цій роботі зійшов мені весь час до 21 листопада, коли уряд і військо покинули Львів. Я був хворий і не міг вийти зі Львова; ніхто не постарався мене вивезти. Через декілька днів, скриваючися весь час, я видав два числа "Діла". Воєнна влада "Діло" закрила, а мене наказала арештувати. Одначе в моїм мешканні мене не

знайдено. Через декілька днів Польський Комітет, що був цивільною владою у Львові, виступив з пропозицією вислати делегацію львівських українців до українського уряду з пропозиціями польської сторони: мене запропоновано як одного з делегатів. Та коли українська делегація прохала в ген[ерала] Сікорського¹⁴, що був воєнним командіром м. Львова, дозволу видавати далі “Діло”, він відповів: “Дозволю тільки на те, щоб за перше число Лозинського розстріляти”. Тому, що дозвіл був даний тільки під умовою, щоб друкувати текст латинськими буквами (побіч цього дозволявся також текст укр[аїнськими] буквами), “Діла” рішено не видавати. Я скривався далі. Старосольського¹⁵, що був також намічений як делегат зі Львова до українського уряду, арештовано. Так я скривався до кінця лютого 1919 р.

При кінці лютого приїхала від українського уряду з Станиславова до Львова делегація для переговорів про перемир'я, що велися під патронатом антантської комісії (Бартелемі¹⁶). Делегація привезла мені мандат члена делегації. Польська влада, щоб показатися перед антантською комісією в доброму світлі, визнала цей мандат за важний. Як член делегації я виїхав разом з антантською комісією на український бік, на побачення комісії з Петрушевичем і Петлюрою, що тоді були в Бібрці. До Львова вже не вернув і так почав працювати на території ЗУНР.

В Станиславові я застав уже Укр[аїнську] Нац[іональну] Раду, Державний Секретаріят, армію, політичну лінію (угода про об'єднання з Директорією) — словом, усе сформоване. Панейко, що був Державним секретарем закордонних справ, виїхав був до Парижа; мені запропоновано посаду товарища Державного секретаря закордонних справ і фактичне керівництво секретаріатом з тим, що принципіві справи рішатимуть Президент Укр[аїнської] Нац[іональної] Ради Петрушевич і голова Ради Держ[авних] Секретарів Голубович¹⁷. Я прийняв. Мене призначено 10 березня, а до Парижа я виїхав 17 квітня 1919 р., значить, займав цю посаду мало що понад один місяць. Головна моя робота була: переговори з польським урядом про перемир'я на основі телеграми Найвищої Ради з 20 березня, а потім підготовка до виїзду на такі ж переговори до Парижа.

З внутрішніх справ відзначу мою промову за вивласнення землі поміщиків без викупу (уряд стояв на становищі, що цю справу треба відкласти на пізніше).

Під кінець березня (мабуть, 25.III¹⁸) утворилася радвлада на Мадярщині. Наш уряд рішив оставати з нею в дружніх зносинах. Коло 10 квітня приїхала до Станиславова делегація для торгових переговорів. Головою був с[оціал]-д[емократ] Кіш (таке було, здається мені, його прізвище), секретарем і “маклером від усього” якийсь темне індивідуум під прізвищем Пінтер, що видавало себе за російського емігранта, большевика, що знає буквально всіх большевицьких діячів (зокрема, В. Таруту)¹⁹; поза цим були старорежимні спеці.

Торгові справи не належали до мене, я вів тільки загальнополітичні розмови. Як продукт цих розмов я й голова делегації підписати таємну умову (він сам написав її в мене в уряді на машинці німецькою мовою), що я буду заступати перед Державним Секретаріатом позицію, щоб дати мадярській радвладі якнайбільшу підтримку щодо торгових зносин з нами (їй найбільше треба було нафти), а за те він заступатиме перед мадярською владою потребу виєднати в російської та української радвлади, щоб Червона армія не вступала в Галичину. Я виходив з того, що вступлення Червоної армії в Галичину викличе ослаблення протипольського фронту, громадянську розруху і це прискорить заняття Галичини поляками, що вийде також на шкоду мадярській радвладі.

Тим самим поїздом, що ним вертала мадярська делегація до Будапешта, я їхав у Париж і Петрушевич — у Відень. Пару днів перед

від'їздом голова мадярської делегації за сніданком у кав'ярні запитав мене, як я і мій уряд поставилися би до питання утворення коридору, який зв'язував би Росію й Україну з Мадярщиною. Чи була також мова спеціально про перехід Червоної армії цим коридором, тепер собі не пригадую. Зате добре тямлю, що наголос був поставлений на торговий зв'язок, пересилку муніципалітету тощо. Я відповів, що я особисто на це погодився би, але мій уряд, певне, не погодиться, бо він зв'язаний з Петлюрою і боїться Антанти; зрештою, про це треба би поговорити з Петрушевичем і Голубовичем. По дорозі в Будапешт і в самому Будапешті цієї справи не порушували, хоч радянський уряд міг про це говорити в Будапешті з Петрушевичем.

Про обставини, в яких галицький уряд відмовив дозволу на перехід Червоної армії на Угорщину, мені нічого не відомо. Зі споминів Назарука²⁰ знаю про переговори Петрушевича з делегацією радянського уряду України про союз проти Антанти; Петрушевич відмовився.

В Парижі, куди я поїхав з Вітовським²¹, що був командиром українських частин, що в ночі з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. заняли Львів, я застав цілий хаос боротьби груп та орієнтацій. Делегація була об'єднана: входили в неї делегати Директорії й Державного Секретаріату (так, що й я з Вітовським ввійшли в склад її). Боротьба йшла по таких лініях: між головою делегації Сидоренком²² і заступником голови делегації Панейком, що стояв на тому, що він, Панейко, має право співрішати про всі справи, але Сидоренко і взагалі делегати Директорії не повинні вмішуватися в галицькі справи; між Сидоренком, що стояв на становищі самостійності, і групою Марголін²³—Шульгін²⁴—Панейко, що вела розмови з російськими угрупованнями про федерацію; далі між с[оціал]-д[емократами], с[оціялістами]-р[еволюціонерами], с[оціялістами]-ф[едералістами] про різні дрібніші справи. До цього всього долучилася тепер ще боротьба Панейка й Томашівського проти мене й Вітовського: Панейко й Томашівський стояли на тому, що тільки вони повинні вирішати галицькі справи; ми знов з Вітовським були проти їх галицького сепаратизму та федералістичної орієнтації.

Крім цього, ми з Вітовським були проти ставлення наголосу на те, що боротьба з большевизмом є боротьба в інтересі цивілізації і т. п., фразеологія, якою послуговувалися деякі (навіть і нами підписані!) ноти делегації; нам доказувано, що тільки в такому випадку на ці ноти буде звернена увага.

Щодо федералістичної орієнтації ми з Вітовським починали хилитися до думки, що якщо йти на федерацію, то не з Денікіним, а з большевиками.

Після невдачі нашої спеціальної місії (перемир'я з Польщею) Вітовський виїхав до Відня, щоб дістатися до Камінця й поінформувати Петрушевича. Літак, яким він вилетів з Берліна, загорівся, і він загинув.

Зате до Петрушевича дійшла інформація Панейка, що мала вплив на перехід Галицької армії до Денікіна.

Я виїхав з Парижа під кінець серпня, щоб зайнятися сім'єю, що приїхала з Галичини до Відня, й, устроївши дітей на науку в Швейцарії, в листопаді вернув знов до Парижа.

Тим часом ситуація зовсім змінилася. На Україні — вступна угода Петлюри з Пілсудським (листопадова Варшавська декларація), угода Гал[ицької] армії з Денікіним, приїзд Петрушевича до Відня. В Парижі — призначення на голову делегації Тишкевича²⁵, що мав завдання в дусі варшавської угоди; з другого боку, утворення Панейком "Українського комітету" на федералістичній платформі в складі галичан і таких малоросів, як Моркотун, Могилянський і ще хтось там.

В таких умовах я вважав мою політичну місію в Парижі за скінчену; формально мене Петрушевич звільнив з моєї посади; я став приватною особою.

Мені було ясно, що не можна йти ні з Варшавою, ні з Денікіним, однак я не мав поняття, що діється на рад[янській] території.

В лютому 1920 р. я виїхав з Парижа до Німеччини, забрав сім'ю з Швейцарії й поселився в Гайдельберзі, вибираючи свідомо місто, далеке від всякої емігрантщини, що кишіла в Відні, Празі та Берліні. Дітям я хотів дати змогу користати з німецької школи, без впливу емігрантщини, а сам занявся науковою працею.

Мої політичні настрої відбиває стаття в "Frankfurter zeitung", поміщена в серпні 1920 р. з приводу телеграми Керзона до Чичеріна; я говорю, що ця телеграма є такий самий маневр для рятування Варшави, як телеграма Вільсона з 20 березня 1919 р. для рятування Львова; далі вітаю заняття Галичини Червоною армією як визволення її з-під Польщі, зазначаючи, що російсько-українські відносини в Країні Рад знайдуть розв'язку. (Ця стаття була в моєму архіві і є, певне, в забраних у мене матеріялах.)

В вересні 1920 р. я через радянське посольство в Берліні передав листа до брата дружини В. Таратути; в листі прохав якнайповніше зорієнтувати мене про все те, що стосується Радянської держави. Однак цього листа не передано, і В. Таратута, хоч в ті часи бував часто в Німеччині, не міг установити зв'язку з нами.

На початку 1921 р. утворився в Відні Український вільний університет; з осені 1921 р. його перенесено до Праги, де він зорганізувався на зразок чеських університетів і дістав державну допомогу. Університет був зорганізований головною галицькими силами для галицької молоді на еміграції. Та з напливом наддніпрянської професури, як також студентства, він згодом став набирати специфічний петлюрівсько-шаповалівський характер, причому треба зазначити, що доменом Шаповала²⁶ були більше Подєбрадська господарська академія та Празький педагогічний ун[іверсите]т ім. М. Драгоманова.

В Українському університеті були такі галичани (рахуючи від найстарших віком до наймолодших): Іван Горбачевський (до війни— професор чеського університету у Празі, визначна сила в галузі медичної хімії)²⁷, Степан Смаль-Стоцький (до війни — професор української літератури в університеті в Чернівцях і буковинський політик)²⁸, Олександр Колесса (до війни— професор української літератури в університеті у Львові та н[аціонал]-д[емократичний] депутат до австр[ійського] парламенту)²⁹, Станіслав Дністрянський (до війни — професор австрійського цивільного права в університеті у Львові та н[аціонал]-д[емократичний] посол до австр[ійського] парламенту)³⁰, Степан Рудницький (до війни— доцент географії в університеті у Львові)³¹, Володимир Старосольський (до війни— адвокат у Львові, один з провідників укр[аїнських] с[оціал]-д[емократів]), Михайло Лозинський, Іван Мірчук (молода людина, доцент філософії)³², Роман Смаль-Стоцький (син Степана, в рр. 1921—22 — петлюрівський посол у Берліні)³³. З них досі остають у Празі Горбачевський, Степан Смаль-Стоцький та Дністрянський; Лозинський і Рудницький виїхали в СРСР; Старосольський вернув до Львова; Мірчук працює, мабуть, в берлінському Українському ін[ститу]ті; Роман Смаль-Стоцький — у Варшаві.

Я працював в університеті в рр. 1921—27 (цебто до виїзду в СРСР) як професор міжнародного права. В рр. 1921—24 жив я в Празі тільки під час викладів, а на канікули, що обнімали разом коло 5 місяців у році, їздив до сім'ї в Німеччині та (в рр. 1923 та 1924) на політичну роботу до Женеві, Парижа та Лондона (про що нижче).

Моя політична позиція була: рішуча лінія проти Польщі і нерішуча — проти большевиків. Внутрішньо я був у стадії переорієнтації, що й виступало назверх у нерішучості проти большевицької лінії.

Це й відмітили студенти: на листопадове свято (утворення ЗУНР) вони мене запрошували на промовця; на січневе свято (Четвертий універсал Ц[ентральної] Ради та проголошення об'єднання на Трудовому конгресі) — Старосольського.

Моя політична увага була сконцентрована на Галичині. Я стояв на тому, що треба довести до кінця лінію уряду Петрушевича, щобто добитися вирішення Антанти, а там стане видно, що далі. Я вважав за доцільну боротьбу, що мала на меті скріплення цієї лінії: бойкот польської державности, терористичну боротьбу і т. п. З УВО, що вела терористичну боротьбу, я не був організаційно зв'язаний, але знав окремі особи і ставився до їх акції прихильно; зокрема, з Коновальцем я був знакомий (хоч не близько) ще перед війною. При цьому особисто в рр. 1921 та 1922 я був до певної міри в стадії відпочинку після тих турбот, яких зазнав я з сім'єю в бурхливі роки 1914-20. Діти спокійно вчилися, я працював в університеті, а там побачимо, що далі.

Рішення Антанти про Галичину (14 березня 1923) поставило перед цілою галицькою еміграцією питання: що далі?

Краєві партії перейшли до льояльної опозиції проти польської державности, більшість еміграції збиралася вертати, співробітники Петрушевича подали в димісію.

Я особисто всією моєю роботою від початку імперіялістичної війни був зорієнтований проти Польщі, думка про те, що я мушу стати польським громадянином, мої сини — польськими солдатами, була мені така ненависна, що я вирішив не тільки особисто остати на еміграції, але й зайняти надалі непримиренну лінію проти Польщі.

Повернувши після 14 березня 1923 р. з Парижа, Петрушевич прохав мене написати мою думку про політичний стан для переслання її до Краю. Я рекомендував далі непризнавання польської державности й національно-революційну боротьбу, як також затримання закордонного центру під керівництвом Петрушевича.

Мабуть, в м[ісяці] червні 1923 р. Петрушевич, що вже був переселився з Відня до Берліна, запропонував мені стати його співробітником, щось в роді "єдиного міністра" неіснуючого уряду. При цьому він розповів мені про свої зв'язки з радянським урядом. Його платформа була така: визволити українські землі з-під Польщі можна тільки при допомозі міцної СРСР; щодо соціального ладу — він не комуніст, але який лад буде в майбутньому в Галичині, це для нього не так важно, нехай буде радянський, комуністичний.

Так само розповів він мені про свої зв'язки з УВО, вони весь час були напружені, УВО не хотіла бути йому підчищеною, а рівноправною з ним силою. На УВО, рахував він, що вона pomoже утворити новий національно-революційний фронт у Галичині.

Я прийняв пропозицію, в липні й серпні працював у Берліні, а на вересень поїхав до Женеви, де утворив спільний виступ українців, білорусів і литовців проти вирішення з 14 березня 1923 р. (до нас у справі охорони нацменшостей приєднався й німецький делегат, очевидно, сам не з Польщі).

В дусі нової орієнтації я писав статті в нашій берлінській часописі "Українським прапорі", писав кореспонденції до американської "Свободи" (там ця орієнтація не знайшла прихильности, й мої статті перестали друкувати) й написав брошуру "З Новим роком 1924"³⁴.

Як співробітник Петрушевича я ввійшов у контакт з УВО. В той час між нами була мова тільки про протипольську акцію УВО. Крім цього, я

знав, що один з діячів УВО їздив від Петрушевича до Москви, другий — з Краю до Харкова; про протирадянську акцію УВО не було ніякої мови.

Навесні 1924 р. утворився “Комітет народів, поневолених Польщею”. В склад комітету ввійшли: від українців — Михайло Лозинський та Антін Петрушевич (син президента Петрушевича), від білорусів — Ластовський, від литовців — Вайлоніс. Комітет мав за завдання виступати в Західній Європі проти режиму польської окупації на зах[ідньо]укр[аїнських], зах[ідньо]білоруських та литовських землях. Від імени комітету я був у червні в Лондоні, в липні й серпні весь комітет був у Парижі, в вересні — в Женеві. В Парижі ми видали протипольський маніфест, що його помістила “Ège nouvelle”, орган Ерріо³⁵, що був тоді президентом кабінету. З цього приводу польська преса писала, що поміщення цього маніфесту рівняється поразці на полі бою.

Під кінець 1924 р. я розійшовся з Петрушевичем. Мої заходи, щоб утворити організацію в Краю, яка дала би новий мандат Петрушевичеві, він уважав замахом на своє право президента, і на цьому ми розійшлися. Причини я пояснив докладніше в львівському часописі “Новий час” і в окремій брошурі³⁶.

Після цього урвалися також мої зв'язки з УВО.

Вищенаведена платформа Петрушевича мене не задовольняла. В мені відбувалася еволюція від мого колишнього анархо-комунізму до радянської державности й наукового комунізму.

При кінці 1923 або на початку 1924 р. я з доручення Петрушевича зайшов до радянського повпредства в Празі в справі транспорту до СРСР. (Цими транспортами я не займався)³⁷. Нав'язавши таким способом знакомство з повпредством, особисто з тов. Калюжним Н. М.³⁸, я це знакомство продовжав, і воно перемінилося в політичний зв'язок. Я його інформував про плани (потім про роботу) комітету, за його порадою звернувся в Лондоні за допомогою до Раковського, що зв'язав мене з Морелем (E. D. Morel).

Після мого розриву з Петрушевичем я, маючи політично зовсім вільні руки, ще більше зблизився до повпредства (в 1925 р. особисто зустрівся з Приходьком А. Т.³⁹, в 1926 р. — знов з Калюжним). Так утворився тісний політичний контакт; ту політичну роботу, яку я вів тоді (статті в чужоземній пресі про польську окупацію Зах[ідньої] Укр[аїни]), я вів у повнім погодженні з повпредством і діставав на цю роботу (за статті треба було платити редакції) невеликі кошти.

Так в рр. 1924—1926 я пройшов еволюцію до радянської державности й комунізму й за порадою Калюжного рішив переїхати в СРСР. Діти мої, що тим часом покінчили високі школи, теж пройшли цю еволюцію і погодилися на моє рішення.

Виїжджаючи до СРСР, я порвав ідеологічно і фактично з усім моїм протирадянським минулим, порвав усі зв'язки з людьми, що остали на протирадянських позиціях, порвав навіть зв'язки з закордонними буржуазними вченими. Про цю нечисленну особисту кореспонденцію, яку я ще вів з закордоном, можу дати якнайбільш вичерпуючу інформацію.

Збираючися в СРСР, я зібрав підсумки моєї еволюції в брошурі “Уваги про українську державність”, що вийшла в погодженні з повпредством⁴⁰. Треба завважити, що я особисто еволюціонував далі: не тільки до радянської державности, але й до комунізму; однак брошура мала практичне завдання: потягнути за мною кола лівої інтелігенції, і тому в ній дано тільки те, що для неї на даному етапі було сприйнятне.

Моя політична робота в рр. 1925—[192]7 складалася головню з статей в паризькому журналі “Revue internationale”, що його використовували як трибуну менші держави; за поміщення статей треба було редакції платити, й на це йшли ті кошти, що я їх діставав з повпредства.

Поза цим я взяв участь у першому панєвропейському конгресі в Відні в осені 1926 р. і в Комісії для нацменшостей заступав думку приєднання зах[ідньо]укр[аїнських] та зах[ідньо]біл[оруських] земель до СРСР. Цей виступ був погоджений з тов. Калюжним у Празі і тов. Берзіном ⁴¹ у Відні.

Приїхавши до СРСР, я старався по найліпшій волі працювати згідно з тими настановами, що їх визначали компартія і радвлда. Мушу ствердити, що не знаходив я належної допомоги й підтримки, про що вже говорив слідчому т. Соколову. Коли б ця допомога й підтримка, я зробив би багато більше й ліпше і здобув би таке довір'я, що тепер не стояв би під таким важким обвинуваченням.

Хоч я морально сприняв радлад і комунізм, одначе для наукового робітника треба ще було здобути відповідне наукове угрунтування. В цьому відношенню майже чотири роки (1924—1927) зв'язку з Празьким повпредством майже нічого мені не дали; ті представники повпредства, що мали зі мною зв'язок, про це не постаралися, хоч я не раз прохав їх підібрати мені відповідну літературу і т. д. Прийшлося все це здобувати тут, на місці, також переважно самому, без належного керівництва. Наскільки я здобув ту базу, свідчать мої друковані роботи. Як я бився на всі боки, щоби здобути більше, свідчить моя записка до тов. Кагановича, що знаходиться в забраних у мене матеріялах.

В 1930 р., в зв'язку з заявою акад. Палладіна про вступ до партії, я почав розмови про вступ до партії. Говорив про це з т. Бараном (тоді головою Укрнауки) ⁴², з т. Брандтом (що тоді саме кінчив Інгосп як мій студент і став директором Радбуду), з Трублаєвичем П. С., що належав до керівних партійців в н[ауково]-д[ослідному] ін[ститу]ті Радбуду, говорив зі Скрипником, Порайком. Мені всі казали, що цю думку вітають, але до реалізації не підходили. Аж на початку 1932 р. я договорився з партбюром Радбуду, щоби зробити публічний виступ на ленінському святі і подати заяву, що я й зробив. Та дальше того справа не посунулася.

Ось найважливіші моменти з мого життя та з моєї громадсько-політичної діяльності. Про кожний з них я готов дати всі бажані додаткові відомости.

* * *

Тепер вертаю до того, із чого почав: до обвинувачення мене в приналежності до таємної протидержавної організації, а саме — як це мені 27/III уточнив слідчий, до “Української воєнної організації” на території СРСР, що має зв'язок з УВО.

Як я вже зазначив на початку, **рішуче заперечую приналежність до цієї організації як також яке-небудь знання про її існування.**

Я вже вище зазначив моє відношення до УВО в періоді моєї політроботи за кордоном в рр. 1919—1927. Окремі особи цієї організації були мені відомі. (Взагалі, стоячи в центрі українського життя Галичини, я знав майже всіх діячів навіть повітового масштабу, із багатьома був особисто знакомий.) Її протипольську акцію, що була найживіша в 1922 р., я вітав. В 1923—[192]4 рр., як співробітник Петрушевича, що тоді ще кооперував з УВО, я підходив ближче до неї. Після розриву з Петрушевичем я ще рік, а може, й півтора переписувався з Коновальцем, що давав мені відомости про внутріпартійні справи в Галичині. В міру того, як я щораз тісніше зв'язувався з Празьким повпредством, мій інтерес до УВО, а, мабуть, і її до мене, слабшав і в кінці ще на рік перед виїздом всякі зв'язки увірвалися.

За весь той час ішла мова тільки про акцію в Зах[ідній] Україні проти Польщі. Про протирадянську акцію зі мною ніколи не говорено, і я навіть не думав тоді, що така акція ведеться. Инакше був би про це

говорив у повпредстві, щоб в'ясувати моє становище. Про ті мої зв'язки з УВО, про які говорю, повпредство знало.

Перед переїздом до СРСР я порвав усі не тільки суто політичні, але і всякі інші зв'язки за кордоном, не тільки українські, але й чужоземні, навіть такі, що могли би бути корисні для СРСР, як журналістичні, наукові і т. д. Як окрему подробицю згадаю свій зв'язок з Віктором Башом (Victor Basch), професором Сорбонни в Парижі, головою франц[узької] Ліги прав людини і громадянина, визначним діячем (може, й керівником, не знаю) французького Тов[ариств]а друзів СРСР. З ним у мене в 1924 р. наладились гарні зв'язки. Звідси я йому не написав ні слова. В останні часи, коли читав у нашій пресі інформацію про його радянофільські виступи в паризькій пресі, не раз думав про те, що мої зв'язки з ним (як і з багатьома ин.) були би корисні для СРСР.

Моя переміна орієнтації, мій переїзд до СРСР були не переміною тактики, — як мене обвинувачують, — а переміною переконання.

Моїм ідеологічним нашаруванням молодости був анархо-комунізм, я з 1901—1907 рр. жив головно атмосферою російської революції; в рідні моєї дружини були активні революційні діячі. Я вже згадував, що я вже в 1920 р. шукав зв'язків з В. Таратутою; це було змагання вхопитися за цей зв'язок, щоб зв'язатися з радвладою й партією. В цій справі я вів аж до його смерті переписку з ним, починаючи з 1925 р., коли мені вдалося утворити з ним зв'язок. А утворився цей зв'язок так, що дружина написала до Каменєва чи Зінов'єва (тепер не тямлю, до котрого з них) прохання передати йому нашу адресу. Потім, як він при кінці 1924 р., після визнання СРСР Францією, їхав у делегації Красіна до Парижа, дружина зустрілася з ним у Берліні; при його повероті з Парижа я зустрівся з ним у Берліні в січні 1925 р. Потім переписувався.

Як я шукав контакту з представниками компартії і радвлади, свідчить також цей факт: під час нашого побуту в Цюріху 1902—[190]3 рр. між рос[ійськими] студентами був Йоффе, с[оціал]-д[емократ]. Коли в радянській дипломатії появилася ім'я Йоффе⁴³, ми хотіли переконатися, чи це не наш давній знакомий. З цією метою дружина заходила до Йоффе, коли він був повпредом у Відні. Показалося, що це не наш знакомий. Але він знав В. Таратуту, і дружина говорила з ним про мою політичну роботу; потім я йому ще післав записку.

Ні, вибираючися до СРСР, я не кривив душею перед радвладою. Це було моє найглибше бажання влитися в будівництво радладу, злитися з радянською громадськістю і по змозі з компартією і стати співробітником того нового ладу, що будується на території СРСР під проводом компартії. Цього нового ладу я шукав, коли дійшов до анархо-комунізму; реалізацію його я бачив у СРСР; відкинувши анархо-комуністичну утопійність, я старався стати комуністом-більшевиком.

Я хотів все моє знання, перетопивши його в огні марксизму-ленінізму, віддати на службу будови соціалізму; я хотів, щоб для цієї самої справи працювали також наші діти, яких ми виховали на добрих знавців свого фаху і свідомо тримали здалека від емігрантщини. Вся моя праця була для України, але ж я, хоч приведений обставинами до співпраці з буржуазними партіями (до речі: я ніколи не був організаційно зв'язаний з укр[аїнськими] буржуазними партіями (поминувши мою приналежність в рр. 1899—1901 до радикальної партії), і співпрацюючи з ними, стояв поза їх організаціями) *, не вважав ніколи своїм ідеалом буржуазної України, і я вибрав для себе і для своєї сім'ї за батьківщину Радянську Україну, таку Україну, яку утворила компартія через Жовтневу революцію. Я в автобіографії точно зазначив роботу того періоду, що його треба вважати протирадянським (1917—1923). Одначе і в цьому періоді, починаючи з 1920 р., я не був у моїй свідомості ворогом радянського ладу, а тільки противником. Я знаю, що це буржуазне визначення, яке на

грунті СРСР не може мати пристосування; тут нема й не може бути противників, а є тільки класові вороги. Тільки ж я пишу про той період, коли я радянської дійсності не знав. Для аналогії покличуся, що противником радянського ладу був у свій час Ромен Роллан, такими ж противниками є переважно члени чужоземних товариств друзів СРСР. Я знаю, що в рішачий момент вони мусять стати або на цей, або на той бік, з противників перемінитися або в визнавців та оборонців радладу, або в його ворогів. Пишу це тому, що й я з 1920 р. був уже не ворогом, тільки противником, з 1924 р. **перестав бути** противником і перейшов еволюцію, що на її основі вважав себе в праві просити залучити мене в лави компартії.

На все це я дістаю тверду відповідь, що все це свідчить тільки проти мене, бо все це була тільки **тактика запільщика**.

Можу відповісти тільки одно: запільщиком я не був ніколи в життю. Вже це одно повинно навести на думку, чи надається на запільщика людина, якій 50 років життя, якщо вона до того часу в запільці ніколи не працювала? І чи внутрішньо здатна вона взяти на себе ризик запільщика?

А при цьому треба зважити всі мої особисті обставини. Попереднє життя нас не жаліло, ми весь час мусіли твердо битися з ним. Після всего цього ми з дружиною хотіли відпочити, я хотів присвятитися творчій науковій роботі, на яку ніколи перед тим не мав досить вільного часу й відповідних умов; дружині хотів забезпечити спокійну старість в тій країні, де вона вродилася й виросла, вернути її в її сім'ю з того одиноцтва, в якому вона жила за кордоном.

Жахливе обвинувачення, яке впало на мене, — це для мене страшна загадка, якої я ніяк не в силі розв'язати. Пояснюю собі тим, що моя попередня діяльність за кордоном могла бути основою для тих, що творили злочинну організацію, щоби вважати мене “своєю людиною”, хоч всі мої виступи від 1924 р. й особливо тут, на території СРСР, кричали проти того. Я ж почув важкий закид, що й моя заява в “Силі”⁴⁴ з 1931 р. була тільки маскою! Пояснюю собі далі тим, що по **тім боці** декому бажано, щоб мене роздавила караюча рука радвлади. Я ж — запеклий ворог шляхетсько-буржуазної Польщі, що зазначив цілою своєю діяльністю. Я від появи моєї брошури “Уваги про українську державність” тішуся ненавистю ундістів і всяких інших укр[аїнських] фашистів. Їм вигідно, щоб мене роздавлено і щоб факт мого роздавлення вони могли використати проти тієї лінії, яку я вів від переходу на радянські позиції. Моє минуле я хотів віддати також на службу радладові; хотів показати іншим, що вони повинні піти тим шляхом, яким я пішов. І показати, що на той шлях не треба ставати, що він заведе в ДПУ, — це вигідно ундістам. Ось — мовляв — яка це радянська Україна, коли навіть такий Лозинський розторошений нею! Львівський консул т. Радченко при особистім побаченні зі мною в Харкові в 1932 р. (а може, при кінці 1931 р., не тямлю добре; побачення було в приміщенні Уповноваженого Наркомзаксправ), інформуючи мене про львівські справи, сказав: “Якщо з Вами тут щось сталося би, ундісти з того добрий хліб їли би”.

В кінці пояснюю собі тим — і це для мене найсумніше, — що основою вважати мене “своєю людиною” могли послужити мої розмови з тими людьми, яких я вважав добрими радянцями і добрими партійцями.

Щодо цього треба відзначити, що я прожив увесь вік за кордоном, що на мені оставило сліди моє перебування в усіх західноєвропейських центрах, де люди не рахуються з словами, бо слово має там зовсім інше значіння, ніж в СРСР. При найліпшій волі цих впливів годі позбутися. І коли я вищезгаданим людям говорив чи про свої особисті клопоти, чи про загальні недоліки, то рахуючи, що маю перед ними право, щоб вони мене вважали добрим радянцем, а так само рахуючи їх за добрих радян-

ців чи добрих партійців, може, не все рахувався як слід зі способами вислову, що також могло навести на думку, що я “своя людина”.

Я дуже добре розумію, що це пояснення дуже й дуже недостаточне. І тут для мене, власне, трагічна загадка, об яку я б’юся, як головою об мур. Мені кажуть, що я був активним і навіть керівним членом організації, що на це є документи, факти і свідчення, а я цьому не можу протиставити нічого, крім голих запевнень, покликунь на мою роботу, що обертаються проти мене, бо ця робота, мовляв, тільки маскувальна тактика, та в кінці вищенаведених пояснень я знаю, що цим мені не розбити важкого обвинувачення. (Якщо я знав би, які це документи, які факти, які свідчення, може, я міг би їх розбити, може, та трагічна загадка стала б мені ясна. А так я [стою безпорадний?] (не вдалося прочитати два слова, відтворення здогадне. — О.Р.) і безсильний**.

Так я стою перед тим, що ці обвинувачення розторошять не тільки мене, але й мою сім’ю, бо мені заявлено, що мої сини стоять також під таким самим обвинуваченням, а без мене й синів моя дружина, якій тепер 59 років, остане без даху над головою й без куска хліба.

Яка б не була моя доля, я прохаю радвладу за неї. Вона не з Галичини, вона, живучи зі мною, весь вік терпіла від того, що оточення не сприймає її як свою, вона їхала сюди, щоб закінчити життя між своїми. Вона — старша сестра партійця, якого вона годувала своїми заробітками (їх батько помер і вона остала найстарша в сім’ї), виховувала, вчила, помагала вибратися на революційний шлях, доглядала в тюрмі. Вона виховала четверо дітей, задля яких сама в молодості відмовилася від закінчення університету, вона відмовляла собі всего, від чого треба було в наших важких умовах життя відмовитися, щоб дати дітям добру школу, вона хотіла, щоб вони були корисними робітниками нового ладу в СРСР.

Я не маю ніякої змоги скинути з себе те жахливе обвинувачення, зробити те, що єдино могло би мені принести прощення радвлади, цебто широко покаятися, я не можу, бо про організацію я нічого не знаю.

Доля моя і всієї моєї сім’ї в руках радвлади. Якщо нам призначено бути розторощеними, я прохаю зглянутися на долю моєї дружини.

Хотів би закінчити запевненням, що я бажаю віддати всі свої сили на корисну працю для радладу та на направлення тих шкод, якщо я їх зробив моїми невольними гріхами (про це я писав вище), але ж я знаю, що це запевнення в очах радвлади безвартне.

26—28.III.1933

М. Лозинський

Архів УСБУ по Харківській обл., спр. 013030, т. 1, арк. 5—22 зв. Оригінал. Автограф чорнилом.

¹ *Александровський Сергій Сергійович* (1889—1945) — радянський дипломат. На дипломатичній роботі перебував з 1923 по 1939 р. У 1924—1925 рр. — зав. відділом країн Центральної Європи НКЗС СРСР; 1925—1927 рр. — повпред СРСР у Литві; 1927—1929 рр. — повпред СРСР у Фінляндії; 1929—1931 рр. — Уповноважений НКЗС СРСР при РНК УСРР у Харкові; 1931—1933 рр. — радник повпредства СРСР у Німеччині; 1933—1939 рр. — повпред СРСР у Чехословаччині.

² *Таратута В. Р. (Віктор, Сергєєв В.)* (1881—1926) — член РСДРП з 1898 р., більшовик. Революційну роботу вів у Закавказзі (1904—1905) і Москві (1905—1907), де був секретарем Московського комітету РСДРП. Делегат IV і V з’їздів РСДРП, член більшовицького центру. Не раз зазнавав арештів і заслання, у 1909 р. емігрував за кордон. У 1919 р. повернувся в Росію, у 1919—1926 рр. — керуючий справами ВРНГ, заст. голови хімічного відділу ВРНГ, голова правління тресту “Моссукно”, голова правління Банку для зовнішньої торгівлі.

³ *Аксельрод Павло Борисович* (1850—1928) — учасник російського революційного руху. З початку 70-х рр. — народник, член гуртка “чайковців”. З 1883 р. — член групи “Визволення праці”. З 1900 р. — член редакції “Искры”. З 1903 р. — один із лідерів меншовиків. Після жовтневого перевороту 1917 р. — емігрант.

⁴ Йдеться про 4-й конгрес II Інтернаціоналу, який відбувся у Лондоні 27 липня — 1 серпня 1896 р. Конгрес, зокрема, висловився проти колоніальної політики, за право націй на самовизначення.

⁵ *Поссе В. О.* (1864—1940) — журналіст і громадський діяч. Редактор журналів “легальних марксистів” “Новое слово” (1897) і “Жизнь” (1898—1901). Після закриття царом журналу “Жизнь” видавав його в 1902 р. за кордоном. У 1906—1907 рр. виступав за створення незалежних від РСДРП робітничих кооперативів у Росії. Редактор і видавець журналу “Жизнь для всех” (1909—1917). Після жовтневого перевороту 1917 р. займався літературною діяльністю. З 1922 р. — співробітник “Известий ВЦИК”. Автор низки праць з питань історії, літератури, мемуарів та ін.

⁶ *Лозинський М.* Українська народня партія // ЛНВ. — 1905. — Т. 30. — Кн. 5. — С. 145—159.

Завершувалася стаття так: “Бо всі ті партії, яких основою є виключно національна ідея, виказують ту характеристичну ознаку, що під їх прапором знаходять пристановище, а навіть опіку і найреакційніші елементи, коли вони тільки національні... Виключний націоналізм мимо найрадикальніших і найдемократичніших фраз уже в самій своїй суті, зі становища соціального питання, антипоступовий, реакційний” (с. 158—159).

⁷ *Радек Карл Бернгардович* (1885—1939) — діяч міжнародного та російського революційного руху, уродженець Львова, публіцист (див. докладніше його автобіографію (до 1925 р.) у кн.: Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. — М., 1989. — С. 593—609).

⁸ *Махасевичина* — течія у російському революційному русі, що виникла наприкінці XIX ст. Назву дістала від імені лідера — В. К. Махайського, який вважав інтелігенцію ворожим пролетаріату паразитичним класом, а декласовані елементи — базою революції.

⁹ *Панейко Василь* (1883—1956) — громадсько-політичний діяч, журналіст, уродженець Золочівщини, діяч національно-демократичної партії Галичини, редактор журналу “Молода Україна” (1905), співробітник “Діла” (з 1907), його редактор (1912—1918) і співробітник “ЛНВ” (1908—1914). 1919 р. — держсекретар закордонних справ ЗУНР, згодом член делегації на Паризькій мирній конференції — спершу УНР (заст. голови), 1920 р. — ЗУНР (голова). Після анексії Східної Галичини Польщею був прихильником концепції нової східноєвропейської федерації, в якій Україна разом з Галичиною була б у союзі з найбільшовицькою Росією (“З'єдинені Держави Східної Європи”, 1922). 1925 р. нетривалий час перебував у Львові як редактор “Діла” і журналу “Політика”, пізніше повернувся до Франції, був закордонним кореспондентом “Діла”. У 30-х роках відійшов від політичного життя, 1945 р. переїхав до Нью-Йорка, 1955 р. — Каракаса (Венесуела), де й помер.

Томашівський Степан (1875—1930) — галицький історик, публіцист і політик, дійсний член НТШ з 1899 р. 1919 р. — радник делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції, 1920 р. — голова її дипломатичної місії в Лондоні, 1921—1925 рр. — у Берліні. З 1928 р. — доцент історії України Краківського університету. Історичні праці присвячені переважно Хмельниччині, добі Мазепи, історії церкви.

Кревецький Іван (1883—1940) — історик родом з Галичини, дійсний член НТШ, директор бібліотеки НТШ у Львові (1905—1914, 1921—1937); редактор журналу “Наша школа” у Львові (1909—1912), урядового органу ЗУНР “Республіка” в Станіславі (1919), історичного місячника “Стара Україна” у Львові (1924—1925). Автор майже 40 праць, присвячених переважно історії Галичини середини XIX ст., історії української преси.

¹⁰ *Ціммервальдські конференції* — міжнародні конференції соціалістів-інтернаціоналістів, які відбулися під час першої світової війни за умов краху II Інтернаціоналу. Всього відбулося 3 конференції. Перша — 5—8 вересня 1915 р. в Ціммервальді (Швейцарія), де було утворено “Ціммервальдську ліву” групу на чолі з В. І. Леніним. Друга — 24—30 квітня 1916 р. у Кінталі (Швейцарія). Конференції сприяли відокремленню і згуртуванню більшовицьких елементів у міжнародному робітничому русі, з яких згодом утворився III Інтернаціонал (Комінтерн). Ленін виступив проти участі більшовиків у третій Ціммервальдській конференції, яка відбулася у вересні 1917 р. у Стокгольмі (Швеція).

¹¹ *Крип'якевич Іван Петрович* (1886—1967) — український історик, д-р іст. наук (з 1941), професор (з 1939), акад. АН УРСР (з 1958), засл. діяч науки УРСР (з 1961). Закінчив Львівський університет (1908). У 1909—1939 рр. викладав історію в середніх школах Львова. Дійсний член НТШ (з 1911), редактор “Наукових записок” НТШ (з 1934). З жовтня 1939 р. — зав. кафедрою історії України ЛДУ, з 1940 р. одночасно — зав. Львівським відділом Інституту історії України АН УРСР. У 1946—1948 рр. — старший науковий співробітник Інституту історії України у Києві. У 1953—1962 рр. очолював у Львові Інститут суспільних наук АН УРСР. Як директор цієї установи у 1956 р. виступив ініціатором посмертної реабілітації М. М. Лозинського та деяких інших відомих галицьких діячів, репресованих в УРСР у 30-ті рр. (Див., напр., лист І. П. Крип'якевича до ЦК КПУ та Прокуратури УРСР від 24 серпня 1956 р. з проханням з'ясувати долю відомого галицького соціал-демократа С. Г. Вітика у кн.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20—50-ті роки XX ст. — К., 1994. — С. 251—252).

¹² *Дорошенко Дмитро Іванович* (1882—1951) — український історик, публіцист, громадський і державний діяч. В травні — листопаді 1918 р. — міністр закордонних справ Української Держави. З 1919 р. — в еміграції. У 1921—1951 рр. — професор УВУ (у Відні, Празі й Мюнхені).

¹³ *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — Відень, 1922. — 228 с.

¹⁴ *Сікорський (Sikorski) Владислав* (1881—1943) — польський військовий і державний діяч. В українсько-польській війні 1918—1919 рр. — командир операційної групи (полковник, а не генерал, як дещо передчасно згадував М. М. Лозинський), а потім — дивізії. Відзначився у польсько-радянській війні 1920 р. Шеф генштабу (1921—1922), прем'єр і міністр внутрішніх справ (1922—1923), міністр військових справ (1924—1925), командуючий

Львівської військової округи (1925—1928), з 1926 р. — один із організаторів опозиції Ю. Пільсудському. Після поразки Польщі у вересні 1939 р. очолив еміграційний польський уряд. Загинув в авіакатастрофі.

¹⁵ *Старосальський Володимир* (1878—1942) — український громадсько-політичний діяч, правник, соціолог. Дійсний член НТШ (з 1923). Член Закордонного комітету РУП, керівний діяч УСДП (певний час її голова). Адвокат, виступав захисником на політичних процесах (зокрема, М. Січинського, членів УВО, ОУН), один з організаторів УСС. Співпрацював з “Союзом визволення України” у Відні. Восени 1919 р. — товариш міністра закордонних справ УНР (в уряді І. Мазепи). В 1920—1928 рр. — в еміграції (Відень, Прага): професор державного права УВУ та Української господарської академії у Подєбрадах. 1928 р. повернувся до Львова, працював адвокатом. Після вересня 1939 р. — професор ЛДУ, невдовзі заарештований і засуджений до десяти років ув'язнення. 25 лютого 1942 р. помер у в'язниці м. Маріїнська (Західний Сибір).

¹⁶ Комісія Антанти на чолі з французьким генералом Бартелемі (Barthélemy) запропонувала 28 лютого 1919 р. під час українсько-польської війни урядові ЗОУНР перемир'я та демаркаційну лінію (т. зв. “лінія Бартелемі”), що відділяла від України Львів і Дрогобич з Бориславським нафтовим районом. Цю пропозицію українська сторона відхилила (Про комісію Ж. Бартелемі див. докладніше: *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 74—85; з новітньої історіографії див., напр.: *Литвин М.* У кільці фронтів українсько-польської війни 1918—1919 рр. // Львів: Історичні нариси. — Львів, 1996. — С. 367—372 (“Місія Бартелемі”).

¹⁷ *Голубович Сидір* (1873—1938) — галицький політик, адвокат. 1915 р. — член Загальної Української Ради, 1918 р. — держсекретар судових справ ЗУНР, згодом — голова державного секретаріату і держсекретар фінансів, торгівлі і промисловості.

¹⁸ *Угорська Радянська Республіка* була проголошена 21 березня (а не 25-го, як у М. М. Лозинського) 1919 р. і проіснувала до 1 серпня того ж року.

¹⁹ “...якесь темне індивідуум під прізвищем Пінкер” — очевидно, йдеться про особу на прізвище Пінкер. Ця маркантна постать привернула увагу і В. К. Винниченка, який згадував 27 березня 1919 р.: “Чогось мені все згадується малярський соціаліст Пінкер. Пригадується, як він увійшов у мій вагон по дорозі з Станиславова до Будапешта, як почав уклонятись, стискати руку, сяяти жовто-карими очима. Невеличкий, з круглою головою, нечисто поголений, з нечистими комірчиками. Він погано говорив усіма мовами, а більш усього російською, бо він же був “сквирській ребьонк”, як він сам себе рекомендував, себто родився у Сквирі. Він був у Станиславові в справі організації торговельної комісії до Угорщини. Тепер з цією комісією їхав уже до Будапешта. Він її віз. Він віз і мене. Так він телеграфував з дороги в Будапешт. Невідомо, чого він так сявав і розсипався у вихвалінні мене, чи хотів од мене чогось, якоїсь користи, чи просто по добродушності своєї владі, але він до того був уважний і поштивий, що надокучив. На кожній станції по Угорщині до мене приходив комендант станції, робив доклад і ждав на накази. Це вже з боку Пінкера було занадто. Його вирази: “Не дам”, “Газети хорошо писали для вас” (на вашу користь), “Міністр для заграничних дел”, “Я звоню із свого міністра”, “Я буду построїл план” (Див.: *Винниченко В.* Щоденник. Том 1 (1911—1920) / Редакція, вступ. стаття і примітки Г. Костюка. — Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. — С. 327).

²⁰ *Назарук Осип* (1883—1940) — галицький громадсько-політичний діяч, журналіст і публіцист, член управи Української радикальної партії (1905—1919), співредактор “Громадського голосу”, керівник Пресової квартири УСС (1915), співробітник “Вісника Союзу Визволення України”, член Української Національної Ради ЗУНР, учасник антигетьманського повстання (1918). Автор численних статей, споминів. М. М. Лозинський має на увазі мемуари Назарука “Рік на Великій Україні” (1920).

²¹ *Вітовський Дмитро* (1887—1919) — один з провідників галицького студентського руху, організатор і сотник УСС, командир українських збройних сил 1 листопада 1918 р. у Львові, полковник УГА, держсекретар військових справ ЗУНР. У травні 1919 р. — член делегації ЗОУНР на Паризькій мирній конференції. 8 липня 1919 р., повертаючись літаком до Кам'янець-Подільського, загинув під час авіакатастрофи.

²² *Сидоренко Григорій* (1874—1924) — український політик та дипломат. Член Центральної Ради, міністр пошт і телеграфу УНР в уряді В. Голубовича (лютий—квітень 1918 р.); голова делегації УНР на Паризькій мирній конференції (січень—серпень 1919 р.), посол УНР у Відні (1919—1922). Помер у Празі.

²³ *Маргалін Арнальд* (1877—1956) — єврейсько-український політик, громадський діяч, адвокат з Києва. Член ЦК російської партії народних соціалістів (до 1917 р.). З 1918 р. — член УПСФ, член Генерального суду УНР (1918), товариш міністра закордонних справ у кабінеті В. Чехівського, член української місії на переговорах з французьким командуванням в Одесі, член дипломатичної місії УНР на Паризькій мирній конференції, згодом посол УНР в Лондоні. З 1922 р. жив у США. Автор численних праць з української та єврейської тематики.

²⁴ *Шульгін Олександр* (1889—1960) — український політик, публіцист. Член УПСФ, член Центральної Ради, генеральний секретар міжнародних, згодом міжнародних справ (липень 1917 — січень 1918 р.). За Української Держави (з липня 1918 р.) — посол у Софії. У 1919 р. Директорією УНР призначений членом делегації на Паризькій мирній конференції, згодом (1920) — головою української делегації на першій асамблеї Ліги Націй у Женеві. З 1921 р. очолював Надзвичайну дипломатичну місію УНР в Парижі. У 1923—1927 рр. — професор УВУ та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. З 1927 р. жив у Парижі, де і похований.

²⁵ *Тишкевич Михайло* (1857—1930) — граф, дипломат, публіцист, митець, меценат. Під час першої світової війни жив у Лозанні (Швейцарія), провадив активну українську діяльність. В лютому 1919 р. урядом УНР призначений головою диппредставництва при Ватикані, потім — української місії на Паризькій мирній конференції (з серпня 1919 р.). Згодом внаслідок розходжень з урядом УНР вийшов з місії. З 1920 р. жив у Польщі, де й помер.

²⁶ *Шановал Микита Юхимович* (псевдонім *М. Сріблянський*; 1882—1932) — політик і громадський діяч, публіцист, соціолог, письменник. Член РУП (з 1901), видавець і співредактор журналу "Українська хата" (1909—1914), один з організаторів і лідерів УПСР і член її ЦК. Член Центральної і Малої Ради (1917—1918), міністр пошт і телеграфу в уряді В. Винниченка, співавтор IV Універсалу, голова Українського Національного Союзу, співорганізатор антигетьманського повстання. Міністр земельних справ в уряді В. Чехівського за Директорії (грудень 1918 - лютий 1919 р.). З лютого 1919 р. — в Галичині, а незабаром — в еміграції. Секретар дипломатичної місії УНР у Будапешті (1919—1920), потім — у Празі, де, користуючись підтримкою Т. Масарика, розвинув жваву громадсько-політичну і культурну діяльність: голова Українського Громадського Комітету (1921—1925), один з організаторів українських високих шкіл, видавець і редактор місячника "Нова Україна" (1922—1928).

²⁷ *Горбачевський Іван* (1854—1942) — видатний хімік і громадсько-політичний діяч, родом з Тернопільщини. У 1883—1917 рр. — професор чеського університету в Празі (1902—1903 рр. — його ректор). Один із засновників, ректор (1923—1924, 1931—1935) та професор УВУ у Відні та Празі. Академік ВУАН (з 1925 р.).

²⁸ *Смаль-Стоцький Степан* (1859—1938) — визначний мовознавець і педагог, громадсько-політичний, культурний і економічний діяч Буковини. Дійсний член НТШ (з 1899), ВУАН (з 1918) та ін. 1885—1918 рр. — професор Чернівецького університету, з 1921 р. — УВУ в Празі (про нього докладніше див.: *Даниленко В. М., Добржанський О. В.* Академік Степан Смаль-Стоцький: Життя і діяльність, 1859—1938 рр. — К.; Чернівці, 1996. — 212 с.).

²⁹ *Колесса Олександр* (1867—1945) — мовознавець та історик літератури, громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ (з 1899), доцент (з 1895) і професор (1898—1918) Львівського університету. Один із засновників УВУ, його професор, перший і кількарізовий ректор (1921—1922, 1925—1928, 1935—1937, 1943—1944). Професор Карлового університету у Празі (1923—1939). В 1907—1918 рр. — посол до австрійського парламенту. У 1921 р. — голова дипломатичної місії ЗУНР в Римі.

³⁰ *Дністрянський Станіслав* (1870—1935) — видатний правник, родом з Тернополя, професор цивільного права університетів Львова та Праги, ректор УВУ (1922—1923). Академік ВУАН (з 1927). У 1907—1918 рр. — посол до австрійського парламенту. Автор численних праць з цивільного права. Працював над українською правничою термінологією, автор проекту Конституції ЗУНР.

³¹ *Рудницький Степан Львович* (1877—1937) — видатний український вчений, фундатор національної географії. У 1907—1918 рр. (з перервою) — доцент, зав. кафедрою географії Львівського університету, професор УВУ (1921—1926) у Празі. У жовтні 1926 р. приїхав в УСРР, був директором Українського науково-дослідного інституту географії і картографії в Харкові. Академік ВУАН (з 1929). Репресований у справі УВО. Страчений на Соловках 3 листопада 1937 р., в один день з М. М. Лозинським.

³² *Мірчук Іван* (1891—1961) — філософ, історик української культури, громадський діяч, родом із Стрия. Закінчив Віденський університет (1914), з 1919 р. в еміграції: Відень, Прага, Берлін, Мюнхен (де й помер). Доцент (з 1921) і професор (з 1926) УВУ, з 1946 р. — його ректор; професор (з 1926) і директор (1930—1945) Українського наукового інституту в Берліні.

³³ *Смаль-Стоцький Роман* (1893—1969) — науковець-славіст, син акад. С. Смал-Стоцького. Представник УНР у Берліні (до лютого 1923 р.). Професор славістики Варшавського університету (1925—1939). Автор багатьох наукових праць. З 1947 р. в США, де й помер.

³⁴ *Лозинський М.* З Новим роком 1924: Теперішній стан будови Української Держави і задачі західноукраїнських земель. — Женева, 1924. — 77 с.

³⁵ *Еррію (Herriot) Едуард* (1872—1957) — французький державний діяч, політик. З 1919 р. (крім 1940—1947) — голова партії радикалів і радикал-соціалістів. Прем'єр-міністр Франції (1924—1925, 1926, 1932). У 1924 р. уряд Е. Еррію встановив дипломатичні відносини з СРСР.

³⁶ *Лозинський М.* Мое співробітництво з президентом Петрушевичем. — Львів, 1925. — 44 с.

³⁷ Йдеться про транспорти інтернованих у Чехо-Словаччині колишніх вояків УГА, які за їх бажанням та згідно з чехословацько-радянською міжурядовою угодою були відправлені в УСРР. Протягом 1924—1926 рр. в Україну прибуло три транспорти загальною кількістю майже 500 осіб. Окремий транспорт з Відня прибув в УСРР у жовтні 1925 р.

³⁸ *Калужний Наум Михайлович* (1886—1937) — український радянський дипломат, культосвітній діяч, журналіст. 1-й секретар (серпень 1923 р. — грудень 1924 р.), радник (квітень 1926 р. — грудень 1929 р.) Повпредства СРСР у Чехо-Словаччині.

³⁹ *Приходько Антін Терентійович* (1891—1938) — український радянський культосвітній діяч, дипломат, правник. Радник Повпредства СРСР у Чехо-Словаччині (січень 1925 р. — квітень 1926 р.), згодом (травень 1926 р. — грудень 1929 р.) 1-й заст. наркома освіти УСРР, заст. наркома юстиції (1930—1933), відп. співробітник арбітражу при РНК УСРР.

⁴⁰ Лозинський М. Уваги про українську державність. — Відень, 1927. — 87 с.

⁴¹ Берзін Ян Антонович (1881—1941) — радянський дипломат, повпред РСФРР у Швейцарії (1918), секретар Виконкому Комінтерну (1919—1920), повпред РСФРР у Фінляндії (1921), заст. повпреда СРСР у Великобританії (1921—1925), з серпня 1925 р. — повпред СРСР в Австрії. З жовтня 1927 р. до травня 1929 р. — Уповноважений НКЗС СРСР при РНК УСРР. Згодом заст. головного редактора “БСЭ”, керівник Центрального архівного управління СРСР.

⁴² Баран Михайло Лукич (1884—1937) — уродженець Тернопільщини. Закінчив Чернівецький університет. Член УСДП Галичини (з 1903). Під час першої світової війни — сотник УСС, потрапив у російський полон. Член КП(б)У (з 1918), один із засновників КПСГ (згодом — КПЗУ). У 20-х рр. — професор політекономії Київського медінституту (1924—1926), Харківського комуністичного університету ім. Артема (1926—1927), Київського ІНО (1927—1930). У січні 1930 р. призначений головою Головнауки та членом Колегії НКО УСРР. 1933 р. репресований у справі УВО. З листопада 1937 р. страчений на Соловках одночасно з М. М. Лозинським.

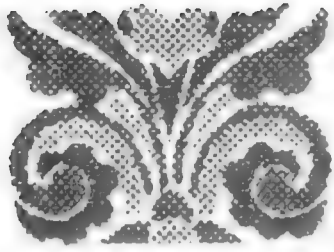
⁴³ Иоффе Адольф Абрамович (1883—1927) — учасник російського революційного руху, радянський дипломат. Голова російської делегації під час Брестських переговорів, повпред РСФРР у Німеччині (1918); голова делегації РСФРР на Ризьких мирних переговорах (1921); повпред РСФРР (згодом — СРСР) у Китаї (1922—1924), Австрії (1924—1925). Прибічник Л. Д. Троцького. 17 листопада 1927 р. наклав на себе руки (див. докладніше: Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. — С. 422—424; А. А. Иоффе: революционер и дипломат / Публ. В. Г. Сироткина // Новая и новейшая история. — 1990. — № 3. — С. 94—109).

* Частина речення (в дужках) від “до речі...” і до “стояв поза їх організаціями” дописана М. М. Лозинським як примітка на полях.

⁴⁴ “Сила” — львівська щотижнева газета (1930—1932), неофіційний орган КПЗУ.

** Два останніх речення — від слів: “Якщо я знав би...” — дописані М. М. Лозинським на полях як примітка.

(Далі буде)

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Ihor Ševčenko

Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century

Edmonton; Toronto, 1996. — 234 p.

Ігор Шевченко

**УКРАЇНА МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ: НАРИСИ
КУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ ДО ПОЧАТКУ XVIII ст.**

Edmonton; Toronto, 1996. — 234 с.

Рецензована книжка відкриває започатковану Центром досліджень історії України ім. Петра Яцика при Канадському інституті українських студій англomовну серію монографій. Мета цієї видавничої серії, як зазначає у своїй передмові до книги директор Центру Френк Сисин, — сприяти виданню нових дослідницьких праць, підручників, джерельних матеріалів і перекладів класиків української історіографії.

Слід зазначити, що видавці зробили вдалий вибір, обравши для першого тому серіалу статті-дослідження професора кафедри візантійської історії і літератури *Dumbarton Oaks* при Гарвардському університеті Ігоря Шевченка. Голова Міжнародного Товариства візантійських студій, редактор-засновник журналу “*Harvard Ukrainian Studies*”, член багатьох академій та наукових товариств, він є відомим фахівцем у галузі візантійської і східноєвропейської історії. Ось чому поява цієї книги є важливою подією в житті всього міжнародного славістичного співтовариства.

Книгу складають дванадцять статей, які повно розкривають шляхи розвитку української культури під впливом як Візантійської імперії, так і Західної Європи епохи середньовіччя та ранньомодерного історичного періоду. Більшість статей збірника, хоч і публікувалися раніше, в своїй основі зазнали авторської переробки. Видання доповнюють вміщені у додатку 16 хронологічних таблиць: візантійських імператорів та патріархів, князів київських, галицько-волинських, владими́ро-суздальських і московських, польських королів та українських гетьманів тощо.

Значна увага в книзі відводиться висвітленню історії становлення візантійсько-слов'янських культурних взаємозв'язків при порушенні широкого кола проблем конфесійно-ідеологічної та цивілізаційно-політичної тематики. Візантія принесла в Київську Русь християнство і високо розвинуті літературу та мистецтво, які в свою чергу сприяли розвитку культури Русі-України на місцевому ґрунті.

Процес поширення християнства на Русі був складним і довготривалим. Автор розкриває його зміст через характеристику місійної діяльності Візантії та підпорядкованих їй локально-національних релігійних монофізитських центрів. Внаслідок християнізації Київської Русі її володарі-князі увійшли до символічної *familia regis*, а населення країни — до східнохристиянської ойкумени. У книзі детально простежується вплив Візантії на формування політичної ідеології і світогляду слов'янської середньовічної еліти.

Цінними також є спостереження дослідника про характер й особливості боротьби владими́ро-суздальських князів за київську ідеологічну спадщину. Розпочавшись у церковно-релігійній (еклізіастичній) сфері, це суперництво мало далекосяжні наслідки, що відбилися на шляхах подальшого політичного та культурно-історичного розвитку України і Росії й визначали їх відмінності.

В другій частині книги автор простежує вплив Ренесансу, Реформації і Контрреформації на українську культуру. В статтях цього тематичного блоку відтворюються інтелектуальна атмосфера тієї епохи та світогляд української політичної і церковної еліти, зокрема Петра Могили. Книжка завершується роздумами автора про поєднання візантійських і західних впливів з київською культурною спадщиною, наслідком якого було створення своєрідної української культурної ідентичності. Проблемі формування останньої до 1700 р. присвячена заключна стаття рецензованого видання. У ній простежуються складні процеси перетворення Русі в Україну на рівні новітніх здобутків сучасної етносоціології. Перекоаний, що ця стаття ("The Rise of National identity to 1700") вже найближчим часом знайде свого видавця і буде оприлюднена українською мовою. Втім, з огляду на велику інтелектуальну привабливість рецензованої праці її варто було б перевидати в Україні. На мою думку, вона повинна стати надбанням не лише вузького кола української інтелектуальної еліти, але й цінним джерелом для всіх, хто цікавиться питаннями культурного розвитку східноєвропейського світу.

В. М. РИЧКА (Київ)

О. І. Гуржій

**УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII—XVIII ст.:
КОРДОНИ, НАСЕЛЕННЯ, ПРАВО**

К., 1996. — 222 с.

Чергова книжка О. Гуржія повертає нас до подій трьохсотлітньої давнини, коли на терені України була створена власна національна держава. Автор, продовжуючи традиції своїх попередників, представників державницького напрямку у вітчизняній історичній науці — В. Липинського, О. Терлецького, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, С. Томашівського, М. Слабченка, В. Герасимчука, Л. Окиншевича, О. Оглоблина, А. Яковліва, М. Кордуби та ін., — робить спробу вперше дослідити проблему становлення та шляхів розвитку території Української держави, визначити її межі в другій пол. XVII—XVIII ст. Разом з тим ці процеси висвітлюються крізь призму демографічних змін та міграційних рухів тогочасного автохтонного населення, його правової культури. Здавалося б, що така багатоаспектність дослідження лише розпорошить сили автора монографії, однак, на нашу думку, йому вдалося уникнути цього недоліку і винести на суд не лише наукової громадськості, а й широкого кола читачів цікаву і, головне, „рунтовну працю з історії України козацької доби.

Структура рецензованої монографії відзначається логічністю викладу. У ній містяться передне слово, вісім розділів, висновки, додатки, іменний та географічний покажчики. Авторською знахідкою є розміщення у книзі картографічного матеріалу, який вдало доповнює

висновки про розвиток української території і її кордонів протягом досліджуваного часу.

У передньому слові обґрунтовано вибір теми монографії, її наукову актуальність. Значна увага приділена висвітленню історіографії питання, де проаналізовано здобутки головним чином української історичної науки (на жаль, автор чомусь не звертається до праць польських чи російських істориків), визначено коло питань, що залишилися поза увагою науковців. Джерельну основу книги становить значна кількість архівного матеріалу, більшість якого вперше вводиться до наукового обігу, а також різноплановий, опублікований у різний час археографічний матеріал. Власне, повнота джерельної бази й дала можливість автору належним чином довести цікаві міркування й теоретичні положення.

Перший розділ монографії присвячено темі формування державної території України за часів гетьмана Б. Хмельницького. На підставі вивчення різних джерел, а також спеціальних студій тут показано характер територіальних змін, починаючи з початку становлення національної держави у 1648 р. і до смерті Б. Хмельницького у 1657 р. Аргументовано полемізуючи з попередниками (зокрема, з М. Василенком), О. Гуржій дійшов висновку, що вже на 1648—1649 рр. припадає становлення автономної області українців, яка через декілька років стала територіальним ядром майбутньої козацької держави. Звертаючись до висвітлення подій Визвольної війни, автор відзначає, як відсутність значних природних кордонів і постійна загроза військового втручання сусідніх країн ускладнювали утвердження молоді Української держави. У розділі скрупульозно досліджено й географічно визначено охоплення державними інституціями Війська Запорозького етнічноукраїнських земель, більшість з яких до того входили до складу Речі Посполитої.

У наступному розділі монографії автор переконливо доводить, що після гетьманування Б. Хмельницького держава не зникла (як про те твердять шовіністично налаштовані до України історики), а продовжувала існувати з своїми головними атрибутами — територією і кордонами. Простежується еволюція поглядів на державні межі України таких гетьманів, як І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Брюховецький, Д. Многогрішний, П. Дорошенко. На нашу думку, слід було б детальніше охарактеризувати прагнення гетьмана Д. Дорошенка об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну, а також зупинитися на питанні розвитку державної території за правління П. Тетері (1663—1665 рр.) та І. Самойловича (1672—1687 рр.). Згідно з твердженнями автора, які спираються на автентичні документи, на середину 80-х років XVII ст. відбулося правове оформлення кордону між трьома державами: Україною, Річчю Посполитою та Росією. Очевидно, що тут слід було чіткіше визначити характер політичних взаємин між Україною — Гетьманщиною та Московською державою. У зв'язку з цим переконливішої аргументації потребують твердження автора про те, що після 1686 р. дві частини України — Лівобережна і Правобережна — мали риси практично автономних держав у складі різних великих утворень (с. 52).

Завершує першу частину монографії розділ “Державні кордони України та їх ліквідація в кінці XVII—XVIII ст.” Він охоплює період від початку гетьманування І. Мазепи і до скасування державних інституцій Гетьманщини наприкінці XVIII ст. Автор переконливо доводить, що протягом свого правління І. Мазепа не полишав надії знову возз'єднати під власною булавою Правобережжя й Лівобережжя, а в тогочасних документах він титулувався як “гетьман Війська Запорозького обох сторін Дніпра” (с. 61). Науковою знахідкою є вперше наведені в історичній літературі документи про функціонування у XVIII ст. державного та митного кордону між Гетьманщиною, Великим князівством Литовським

(с. 68) і Росією (с. 76—77). Зокрема, автор наводить цитати з указів російської цариці та розпоряджень намісницьких управлінь за 1782 р., де наголошувалося про необхідність остаточного скасування “малоросійських” митниць і “застав” на білоруських кордонах, а також на межі з Псковською і Смоленською губерніями. Тут також розкривається негативне ставлення московських урядів до України, яке полягало у перманентному процесі обмеження її державності.

В окремих розділах монографії висвітлюється тогочасна демографічна ситуація в Україні і розкриваються особливості формування етнічного складу її населення. Показано роль етносу у створенні власної держави, причому принципово зазначається, що кордони останньої не співпадали з масовим розселенням корінних жителів. Тут також визначені основні напрямки міграцій українського та інших народів, наведені дані про чисельність і етнічний склад населення Української держави другої пол. XVII—XVIII ст. Обстоюється думка про те, що в заселенні т. зв. південних регіонів Російської імперії українці відіграли провідну роль. Заслугою автора є висновок про безпідставність тверджень деяких польських істориків про культуртрегерську роль магнатів і шляхти в процесі заселення вільних земель Правобережної України.

Однією з найважливіших ознак, які характеризують суть будь-якої держави, завжди було право. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. помітно змінила не лише форми місцевої судової практики, а й сам соціальний зміст права та зумовила його нові форми, відзначає О. Гуржій. Вперше в історичній науці він ставить питання про суспільну значущість та етнічну цінність права в житті українців. Серйозну наукову вартість рецензованої роботи становить з'ясування особливостей поряд з “писаним” і звичаєвого права, що діяло в Україні протягом багатьох століть. Події Визвольної війни і створення козацької держави зумовили значне поширення звичаєвих правових норм на території всіх регіонів України, де було ліквідовано владу польських урядовців. Разом з тим у XVIII ст. відбувався процес поступового звуження рамок діяльності звичаєвого права в зв'язку з витісненням його писаними законами. Протягом першої пол. XVIII ст. була створена визначна пам'ятка тогочасної української правової думки “Права, по котрым судится малороссийский народ”. Автор підтверджує, що в “Правах...” (цей кодифікаційний збірник так і не був введений у практику) найбільш виразно визначилися ті норми, до юридичного узаконення яких так наполегливо прагнула козацька старшина у боротьбі з великодержавними намірами російського уряду.

У “Висновках” конкретизуються наукові відкриття й узагальнення досліджуваного матеріалу, які підтверджують провідну тезу автора про існування Української держави у другій пол. XVII—XVIII ст.

Віддаючи належне вченому за глибоке і важливе висвітлення поставлених ним проблем, варто разом з тим висловити деякі зауваження і побажання конструктивного характеру.

Вважаємо, що автору було б доцільно чіткіше визначитися в оцінці Переяславсько-Московського договору 1654 р. та передбаченого ним розвитку політичних відносин між Україною та Росією. Так, на с. 160 говориться про “об'єднання України й Росії в єдине державне утворення” (підкр. авт.), що відбулося у 1654 р., отже, як тоді могла існувати Українська козацька держава протягом другої пол. XVII—XVIII ст.?

На нашу думку, варто було б дещо розширити виклад матеріалу в четвертому розділі, де йдеться про демографічну ситуацію в країні у другій пол. XVII ст. (с. 82—91), навести більше узагальнюючих даних про чисельність населення у державі в цілому та за окремими регіонами.

Досить точно подаючи розстановку політичних сил в Україні у 50-х рр. XVII ст., О. Гуржій разом з тим допускав окремі неточності принципового характеру. Так, на с. 38 відзначається, що у 1659 р. козацькі

полки на чолі з полковниками І. Богуном, І. Сірком та самопроголошеним гетьманом І. Безпалим, підтримувані російським воєводою Г. Ромодановським, розгромили гетьманські війська І. Виговського. Очевидно, що такої поразки І. Виговський не зазнавав.

Не зрозуміло, чому автор одну з назв сусідньої держави (яка, до речі, зустрічається у тогочасних документах) в деяких випадках бере в лапки, а в інших — ні. Наприклад, на с. 19 читаємо: “Східний кордон, який розмежовував Україну і “Московію” (?!), було більш-менш встановлено”, на с. 73 зустрічаємо такий текст: “Прозорий кордон між Україною й Московією”.

Очевидно, слід було упорядкувати датування різних подій, що наводяться в книзі. В одних випадках вони подаються за старим та новим (у дужках) стилями. В інших — лише за одним з них. Можливо, потрібно було б більшу увагу звернути на цитування окремих документів XVII—XVIII ст., які наводяться то мовою оригіналу, то перекладаються сучасною українською мовою (див. цитування на с. 23 та 27).

Незважаючи на всі зазначені недоліки й недоробки, рецензована праця є завершеним оригінальним науковим дослідженням з історії України нового часу. Автор заповнює ту лаку, яка в силу різних причин не досліджувалася протягом багатьох десятиліть. Адже ще у 20-х рр. нашого століття відомий історик О. Терлецький відзначав, що “історія Української держави козацької доби дуже мало досліджена, особливо устрій цієї держави”. Вважаємо, що О. Гуржій своєю книгою зробив вагомий вклад у сучасну історичну науку.

В. І. НАУЛКО (Київ). Т. В. ЧУХЛІБ (Київ)

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ

Колективна монографія. Відп. редактор В. Г. Сарбей.

К.: Інститут історії України НАНУ, 1994. — 189 с.

На межі XVIII—XIX ст. в Україні розпочався новий національний рух, який поступово наростав, збагачувався й викристалізовувався ідейно, набував сталіших організаційних форм, ставав масовішим і, зрештою, завершився Українською національно-демократичною революцією 1917—1918 рр. Цей визвольний рух називаємо новим, оскільки в тогочасних історичних умовах він набував іншої якості, запліднювався оригінальними суспільно-політичними демократичними ідеями, які тоді ширилися, передусім у західноєвропейських країнах (хоч, зрозуміло, на ньому помітно позначилися історичні традиції національно-визвольної боротьби українського народу попередніх віків).

З історії українського національного руху XIX — початку XX ст. підготовлено й видано чимало публікацій джерел та праць різного характеру. Це — спогади, щоденники, епістолярна спадщина, автобіографії, документальні матеріали, монографії, статті, повідомлення та ін. Особливо активно й плідно досліджувалася вказана проблема в перші два десятиліття та в 60-ті роки XX ст. Ще більше поживалися конструктивні наукові пошуки в цій ділянці історичного пізнання після здобуття Україною незалежності. Однак у публікаціях джерел і наукових працях переважно йшлося про окремі періоди, сюжети, явища, організації й діячів українського національного руху. Спроб подати узагальнюю-

чу, повну картину його було небагато. Тому ініціатива групи авторів продовжити зусилля в цьому напрямі заслуговує цілковитого схвалення.

Книга, про яку йдеться в даній рецензії, надрукована малим тиражем (200 прим.), а тому слід, на нашу думку, поінформувати читачів про її зміст і водночас відзначити як здобутки авторського колективу, так і його прорахунки.

Вибір структури монографії, очевидно, значною мірою був зумовлений станом наукової розробки проблеми, видавничими можливостями Інституту історії України НАНУ та сферою творчих інтересів авторів. Тому книга більше нагадує проблемний збірник статей, ніж нарисовий твір, який вимагає більш повного й системного висвітлення масштабного і складного історичного процесу.

Монографію відкриває коротенька передмова відповідального редактора В. Г. Сарбея, який кваліфікував представлену на суд читачів працю як “першу спробу узагальнення історії українського національного руху (переважно в хронологічних межах ХІХ — початку ХХ ст.)”. (На нашу думку, треба було написати більш точно: “одна з перших спроб”). Тут же відзначено, що автори прагнули висвітлити проблему в “цілком розважливому “академічному” стилі”. Заслуговує на увагу висловлена в передмові думка про те, що український національний рух нового часу мав культурно-освітній і суто політичний струмені, які “розвивалися в тісному взаємозв’язку — то відокремлено, то зливаючись один з одним”, що одні українські діячі “задовольнялися культурно-просвітницькою роботою і вважали її найдійовішим знаряддям поширення і зміцнення національної самосвідомості”, а інші хотіли “боротися за національне визволення народу політичними методами — аж до революційних”.

Текст книги розділено на три частини. Перша з них озаглавлена так: “Передумови з найдавніших часів і рушійні сили українського національного відродження періоду кінця ХVІІІ — початку ХХ ст.”. Її відкрив нарис Л. Г. Мельника про становлення національної символіки українського народу. Використавши наявні в літературі відомості, автор популярно розповів про вживання як символів в Україні до 1918 р. гербів і прапорів з часів Київської Русі.

У наступному нарисі першої частини, який написала О. Ф. Скакун, простежується в історичному розрізі постановка ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці. Автор вказує на звеличення ідеї патріотизму в Київському літописі, полемічній літературі кінця ХVІ — початку ХVІІ ст., на проповідь автономістичних ідей у козацько-старшинських літописах Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, проголошення права українського народу на самовизначення й державний суверенітет у “Виводі прав України” П. Орлика, на уславлення боротьби українців за своє визволення, відстоювання рівноправних стосунків з іншими народами і засудження будь-якого приниження особи й етносу в “Історії русів”. Значне місце тут зайняло також розкриття змісту федералістично-демократичних концепцій розв’язання національної проблеми, які розробляли чи відстоювали діячі Кирило-Мефодіївського товариства, М. Драгоманов, І. Франко, С. Подолинський та ін. Останнє завершилося таким висновком: “Революційно-демократична і демократична думка в Україні на рубежі століть поставила проблему національної свободи і самоврядування на новий шабель, пов’язала демократизацію суспільства з розв’язанням національного питання, з автономно-федеративним державним устроєм”.

Наприкінці нарису проаналізовано програмні вимоги з національного питання українських партій соціал-демократичного і демократичного спрямування. Особливий акцент зроблено на обґрунтуванні М. С. Грушевським ідеї національно-територіальної автономії.

В нарисі О. Ф. Скакун, на жаль, не звернуто належну увагу на ідею державної самостійності України. Автор чомусь розглянула спочатку федералістичну позицію “молодих громад” 90-х років, а потім уже М. Драгоманова, С. Подолинського. Вона заявила, що І. Франко не поділяв вимоги самостійної України, що міркування про світову революцію було одним з надбань прогресивної думки свого часу, та ін.

Першу частину книги завершила наукова розвідка В. Г. Сарбея. Спочатку в ній витлумачено поняття “етнічна”, “етнонаціональна” та “національна” самосвідомість. Далі автор змалював загальну картину процесу формування української національної свідомості (або ж загальноукраїнського національно-культурного відродження) на різних етапах: перший — рубіж XVIII—XIX ст. — приблизно до середини 40-х років XIX ст.; другий — 1845—1847 рр. — 80-ті роки XIX ст.; третій — 90-ті роки XIX ст. — 1914 р. — 1917 р. В. Г. Сарбей запропонував дати їм відповідно такі назви: дворянсько-шляхетський, різночинсько-народницький, загальнонародний. Ймовірно, що в зазначену хронологію періодів і особливо в їх назви науковці внесуть певні уточнення. На думку автора розвідки, особливістю другого етапу була політизація української національної самосвідомості (як і відповідного руху), а третього — “органічне поєднання національно-культурного напрямку з радикально-політичним”. В. Г. Сарбей розповів також про те, як на перших двох етапах частина української інтелігенції проймалася національною свідомістю, відзначив роль видатних (М. Костомаров, Т. Шевченко, В. Антонович, М. Драгоманов та ін.) й сумлінних рядових її представників у зростанні національної самосвідомості серед українського народу.

Наприкінці нарису автор акцентував увагу на піднесенні масової української національної свідомості на третьому етапі і на ролі в цьому спільних зусиль національно-культурних діячів усієї України (особливо М. Грушевського), різних українських наукових товариств, періодичних видань, політичних партій, загальних культурних акцій та ін. Можливо, В. Г. Сарбею не слід було перебільшувати внесок російської інтелігенції у формування української національної свідомості, імпульсу в піднесенні останньої від франко-російської війни 1912 р.; заслуговує уточнення його твердження, що на межі 50—60-х років XIX ст. “у Петербурзі розташувалися центральні організації загальноукраїнського національного руху”.

Друга частина монографії озаглавлена “Національне відродження в Україні XIX ст.”. Її започаткував нарис Л. Г. Іванової про перший етап українського національного руху. Автор проаналізувала його головні вияви і важливі фактори подальшого розвитку. Вона виклала відомості про збирання, систематизацію і публікацію в той час фольклорно-етнографічних матеріалів — духовних скарбів українського народу. Ця діяльність гуртувала передову інтелігенцію, а результати її ширили знання про минуле України, посилювали інтерес до нього, пробуджували патріотичне почуття, стимулювали розвиток літератури й історичних досліджень.

Дослідниця розповіла також про зростання потягу української інтелігенції до живого слова свого народу, про впровадження народної мови в літературу і творення літературної мови, про дискусії, в ході яких прогресивно мислячі письменники і вчені прагнули правдиво показати розвиток української мови в історичному аспекті, довести її багаті виражальні можливості і відстояти право її на вільне існування як у літературі, так і в інших сферах громадського життя.

Спинившись на розвиткові української літератури як вияві національно-культурного відродження, Л. Г. Іванова підкреслила, що в багатьох її творах пропагувалася ідея самобутності українського народу, оспівувалася його визвольна боротьба, висловлювалися глибокі пере-

живання за долю рідної землі в минулому й сучасному та ін. Заслужує на увагу ствердження автора, що в культурно-літературному процесі першої половини ХІХ ст. в Україні чітко простежуються національно-визвольні тенденції, що у формуванні етнічної свідомості з'являється нова риса — усвідомлення себе в історичному процесі як нації, що в національній свідомості української інтелігенції наріжним каменем стало усвідомлення цінності духовних витворів народної культури та себе як частини народу.

На жаль, у нарисі Л. Г. Іванової відсутній сюжет про ті дослідження з української історії, які були складовою частиною національно-культурного відродження.

Вважаємо, що після розвідки Л. Г. Іванової мав йти нарис про місце Т. Шевченка та Кирило-Мефодіївського товариства в українському національному русі та їх ролі у подальшому розгортанні його, бо коротенькі згадки про це в першій частині монографії є недостатніми.

Наступний нарис Н. А. Шип присвячено українському національно-культурному рухові в Наддніпрянській Україні у 60—80-х роках ХІХ ст. У ньому розповідається про Київську та Одеську громади, а саме про виникнення, склад, ідеологію, про провідних діячів та практичну діяльність цих організацій. Автор висловила ряд продуктивних думок. Зокрема, вона стверджує, що громадський рух мав не тільки культурницький, а й політичний характер, що передова українська інтелігенція усвідомила — національне відродження значною мірою залежить від радикальної демократизації суспільно-політичного ладу в Російській імперії, що українські діячі, позбавлені можливості вирішувати національне питання на державному рівні, відшукували різні форми і засоби консолідації сил у боротьбі за відродження нації, що рівень національної свідомості української інтелігенції зріс, розширився фронт її діяльності, спрямованої на пробудження національних почуттів у співвітчизників, що ця діяльність у той час відбувалася у складних умовах, оскільки царизм відкрито розгорнув наступ проти української культури і її діячів, що боротьба за здобуття національних прав українському народові ускладнювалася ще й різноголосицею в ідейних поглядах громадян тощо.

Значну частину нарису зайняв виклад відомостей про розвиток в Україні історичних, мовознавчих, фольклорно-етнографічних досліджень, літератури, театрального, музичного й образотворчого мистецтва, преси та їхню роль у пробудженні національної самосвідомості, консолідації народу, у зміцненні підґрунтя для майбутнього самовизначення нації.

У розвідці Н. А. Шип, на жаль, не подано відомостей про Полтавську, Чернігівську, Харківську та Єлизаветградську громади. Ряд висловлених думок та деяких наведених фактичних даних вимагають уточнення й перевірки.

Завершує другу частину монографії нарис Ю. П. Лаврова, присвячений історії включення студентської молоді в український національний рух у 90-х роках ХІХ ст. Використавши нововиявлені документальні матеріали та спогади, дослідник детально описав виникнення, програмні ідеї й діяльність Братерства тарасівців, Молодої громади (Харків), Харківської студентської громади, розповів про процес об'єднання українського студентства, що виявилось в проведенні першого (1898 р.) та другого (1899 р.) загальноукраїнських студентських з'їздів у Києві, на яких було прийнято постанови, де порушувалася й проблема національного відродження України. Слушною є думка автора про те, що в ряді борців за національне й політичне відродження України Братерство тарасівців та інші осередки національно свідомих студентів-українців були необхідною проміжною ланкою, яка з'єднувала старе громадівство з новими українськими національними партіями, що виникли на початку

XX ст. Зрозуміло, що український національний рух 90-х років XIX ст. не вичерпувався діяльністю організацій студентів-українців, але інших сюжетів автор нарису не торкнувся, оскільки безпосередньо вони не зв'язані з його темою.

Частину третю книги озаглавлено “Піднесення українського національного руху під впливом демократичної революції 1905—1907 рр.”. Хоч назва цієї частини не зобов'язувала починати її нарисом про виникнення українських національних партій на початку XX ст., але для повноти висвітлення проблеми необхідно було це зробити.

Використавши архівні документальні матеріали, пресу, програмні документи, О. М. Фельков написав нарис “Селянство в українському національному русі”. Автор проаналізував аграрну й національну платформи в програмах УСДРП, Української демократичної партії, Української радикальної партії, Української народної партії і показав їх діяльність серед селян. Дослідник на основі фактичних даних зробив висновок, що в роки революції 1905—1907 рр. під впливом пропаганди й агітації українських партій політична і національна свідомість селян-українців зросла, про що свідчили присуди селянських сходів (вимоги автономії України, використання української мови в школах, органах влади й управління, судах та ін.), участь у роботі українських політичних партій, боротьба за скликання Українського селянського з'їзду і утворення Української селянської спілки, підтримка українських думських громад в I і II державних думах. Шкода тільки, що читач не довідається про динаміку рівня національної свідомості селян після 1907 р.

В. С. Горякіна підготувала розвідку про участь частини передової російської інтелігенції у виборюванні права українського народу на вільне вживання рідної мови, українську школу, пресу, книгу і т. д. Це — підготовка комісіями Академії наук Росії, Київського і Харківського університетів записок про доцільність відміни державних актів, спрямованих проти українського друкованого слова і всієї культури, рішення з'їздів учителів з пропозиціями запровадження викладання рідної мови в національних школах та ін. На нашу думку, автор дещо перебільшила прояви “відвертої солідарності російської інтелігенції з боротьбою українського народу за свободу рідної мови та культури”. До того ж, зважаючи на завдання книги, зібраний нею матеріал мав лягти лише сюжетом у нарис про боротьбу в той час саме інтелігентів-українців проти репресивної політики царизму щодо української культури. Ще одне зауваження: матеріали автором іноді викладено так, що необізаному може здатися, нібито В. Антонович, Д. Багалій, О. Лобода та ін. були російськими вченими, а М. Сумцова прямо названо російським професором.

У заключному нарисі третьої частини О. В. Лисенко подав чимало цікавих відомостей про виникнення, політичні умови існування та патріотичну діяльність українських “Просвіт” у Катеринославі, Києві, Одесі, Кам'янці-Подільському та інших містах Наддніпрянщини. Вони розповсюджували українські книги, журнали і газети, відкривали бібліотеки-читальні, організували лекції, музичні вечори, етнографічні свята, створювали свої філіали в містечках і селах та ін.

У нарисі (замість післямови) С. О. Єкельчика “Український національний рух: здобутки та перспективи досліджень” привертає увагу, передусім, розповідь про періодизацію цього руху в працях українознавців Західної Європи і США.

У цілому прорецензована книга є корисним виданням. Незважаючи на неповноту й наявні в тексті огріхи, вона сприятиме поширенню знань з історії українського національного руху серед широких кіл читачів, а вчених спонукатиме до більш глибокого дослідження складної українознавчої проблеми.

А. М. КАТRENKO (Київ)

З. Г. Лихолобова

**СТАЛІНСЬКИЙ ТОТАЛІТАРНИЙ
РЕЖИМ ТА ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ
КІНЦЯ 30-х років В УКРАЇНІ
(ПЕРЕВАЖНО НА МАТЕРІАЛАХ ДОНБАСУ)**

Донецьк: ДонДУ, 1966. — 143 с.

Рецензований навчальний посібник присвячено надзвичайно актуальній темі, яка протягом півстоліття не розглядалася радянською історіографією, а тому і не висвітлювалася в підручниках з історії України і СРСР.

За останні роки фахівці-суспільствознавці створили праці, в яких аналізуються загальні питання тоталітаризму, а відтак і сталінізму. Однак у них висвітлюються далеко не всі аспекти теми політичних репресій 1937—1938-х рр. Щодо спеціальної літератури по Донбасу, то вона обмежується кількома статтями з проблеми. Рецензована праця заповнює істотну прогалину в історіографії. На великому фактичному матеріалі, значною мірою почерпнутому в архівах і вперше уведеному до наукового обігу, автор розкриває специфіку функціонування тоталітарної системи на регіональному рівні. Дослідження набуває особливої переконливості завдяки залученню такого нового виду джерел, як архівно-слідчі справи репресованих громадян з фондів колишнього НКВС. Вдало використовуються праці попередників, узагальнюються надбання вітчизняної та зарубіжної історіографії.

З. Г. Лихолобова логічно побудувала структуру книги, що допомогло докладно і всебічно розкрити проблему. В центрі уваги автора — з'ясування історичних умов формування тоталітарного режиму, його суті, причин та мети політичного терору. Цілком слушно у навчальному посібнику констатується, що специфіка політичного терору на Україні пов'язана з національним питанням. Ще з другої половини 20-х рр. сталінське керівництво розгорнуло нищівну боротьбу проти будь-яких проявів національної самосвідомості українського народу під приводом подолання спочатку націонал-ухильництва, згодом — так званого українського буржуазного націоналізму. Дійсно, обвинувачення у різних “націоналістичних” збоченнях широко використовувалося в досліджуваний період з метою виправдання політичних злочинів проти народу.

Найбільшою вдачею автора слід вважати дослідження особливостей “великого терору” в Донбасі, пов'язаних насамперед з його господарським становищем як одного з великих індустріальних центрів колишнього СРСР, району високої концентрації промислового населення. Передкризова ситуація у вугільній промисловості басейну зумовлювала намагання як центрального, так і місцевого керівництва списати недоліки управління на рахунок “шкідницької діяльності ворогів”. За приблизними підрахунками автора, 40 % репресованих громадян становили робітники, 15 % — інженерно-технічні працівники (с. 72).

Поліетнічність населення регіону позначилася і на національному складі “ворогів народу”. Українці серед них становили одну третину, росіяни — п'яту частину, а відсоток серед репресованих греків та німців був значно вищим, ніж їх питома вага в загальній кількості населення краю (с. 73).

Слід зазначити, що автору вдалося певною мірою “персоніфікувати” історичні події. Цьому сприяло вивчення понад 1200 архівно-слідчих справ репресованих. На сторінках книги немов оживають трагічні постаті видатних господарників періоду індустріалізації (Г. В. Гвахарія, Я. С. Гугель, І. Т. Кирилкін). Розповідається й про сумну долю рядових інженерів, техніків, учителів, робітників, колгоспників, які потрапили

під колеса сталінської репресивної машини. Висвітлення історії політичних репресій в особах дало змогу авторові глибше розкрити механізм тоталітаризму, зробити своє дослідження більш конкретним і переконливим.

Полемізуючи з авторами, які вважають, що жертви репресій підкорялися своїй долі без будь-якого опору, З. Г. Лихолобова на конкретних фактах доводить, що він був і виявлявся у різноманітних формах: листи на ім'я Сталіна та Єжова, місцевих і республіканських керівників (у них заарештовані намагалися виправдатися, протестували проти антизаконних методів слідства), відмова давати показання, використання судових процесів для викриття позазаконних методів слідства, а іноді й для пропаганди антисталінських поглядів і, нарешті, самогубство (с. 130).

Заслуговує на увагу висловлена автором думка про те, що аналіз слідчих справ дає величезний матеріал для виявлення антисталінських настроїв у радянському суспільстві 30-х рр. Вони виявлялися "...як у вигляді незгод з офіційною ідеологією, протесту проти антидемократичних способів управління державою, партією, господарством, культурним життям, так і на повсякденно-побутовому рівні — критики тяжких матеріальних умов життя, співчуття заарештованим". Автор робить висновок: у суспільстві 30-х рр. не було загальної покори, безмовності, одностайного уславлення сталінського генія.

У навчальному посібнику висвітлюються тяжкі наслідки терору, який затримав господарський розвиток країни, зокрема її головної на той час вугільної бази — Донбасу, де провідні галузі промисловості наприкінці 30-х рр. перебували у стані хронічної кризи. У злиденному стані опинилось і сільське господарство, особливо у південних районах краю, де населення зазнало найбільших переслідувань.

Величезного удару було завдано кадровому потенціалу. Особливо відчутними втрати були серед інженерно-технічних працівників і вчителів. Причому, як правило, знищувалися найбільш кваліфіковані та досвідчені спеціалісти. Кожний п'ятий серед репресованих належав до інтелектуальної еліти, що значно перевищувало питому вагу цієї групи серед усього дорослого населення регіону. З цього автор робить слушний висновок: "У середовищі інтелектуалів режим вбачав своїх головних опонентів..., він прагнув залякати інтелігенцію, зробити її своїм ідеологічним союзником" (с. 132).

З методичного боку посібник добре продуманий. Проблемні питання, завдання для самостійної роботи учасників семінарів, запропонована тематика доповідей спрямовані на глибоке засвоєння матеріалу студентами.

В цілому навчальний посібник З. Г. Лихолобової підготовлений на досить високому рівні — як науковому, так і методичному, але він не позбавлений і окремих недоліків. Так, на наш погляд, висвітлення питання "Репресивно-каральний апарат більшовицької держави" варто було б розпочати з початку 20-х рр., що допомогло б зрозуміти, чому в середині 30-х рр. цей апарат набув такої сили. Більш ґрунтовно і критично можна також проаналізувати західну історіографію. До того ж прикро вражає коректура книги — в ній багато друкарських помилок. Однак загалом книгу слід оцінити позитивно. Вона допоможе молодому поколінню усвідомити, від якої спадщини необхідно відмовитися остаточно, щоб жити у дійсно правовій, демократичній державі.

Є. М. СКЛЯРЕНКО (Київ)

*КАРПАТЫ: 1941—1945. ДОКУМЕНТАЛЬНІЕ
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ОЧЕРКИ**Автор-составитель И. К. Карпов**Ужгород: Карпаты, 1995. — 391 с.*

Авторами названої праці, точніше, нарисів, що включені до збірника, є видатні воєначальники, які безпосередньо брали участь у розробці стратегії і тактики жорстоких боїв за Карпати, особисто здійснювали командування військовими з'єднаннями та частинами в процесі вигнання фашистських окупантів з території України. Серед них, зокрема, такі відомі командуючі і командири, як Г. Жуков, І. Конєв, С. Штеменко, К. Москаленко, Д. Лелюшенко, С. Красовський, П. Білаонов, І. Афонін, Б. Арушанян, Х. Сухішвілі, Т. Уманський, Л. Свобода, Є. Журавльов. До створення рецензованої книги долучилися також учені-історики: В. Кучер, П. Чернега, Ю. Зінченко, Є. Довганич, О. Тканко та ряд інших.

За змістом, характером і обсягом цю працю можна віднести до дійсно фундаментальних. Книга структурно складається з чотирьох основних розділів, а нариси розміщені у хронологічній послідовності. У нарисах першого розділу, що має назву “З вірою в перемогу”, поруч з висвітленням мужності і витримки воїнів Збройних Сил СРСР та бійців ополчення у вогняних битвах початку війни на території Прикарпаття і Буковини розповідається й про воєнно-історичні події 1943 р. на Київському напрямку, в результаті яких було визволено Лівобережну Україну.

Залучення цих матеріалів до праці забезпечує необхідний логічний зв'язок з наступним розділом — “До Дністра і Карпат”. В ньому розглядаються бойові дії військ 1-го і 2-го Українських фронтів, партизанів і підпільників під час визволення Правобережної України, Північної Буковини і прориву до Дністра та Карпат взимку і навесні 1944 р.

В розділі “Бої у Прикарпатті” розповідається про мужність, непохитність і високу військову майстерність, виявлені воїнами 1-го і 4-го Українських фронтів у завершальних битвах літа 1944 р. В результаті цих операцій війська Червоної армії вигнали ворога із західних районів України і вийшли до Закарпаття.

Нариси заключного розділу “Штурм Карпат” присвячені воєнно-політичному і воєнно-історичному дослідженню визволення Східних Карпат восени 1944 р. Внаслідок успішних боїв завершилося повне визволення територій Західної України і Південно-Східної Польщі від німецько-фашистських загарбників. Вермахт втратив важливий стратегічний рубіж — Східні Карпати. Доблесні війська 4-го Українського фронту при підтримці партизанів і повсталого населення вигнали окупантів із Закарпатської України і частини Словаччини.

Посилаючись на значний фактичний матеріал, авторський колектив праці переконливо доводить всенародність боротьби за визволення рідної землі. У нарисах О. Тканка, Ю. Зінченка, П. Чернеги, В. Кучера, Є. Довганича і багатьох учасників тогочасних подій висвітлюються бойові дії партизанів і антифашистів в ході битви за Західну Україну і Закарпаття.

У деяких матеріалах, особливо в нарисах істориків, досліджуються масова суспільно-політична і патріотична активність трудящих Карпатського регіону, які всіляко допомагали діючій армії, партизанам, підпільникам. Розкривається також їх політичне і трудове піднесення в процесі відродження органів державного управління і народного господарства, возз'єднання всіх українських земель у складі України.

Необхідно відзначити велике пізнавальне значення опублікованих у книзі витягів з архівних документів і фронтової преси. Вони дають змогу конкретно визначити дати найважливіших воєнно-історичних подій осені 1944 р., зокрема завершення повного визволення від фашистських окупантів території Радянської України у довоєнних кордонах — 1 жовтня 1944 р.; подолання Головного Карпатського хребта — 16 жовтня 1944 р.; вигнання ворога із Закарпаття, а отже, і всіх українських земель — 28 жовтня 1944 р. Ці дати і повинні стати визначальними в наукових дослідженнях, оскільки щодо них існують різночитання.

Книга, укладена з нарисів багатьох авторів, на перший погляд, може здатися строкатою, різноплановою. Проте це не так. Вона сприймається як цілісний матеріал, що висвітлює обрану для дослідження тему, переконливо розкриває героїчний подвиг радянського народу в боротьбі з німецькими загарбниками за українську землю.

Слід особливо відзначити творчий вклад у підготовку і видання праці автора-упорядника І. Карпова, а також співробітників видавництва “Карпати”: В. Данкевича, Б. Гвардіонова, М. Олексієнко, С. Лендела, Д. Федаки, П. Часто, Г. Квашенко, З. Піцура, Є. Павлик. Не можна не сказати доброго слова про колишніх студентів журналістського факультету Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, результати наукових досліджень яких в процесі написання дипломних робіт увійшли до рецензованої книжки. Серед них С. Кузьменко, В. Тарасенко, Ю. Хміль, С. Гребенюк, Є. Брусліновський і В. Таран.

Однак слід визнати, що дане цікаве видання не позбавлене й окремих недоліків. Зокрема, трапляються друкарські огріхи. Так, на с. 270 називається р. Сана замість Сан; на с. 251 згадується Городецький район, тоді як слід — Городоцький (знаходиться на території Львівщини). На с. 340 говориться: “Следы вели к его неприятелю...” треба — “приятелю”.

Вважаємо, що оформлення праці колажами (с. 13—14, 69—70, 141—142, 215—216) є не дуже доречним. Значно виграшніше було б для цієї мети використати фотографії — адже це документальні нариси.

Проте ці недоліки мають частковий характер, вони не знижують наукової цінності рецензованої праці, що стане в пригоді всім тим, хто виявляє інтерес до історії Великої Вітчизняної війни.

П. П. ПАНЧЕНКО (Київ)

Г. И. Ванеев

СЕВАСТОПОЛЬ 1941—1942.

ХРОНИКА ГЕРОИЧЕСКОЙ ОБОРОНЫ

В двух книгах

К., 1995

Сьогодні, коли про Велику Вітчизняну війну, здається, сказано вже все, існує нагальна потреба з дистанції у півстоліття поглянути на окремі її епізоди неупередженим оком, ретельно їх проаналізувати і дати об'єктивну, неполітизовану оцінку. Саме до цього прагнув відомий історик, заслужений діяч науки і техніки України, доктор історичних наук, професор, капітан 1-го рангу у відставці Г. І. Ванєєв, який присвятив себе дослідженню однієї з найдраматичніших сторінок минулої війни — оборони радянськими військами головної бази Чорноморського флоту — Севастополя. Його остання праця — “Севастополь 1941—1942. Хроника героической обороны” — підсумовує тривалу й копітку пошукову діяль-

ність, вивчення архівних джерел та публікацій по темі. Базуючись майже виключно на документах Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації, Російського державного архіву ВМФ, Державного центрального архіву Республіки Крим та державного архіву м. Севастополя, автор зумів реконструювати день за днем хід подій, пов'язаних з обороною Севастопольського оборонного району (СОР) аж до його залишення радянськими військами.

Досить красномовно про документальне підґрунтя праці свідчать майже 1500 посилань на архівні матеріали та літературу. При цьому переважна більшість залучених джерел — з фондів, які й по сьогодні малодоступні для вітчизняних дослідників. Скрупульозна пошукова й аналітична робота дозволила Г. І. Ванєєву ліквідувати чимало “білих плям” в історії оборони Севастополя, розвінчати усталені стереотипи і догми, що кочували з книги до книги, рельєфно і широко розкрити людський фактор у війні.

Оборона Севастополя подається в контексті оборони всього Кримського півострова, на який наступала 11-а армія вермахту.

В першій книзі подається короткий опис боїв у північній частині Криму, викриваються причини захоплення гітлерівцями всього півострова, за виключенням Севастопольської та Керченської ділянок. Читач дістане досить повне пояснення того, чому радянські військово-морські бази виявились невідповідними до початку війни та оборони з суші.

Характеризуючи листопадовий та грудневий наступи противника у 1941 р., автор уточнює плани сторін, співвідношення сил, розкриває структуру управління радянськими військами та зміни в ній.

Глибоке знання історіографії проблеми дозволяє досліднику не лише висловлювати власну точку зору на дискусійні питання, а й виправляти неточності та помилки інших авторів, дошукуватись істини навіть при висвітленні другорядних епізодів. Такий системний, детальний аналіз історичних подій спонукає читача до вдумливого й уважного ознайомлення з книгою. Так, наприклад, Г. І. Ванєєв спростовує як помилкові твердження багатьох авторів про створення Севастопольського оборонного району (СОР) Ставкою Верховного Головнокомандування 4 листопада 1941 р. на чолі з командуючим Чорноморським флотом віце-адміралом П. С. Октябрським. На підставі архівних документів Г. І. Ванєєв доводить, що нова оперативна форма організації й забезпечення захисту військово-морської бази СОР, в якій об'єднувались різноманітні сили і бойові засоби під єдиним командуванням, був уперше створений 4 листопада 1941 р. не Ставкою, а командуючим військами Криму віце-адміралом Г. І. Левченком. Очолив СОР командуючий Приморською армією генерал-лейтенант І. Є. Петров.

Аналізуючи причини швидкого просування 11-ї німецької армії вглиб Кримського півострова, Г. І. Ванєєв вказує на некомпетентні рішення командуючого Чорноморським флотом віце-адмірала П. С. Октябрського, який дезінформував Ставку, доповідаючи, нібито німці готують десантну операцію з моря і повітря. Відповідно Ставка дала вказівку розпорошити сили 51-ї армії, а цим було ослаблено війська, що протистояли 11-й армії Манштейна саме на головному напрямі, на Перекопському перешийку, куди і було завдано німецького удару. Запізнита передислокація Приморської армії в Крим істотно змінити нічого вже не змогла.

Прорахунки радянського командування виявились і в тому, що спорудження сухопутних укріплень в Криму почалося лише у вересні 1941 р. Ряд істотних недоліків у створенні оборонних споруд Приморської армії та СОР так і не був ліквідований, про що свідчать наведені автором документи. На жаль, у книзі залишається без авторського коментаря фрагмент директиви командуючого Північно-Кавказьким фронтом від 28 травня 1942 р. в тій частині, де констатується, що “СОР має міцну систему оборони, здатну протистояти будь-якому наступу противника” (с. 144).

В книзі не обійдено увагою складні стосунки між командуванням Чорноморського флоту і командуванням сухопутних військ. Те, що в масиві військово-статистичних викладок і тактико-стратегічних міркувань знаходиться місце для характеристики людського фактора війни, підносить працю над суто хронікально-документальним жанром.

Безсумнівна заслуга автора в тому, що він поряд з відомими називає сотні досі не відомих імен воїнів Чорноморського флоту та Приморської армії, розповідає про їх ратні подвиги.

Книга містить не лише описи бойових дій регулярних частин, а й подає приклади самовідданої праці мешканців обложеного міста, які, поділяючи всі знегоди і труднощі фронтовиків, допомагали їм виготовленням зброї, боєприпасів, спорядження, збиранням теплих речей і т. п.

Автор наводить численні дані про постачання СОР і поповнення особового складу частин, які тут дислокувались. У книзі вміщено матеріали, що свідчать про обмеження норм споживання хліба і введення "осадного" пайка для гарнізону і населення в березні — квітні 1942 р., про те, що поповнення особового складу діючих частин, їх боєзапасу, техніки, пального, озброєння також було недостатнім і не компенсувало втрат. Незадовільне постачання Севастополя значною мірою залежало від малоефективних дій радянської авіації. Та чи могло бути по-іншому, коли забезпечення СОР з повітря здійснювала лише авіагрупа ВПС Чорноморського флоту, яку до того ж командування Кримського фронту відволікало на вирішення власних завдань. Ставка з метою виправлення становища могла надіслати авіарезерви, але не зробила цього. Все це мало вкрай згубні наслідки для радянських військ, спричинило невиправдано великі втрати морських транспортів, літаків, особового складу, вантажів, необхідних захисникам міста.

У другій книзі видання досліджено події під Севастополем у період так званого "відносного спокою" (2 січня — 20 травня 1942 р.). Увагу читача привертає розповідь про висадження морських десантів у Євпаторію та Судак. Значне місце автором відведено характеристиці заходів радянського командування щодо вдосконалення керівництва військами СОР.

Особливий інтерес викликає четвертий розділ видання — "Стояли на смерть!", у центрі якого — бої за Севастополь під час останнього наступу німців на місто (червень 1942 р.). На основі аналізу нових архівних документів дослідник подає всебічно аргументовані відповіді на питання, пов'язані з трагедією захисників Севастополя. В книзі згадується, що Сталін у телеграмі від 12 червня ставить за приклад для всього народу мужність і витримку севастопольців. Однак ні командування фронтом, ні Ставка нічого не зробили для форсованого постачання СОР. "Не отримуючи необхідних людських поповнень, боєприпасів та бойової техніки, якими ж силами можна було утримати Севастополь? Виходить, що розрахунок базувався на одному — патріотизмі", — пише Г. І. Ванеєв.

Вивчаючи обстановку, що склалася під Севастополем на кінець червня 1942 р., Г. І. Ванеєв робить висновок, що доля міста до того часу вже була вирішена. Змінити ситуацію могла тільки Ставка, прийнявши одне з двох рішень: або негайно доставити велику кількість військ, боєприпасів, техніки та зброї, використавши для цього всі можливі сили флоту, армійські ВПС, у тому числі фронтову й резервну транспортну авіацію; або евакуювати війська СОР. Верховне Головнокомандування не пішло на це. Дослідник підкреслює, що командування СОР та Північно-Кавказького фронту також не виявили ініціативи й розуміння перспективи, тому замість того, щоб поставити питання про евакуацію, продовжували вимагати і після 20 червня посилення постачання підкріплення до Севастополя морем.

В книзі показано, що захисники міста до 30 червня майже вичерпали ресурси боєзапасу, однак продовжували чинити опір ворогу. Як відомо, 4 липня Радінформбюро повідомило про те, що 3 липня радянські

війська залишили Севастополь. Це повідомлення тиражувалося практично в усіх працях з історії Севастопольської оборонної операції. Г. І. Ванєєв спростовує цю тезу, переконливо доводячи, що місто не було залишене військами, оскільки їх ніхто не відводив і не евакуював. Зате командна ланка СОР не забула — який вражаюче гнітючий зразок моралі радянсько-партійно-військової номенклатури! — потурбуватися задалегідь про свою безпеку. В книзі наводиться текст телеграми командуючого СОР віце-адмірала П. С. Октябрського, відправленої вранці 30 червня наркомун ВМФ і командувачу Північно-Кавказького фронту. У ній командуючий СОР просив дозволу в ніч з 30 червня "...вивезти літаками 200—250 осіб відповідальних працівників, командирів на Кавказ, а також, якщо вдасться, самому залишити Севастополь...". Ставка дозволила це зробити.

Автор детально розповідає про те, як у ніч на 1 липня вивозився керівний склад СОР на двох підводних човнах і транспортних літаках морської особливої авіагрупи. Він повідомляє про те, що було вивезено також частину поранених, а окремі групи бійців відходили на Кавказ на різноманітних плавзасобах і саморобних плотах. З 1 до 10 липня всіма видами транспорту було евакуйовано 1726 осіб з майже 80-тисячного війська, яке перебувало в СОР на 1 липня. Решта потрапила в німецький полон.

Що стосується загальної цифри радянських втрат, то її можна отримати, підсумовуючи наведені дослідником дані по трьох наступних гітлерівців у листопаді — грудні 1941 р. та червні 1942 р. Це відповідно: 16 493, 23 тис. та 31 068 чоловік — убитих, поранених і тих, які пропали без вісті, отже, разом приблизно 71 тис. чоловік. Якщо до них додати 78 230 тих, хто потрапив у полон, то загальні втрати, за оцінками Г. І. Ванєєва, сягають майже 149 тис. чоловік. Слід відзначити, що дослідник уперше в науковій літературі подає обґрунтовані дані про втрати захисників Севастополя протягом останнього періоду оборони — червня 1942 р. Однак загальну оцінку радянських втрат, поданих у книзі, не можна вважати остаточною. Так, авторський колектив Книги "Пам'яті павших. Велика Отечественная війна" (М., 1995, с. 96) вважає, що безповоротні втрати частин, задіяних у СОР, налічують 156 880 чоловік, санітарні — 43 601 чоловік. При середньодобових втратах у 808 чоловік загальні втрати особового складу військ, які брали участь у фронтовій операції "Оборона Севастополя", складають 200 481 чоловік.

На жаль, і оцінки втрати вермахту беруться автором без критичного осмислення і коментарів з таких джерел, як "Повідомлення Радянського Інформбюро" та газета "Правда". Однак сучасного дослідника цифри в 300 тис. убитими й пораненими за 8 місяців боїв і 150 тис. ворожих втрат при 60 тис. вбитих лише за останні 25 днів боїв задовольнити аж ніяк не можуть. Не закликаючи автора до кон'юнктурної мімікрії тексту, все ж слід відзначити, що питання партійно-політичної роботи у військах і серед населення на базі доступних сьогодні даних можна вирішувати з більш сучасних позицій. Це зовсім не передбачає фігури замовчування, навпаки, при достатньо критичному осмисленні фактів дозволяє уникати окремих штампів, ідеологем, загальних місць.

Це ж стосується й тих фрагментів праці, які висвітлюють допомогу кримських партизанів радянським військам. Без посилань на об'єктивні та суб'єктивні труднощі організації партизанського руху в Криму (природні умови, ставлення місцевого населення, відсутність баз продовольства і бойового спорядження та ін.) не можна логічно прийти до розуміння малої ефективності партизанських дій у цьому регіоні.

Малопереконливо, швидше як данина доперестроєвській традиції, сприймаються наведені в книзі військово-теоретичні міркування В. І. Леніна щодо необхідності організації міцного тилу для ведення війни.

Певні труднощі для читача становить відсутність пояснень військово-технічних термінів, таких, наприклад, як “боліндери”, “лейнери”, “патерни”, “мамерінець” тощо.

Загалом же враження від праці Г. І. Ванеєва позитивне. Написана емоціонально, яскраво, вона захоплює читача і не залишає його байдужим. Книга вдало ілюстрована схемами та фотографіями військового часу, має змістовні, інформативно насичені додатки.

Архітектоніка видання відзначається тим, що, окрім солідного вступу, виклад кожного розділу починається з матеріалів, які орієнтують читача в загальному ході військових дій, загострюють його увагу на складних, малодосліджених та суперечливих проблемах. Щоденна хроніка подій у кожному розділі доповнюється висновками автора.

Видання на високому науковому рівні заповнює ще досить простору нішу історичної хроніки. Разом з дослідженнями концептуального характеру праці даної категорії допомагають найбільш об’єктивно і повно відтворити складні етапи вітчизняної історії.

Добрим орієнтиром у вирі викладених подій слугують список старих і нових назв населених пунктів, пов’язаних з обороною Севастополя, а також вміщені у книзі карти. Складені відповідно до етапів севастопольської епопеї, вони допомагають точніше уявити розвиток операції, простежити її внутрішню динаміку і закономірність результату.

О. Є. ЛИСЕНКО (Київ)

M. Gajdos, S. Konecný

*POSTAVENIE RUSÍNŮV-UKRAJINCŮ
NA SLOVENSKU
V ROKACH 1948—1953.*

Praha, 1994. — 153 s.

М. Гайдош, С. Конєчни

*СТАНОВИЩЕ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ
У СЛОВАЧЧИНІ В 1948—1953 рр.*

Прага, 1994

B. Zilynskyj

*UKRAJINSKÍ V SEČNÁCH A NA MORAVĚ
(1894) 1917—1945 (1994)*

Praha, 1995. — 129 s.

Б. Зілінський

*УКРАЇНЦІ В ЧЕХІЇ Й МОРАВІЇ
(1894) 1917—1945 (1994)*

Прага, 1995

В наш час відчувається велика потреба всебічного висвітлення маловідомих сторінок історії українського народу. Підтвердженням цього є поява двох праць, які, на наш погляд, заслуговують на увагу громадськості України.

Перше дослідження, що рецензується, — це монографія двох відомих словацьких україністів М. Гайдоша і С. Конєчного “Становище русинів-українців у Словаччині в 1948—1953 рр.”, яку 1994 р. видав Інститут сучасної історії Академії наук Чеської Республіки.

Монографія написана на основі аналізу праць попередників з використанням значної кількості документального матеріалу, що зберігається в архівах Словаччини. Це дало авторам можливість досить детально висвітлити життя русинів-українців за означений відрізок часу.

Словацькі вчені взяли на себе нелегке завдання — проаналізувати питання розвитку української національної меншини у Словаччині в складний період встановлення й укріплення тоталітарного режиму в Чехословаччині. Це цілком новий, об'єктивний погляд, адже попереднє опрацювання вказаної проблематики було виразно позначене однобічними ідеологічними підходами.

Праця складається із вступу, трьох розділів, що висвітлюють основні питання політичного, соціального, економічного і культурно-ідеологічного розвитку українців у Словаччині в 1948—1953 рр., та висновку.

Перший розділ “Політичні і адміністративні аспекти вирішення русинсько-українського питання” присвячений проблемам, які інші автори розглядали лише побіжно. Йдеться про питання політично-правового положення, демографічного розвитку і представництва українців у законодавчих і виконавчих органах усіх ступенів. Автори докладно розібрали політичні вимоги Української народної ради Пряшівщини (УНРП), висвітлили причини зменшення кількості українського населення і відверто вказали на обставини, що мали вирішальне значення для представництва українського населення в політичній системі тодішньої Чехословаччини.

В монографії говориться про деформації в українській політиці чехословацького уряду на початку 50-х років, які викликали у частини словацької громадськості антиукраїнські настрої, що найчастіше виявлялись у звинуваченнях українців в кар'єризмі, кон'юктурщині, націоналістичній взаємопідтримці. Автори відзначають, що законодавчі і виконавчі органи Пряшівщини приділяли велику увагу розробці української громадської справи і відносно вибагливо її оцінювали. Однак частим контролюванням і детально розробленими заходами вони фактично стискали ініціативу обласних, районних і місцевих інституцій, дезорієнтували функціонерів, а суть справ часто не вирішували. Звідси випливає цілком логічний висновок авторів, з яким важко не погодитися: за таких обставин вирішити українське питання було практично неможливо.

У другому розділі “Економічні і соціальні умови розвитку русинсько-української народності” авторам вдалося відобразити специфіку індустріалізації Північно-Східної Словаччини і процесу колективізації, незважаючи на те, що тогочасні статистики національні аспекти економічного розвитку, як правило, ігнорували. Значною мірою це стосується вирішення й проблем розвитку в галузі транспорту, охорони здоров'я, електрифікації і витрат населення.

Грунтовно досліджено авторами соціальну структуру української меншини. Цьому сприяють відповідно добрані таблиці.

Для третього розділу, що має назву “Прагнення формування української національної свідомості”, є характерним прагнення М. Гайдоша і С. Конечного подолати традиційне замовчування або деформовану інтерпретацію питань, що торкаються духовної сфери життя української народності того періоду. Автори детально проаналізували форми і методи культурної, шкільної і церковної політики КПЧ і держави щодо української меншини і підходи до організації її суспільної діяльності, піддали їх критичному аналізу. Вони показують, як через помилки керівництва краю у вирішенні питань культурного і духовного життя русинів-українців Пряшівщини на тривалий час була дестабілізована церковно-політична ситуація. Її наслідки не вдалося подолати до нашого часу.

Рецензована книга словацьких українців органічно поєднана з їх попередньою працею “До політичного і соціально-економічного становища русинів-українців у Словаччині у післявоєнні роки” (Кошіце, 1991, 187 с.), що свідчить про дослідження ними даного феномена в усій його складності і різноманітності.

Зважаючи на відсутність національного фактора у тогочасних статистиків, автори мусили влатися й до соціологічних даних про розвиток регіону. Від цього цінність представлених фактів тільки зростає. Однак автори не зайняли однозначної позиції щодо проблеми національного самовизначення русинів-українців, яка в сучасній Словаччині знову стала актуальною і є предметом обговорення на численних міжнародних конференціях.

Високо оцінюючи працю М. Гайдоша і С. Конечного, все ж зазначимо, що хотілося б знайти в ній більше відомостей про зв'язки русинів-українців з історичною батьківщиною, про форми і масштаби цих зв'язків. Можливо, більше уваги слід було б приділити такому аспекту досліджуваної теми, як взаємовідносини українців-русинів з місцевим населенням, адже так чи інакше вони його торкаються, не виділяючи окремо. Але це побажання аж ніяк не знижує високий науковий рівень праці. Більше того — високої оцінки заслуговує використання великої кількості архівних матеріалів, тогочасної періодичної преси, вітчизняної і зарубіжної літератури, коректна робота з джерелами, а також доповнення роботи іменним покажчиком, біографічними даними і резюме англійською мовою.

Підсумовуючи, слід сказати, що пропонована наукова праця, безумовно, збагачує історичну науку. Словацькі вчені зробили велику справу, висвітливши один з періодів життя гілки українського народу в Словаччині — русинів-українців.

Друга з рецензованих праць “Українці в Чехії і Моравії (1894—1994)” належить відомому чеському україністу Б. Зілінському, з-під пера якого вийшло чимало цікавих доробок з українсько-чехословацьких зв'язків.

Зміст книги побудовано за хронологічним принципом, де кожний невеличкий параграф дає уявлення про окремі історичні події і їх вплив на становище української національної групи, починаючи з чесько-українських контактів на початку XIX ст., а саме з 1814 р., коли в Чехії з'явився перший переклад українських народних пісень.

Автор влучно починає книгу з історичного екскурсу в життя українців у Чехії і Моравії протягом XIX ст., називає прізвища відомих українських політичних і культурних діячів. Далі розповідається про причини та форми міграції українців на територію Чехії та Моравії у XX ст. Мова йде про галицьку молодь, яка на початку століття прямувала до Праги та інших міст Чехії й Моравії з надією отримати вищу освіту в численних чеських наукових установах, а також про видатних представників української науки, які працювали викладачами в чеських вищих школах.

Автором приділено чимало уваги таким формам міграції українців, як військова або політична, полон або вивезення на примусові роботи, що були характерними для часів першої світової війни. З її початком велика кількість біженців з Галичини та Буковини знайшла притулок на території Чехії і Моравії, де для них створювалися спеціальні табори. Такі ж табори було збудовано і для військовополонених російської армії, серед яких було чимало українців. Б. Зілінський вказує на причини міграції, розповідає про умови існування українців, ставлення до них з боку корінного населення, а також про їх культурне життя. Крім того, він розповідає про українську дипломатичну місію в ЧСР, підкреслюючи, що її діяльність відбувалася за складних обставин. У Празі в той

період працювала і місія Української Соціалістичної Радянської Республіки, яку з утворенням СРСР поглинула єдина радянська місія.

Автор не залишив поза увагою і діяльність УНР, спрямовану на поширення відомостей про Україну, зокрема про її музичну культуру, про турне по Чехословаччині Української Республіканської Капели, частина якої поповнила ряди української еміграції.

Життю українців в Чехословаччині у період з 1918 до 1938 рр. присвячена центральна, найбільша частина даної книги. Як справедливо стверджує Б. Зілинський, основним посібником для вивчення діяльності української еміграції є відома праця С. Наріжного "Українська еміграція" (ч. 1, Прага, 1942). Б. Зілинський намагався узагальнити і поширити відомі на сьогодні факти: виникнення наукових українських закладів і установ в Чехословацькій Республіці, діяльність найбільших з них — Українського Вільного Університету і Української господарської Академії в Подєбрадах. Наголос зроблено, в основному, на прихильному ставленні керівництва Чехословацької держави до української еміграції протягом міжвоєнних років.

Цікавим, на наш погляд, є розділ, що розповідає про сільськогосподарський та робітничий прошарок українських емігрантів на території Чехії і Моравії. В історичній літературі про них майже не згадується.

Окремо в книзі стоїть питання про закарпатських українців, які з 1919 р. опинились у складі Чехословацької республіки і розповідь про яких, як небезпідставно стверджує Б. Зілинський, у багатьох наукових працях не завжди відповідала дійсності. Можна повністю погодитися з висновком автора, що закарпатці зробили свій вагомий внесок у формування української свідомості в чеських землях.

Не меншу увагу в книзі приділено нелегкому становищу українців під час окупації Чехословаччини фашистською Німеччиною. Розповідається також про націоналістичні угруповання на чеських землях, їх ставлення до фашистського режиму, про українців-"остарбайтерів", на яких поширювалася військова повинність. Наведено цікаві дані про останню хвилю української еміграції до Чехії і Моравії під час другої світової війни. З її закінченням на українців чекала депортація. Як відзначає автор, пощастило лише тим, хто встиг покинути територію Чехословаччини.

У подальшому викладі Б. Зілинський називає й інші обставини, через які значно зменшилась кількість українського населення в Чехії і Моравії. Це, по-перше, втеча на захід, що була, на думку автора, значно більшою, ніж заарештування й депортація, і, по-друге, добровільне повернення до Радянської України.

В книзі приділено увагу повоєнній еміграційній хвилі — закарпатській, а саме поверненню вояків чехословацького корпусу, в якому, як стверджує автор, переважали особи, які походять з міжвоєнної Підкарпатської Русі.

Чеський україніст аналізує ставлення керівництва Чехословацької держави після війни до українців і називає його холодним. Нова геополітична ситуація і впливаючі з неї закордонні пріоритети зробили з українців, як і з інших народів, що входили до складу СРСР, небажаний і неприємний елемент. Змальовано складну ситуацію, в якій опинились українці після закінчення другої світової війни. Простежено, як змінювалося ставлення до українців і стосунки з ними у подальші роки.

Оновлення чесько-українських контактів відбулося на основі розвитку україністики. Хоч це здається нелогічним, однак ця галузь дослідження, за словами Б. Зілинського, у міжвоєнні роки не була розвинута і досягла успіху в 60-ті роки завдяки українцям молодшої генерації. Для 70-их і 80-их років було характерним насильницьке обмеження українських культурних прагнень у чеських землях, що позначилося й на стані чеської україністики.

Завершує виклад Б. Зілинський 90-ми роками, коли більш як після 40-літньої перерви змогло розвинути легальну діяльність Об'єднання українців у Чеській республіці.

Привертає увагу і бездоганно укладений за алфавітом вибіркового огляд кількох десятків чеських і моравських місцевостей, де діяли українські емігрантські товариства, про які в теперішні часи вже забуто. Як зазначає автор, про ці товариства не знає ні чеська громадськість, ні навіть українці, які там мешкають. Невелика добірка ілюстрацій, огляд основної літератури і перелік згаданих у тексті осіб, місцевостей, організацій, установ і друкованих органів, а також резюме російською, українською і англійською мовами є необхідним і важливим доповненням до книжки і свідчить про високу видавничу і поліграфічну культуру.

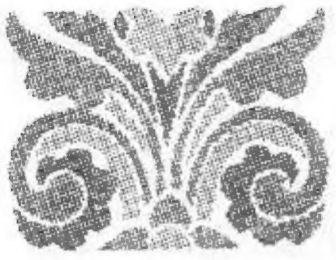
Звичайно, на 127 сторінках неможливо докладно висвітлити величезну кількість питань, яких торкається автор. Кожне з них, як, наприклад, еміграційні процеси, діяльність української еміграції в міжвоєнний період, депортація та багато інших, може бути предметом окремого ґрунтовного дослідження. Розуміючи це, автор наголошує на тому, що книга має науково-популярний характер. Цінність її, на нашу думку, полягає в тому, що Б. Зілинський зібрав усі ці питання разом, фрагментарно їх окреслив і дав можливість розмірковувати дослідникам над подальшою роботою в напрямку вивчення історії української діаспори і української національної меншини в Чехії як у минулому, так і на сучасному етапі.

Однак популярний характер книги не заважає зробити і деякі зауваження. На наш погляд, поза увагою автора опинилися такі цікаві і важливі питання, як зв'язки українців Чехії і Моравії із землею батьків у різні відрізки часу, вирішення українського питання в Чехословаччині, взаємовідносини українців з іншими національними меншинами Чехії та ін. Здається, що їх можна було б висвітлити у такому ж стислому вигляді, як і інші.

В книзі відсутні посилання, конче необхідні читачеві-науковцю, хоча ненауковий характер видання, мабуть, цього не вимагає.

Висловлені зауваження слід сприймати, скоріше, як побажання, і вони аж ніяк не впливають на загальну позитивну оцінку книги, що є оригінальним викладенням історії українського народу на чеській і моравській території.

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ, І. В. ЄВСЕЄНКО

В. І. МАРОЧКО (Київ)

Міжнародна наукова конференція “Голод 1946—1947 рр. в Україні: причини і наслідки”

27 травня 1997 р. у приміщенні Інституту історії України НАНУ відбулася наукова конференція на тему: “Голод 1946—1947 рр. в Україні: причини і наслідки”. Ініціатором її проведення виступила Всеукраїнська асоціація дослідників голоду — геноциду 1932—1933 рр. в Україні. На конференцію прибули понад 30 науковців з академічних установ та вузів України, а також учені з Росії та США. Учасників наукового зібрання привітав директор Інституту історії України НАНУ, академік НАНУ В. А. С м о л і й, який, побажавши їм успішної роботи, звернув увагу присутніх на те, що саме співробітники інституту завершили своєрідну трилогію — підготували та опублікували збірники архівних документів про голод 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947 рр.

З промовама на конференції виступили київські науковці С. К у л ь ч и ц ь к и й (“Голоди 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947 рр.: схожість і відмінність”), В. М а р о ч к о (“Голодні лихоліття 30-х—40-х рр. в Україні”), Р. П и р і г (“Голод 1946—1947 рр.: документальні джерела”), П. П а н ч е н к о (“Соціальна політика тоталітарної держави і КПРС — основна причина голоду 1946—1947 рр. в Україні”), вчені із США: Д. М е й с (“Політичні причини третього голодомору: відоме і невідоме”), М. К о ц ь (“Голодомори і наше майбутнє”) та ряд інших дослідників цієї трагічної сторінки в історії України. Регіональні аспекти проблеми висвітлювали науковці вузів Харкова, Полтави, Донецька, Дніпропетровська, Херсона, Луганська, Запоріжжя, Миколаєва, Вінниці, Кременчука, Чернівців. Вони дослідили особливості становища в західних, південних та східних областях України. Зокрема, О. Є р м а к докладно розповів про голод 1946—1947 рр. на Полтавщині, О. Н і к і л ь в — на Дніпропетровщині, В. Х о л о д н и ц ь к и й — на Буковині. Принагідно зазначимо, що вузівські науковці записали сотні спогадів очевидців голодного лихоліття.

Учасники конференції дійшли висновку, що основними причинами голоду 1946—1947 рр. були війна, посуха, хлібозаготівлі за принципом і досвідом продрозкладки 30-х рр., грабіжницька податкова політика. Повоєнне лихоліття охопило значно більшу територію, ніж у 1932—1933 рр. і звело у домовину понад 1 млн. чол. Характерною ознакою післявоєнного періоду було неухильне зростання кількості хворих на дистрофію. Дослідники наводили жахливі факти людоїдства, трупоїдства, що траплялися подекуди в ті роки. Зазначалося також, що, хоча апогей голодомору припадав на 1947 р., він фактично тривав ще протягом 1948—1949 рр.

Соціально-демографічні та морально-етичні наслідки повоєнного голоду в Україні потребують ретельного вивчення. Тому учасники конференції виявили бажання скликати чергове зібрання дослідників цієї проблеми.

А. О. ГУРБИК (Київ)

Міжнародна наукова конференція у Варшаві “Польща, Україна, Німеччина, 7 років після падіння залізної завіси”

14—15 березня 1997 р. у Варшаві відбулася організована німецьким фондом Фрідріха Еберта міжнародна наукова конференція “Польща, Україна, Німеччина, 7 років після падіння залізної завіси”. Напередодні роботи конференції її учасники проглянули спеціально підготовлений кінофільм “Кордон”, який став, так би мовити, лейтмотивом роботи пленарних засідань.

Пленарне засідання конференції, що відбулося 14 березня в конференц-залі готелю “Європейський”, вступними доповідями та привітаннями відкрили керівник польського представництва фонду Фрідріха Еберта у Варшаві Ханс Блюменталь і проф. Історичного інституту Варшавського університету Владзімеж Бородзей.

Цього ж дня історики, політологи, представники церков, політики, громадські діячі України, Польщі та Німеччини взяли участь у роботі трьох проблемно-тематичних секцій. На першій секції “Німецькі креси східні — Польський Захід. Польські креси східні — Український Захід” головував доктор Дітер Бінген — представник Федерального інституту дослідження Східної Європи (Німеччина). Доповідачі з різних точок зору намагалися розглянути задекларовану тему роботи секції. Професор Гданського університету, письменник Стефан Хвін у доповіді “Література пограниччя та дилемати Центральної Європи” висвітлив проблеми польсько-німецького пограниччя й їх відображення в літературі і, зокрема, в двох своїх книгах “Коротка історія певного жарту” та повісті “Ханеманн”. Український історик Іван Сварник у виступі “Креси східні чи Україна Західна” на основі архівного історичного матеріалу порушив комплекс проблем польсько-українського порубіжжя. Німецька публіцистка й авторка фільму “Депортовані. Німці, поляки, українці” Улла Лахауер розповіла про історію пошуку матеріалів про три сім’ї (українську, німецьку, польську), які були насильно виселені з рідних земель у сусідні держави. Вона підкреслила, що ці відомості пізніше лягли в основу названого вище кінофільму.

На другій секції “Християнське послання миру — роль церкви в творенні добросусідських відносин”, яка проходила під головуванням проф. Академії католицької теології Хельмута Юрса (Варшава) та д-ра Сергія Сдіорук (Інститут стратегічних досліджень, Київ), свої погляди на проблему висловили голова Ради костьолу Євангельського в Німеччині, д-р Юрген Шмуде, повноважний представник біскупа на Шльонську Опольським Вольфанг Глобіш і депутат Верховної Ради України, голова парламентської комісії Михайло Косів.

Третя проблемна секція була присвячена темі “Депортація — спільний історичний досвід поляків, німців і українців”. Голоували на ній заст. директора Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук, проф. С. В. Кульчицький та д-р Роберт Траба — представник Німецького історичного інституту у Варшаві. Робота названої секції розпочалася доповіддю голови фундації “Європа — Померанія” д-ра Філіппа фон Бісмарка. Польський погляд на проблему депортації виклав у своєму виступі проф. Історичного інституту Варшавського університету Владзімеж Бородзей.

Українська точка зору на історію депортації народів Європи була представлена на конференції в „рунтовних доповідях проф. С. В. Куль-

чицького і канд. іст. наук В. Ф. Репринцева (Інститут історії України НАН України). Доповідачі на широкому історичному матеріалі показали депортацію не лише як трагічний історичний досвід українського, а й німецького та польського народів.

Другий день роботи міжнародної конференції, яка проходила 15 березня в конференц-залі готелю "Брістоль", розпочався засіданням секції "Незнаний сусід — взаємний образ в медіях" під головуванням Юргена Вейтіга (Радіо, Варшава). Досить цікаві самокритичні доповіді тут виголосили Клаус Бахман ("Штутгартен цайтунг") та Мачей Стасінскі ("Газета виборча"). Українська сторона була представлена виступом кореспондента газети "Високий замок" Андрієм Болкунном (Люблін, Львів), який змалював стан публікацій в українських масмедіях на "польську" та "німецьку" тему.

На засіданні секції "Європейський Союз і його східні регіони: теорія й практика", якою керував берлінський публіцист Петер Бендер, свої доповіді виголосили Рольф Тіманс — представник Євросоюзу в Польщі, Марек Галасевич — воєвода Щецинський та Рут Хеннінг (Товариство "Польща — Німеччина", Потсдам).

Останнє пленарне засідання конференції було присвячене розгляду практики співробітництва на польсько-українському пограниччі, про яке розповіли Адам Пензьол (Бешадська агенція регіонального розвитку) та Володимир Горбовий — представник Старого Самбора.

Загалом у ході роботи міжнародної конференції, як в доповідях, так і в дискусіях, учасники, хоча часто виголошували й протилежні і часом різкі оцінки, проте дійшли висновку про необхідність подібного обміну думками представників інтелектуальної еліти Польщі, України, Німеччини.

СОДЕРЖАНИЕ

Приветствия "Українському історичному журналу"	3
СТАТТІ	
<i>40-летие "Українського історичного журналу"</i>	
К о в а л ь М. В. Флагман отечественной историографии	11
<i>900-летие Любечского съезда князей</i>	
К о т л я р Н. Ф. Древнерусская государственность: до и после Любеча	19
* * *	
С в и т л е н к о С. И. (Днепропетровск). Народничество в Украине: современный взгляд на проблему (<i>окончание</i>)	29
ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ	
М а т я х В. Н. Медиевистика на страницах "Українського історичного журналу"	39
Г р а н к и н а О. В. Некоторые аспекты источниковедческого анализа архивно-следственных дел репрессированных в 1920-х—1950-х гг. в СССР	49
СООБЩЕНИЯ	
С а к а д а Л. Д. Два журнала украинских историков: "Український історичний журнал" и "Український історик"	58
В и л к у л Т. Л. Древнерусское "чаль": социальная интерпретация термина и понятия	68
К л и м о в с к и й С. И. К вопросу об "ограниченности" магдебургского права средневекового Киева	76
Р у с н а ч е н к о А. Н. Украинский национальный фронт — подпольная группа 1960-х гг.	81
ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ	
П а в л ю к О. В. Советофильство Е. Петрушевича: убеждение или принуждение? (<i>Окончание</i>)	95
Р у б л е в А. С. Дорогами на Соловки: советское десятилетие Михаила Лозинского	103
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Р ы ч к а В. М. Игорь Шевченко. Украина между Востоком и Западом: очерки культурной истории к началу XVIII ст.	136
Н а у л к о В. И., Ч у х л и б Т. В. О. І. Гуржій. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право	137
К а т р е н к о А. Н. Нариси з історії українського національного руху	140
С к л я р е н к о Е. М. З. Г. Лихолобова. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу)	145
П а н ч е н к о П. П. Карпаты: 1941—1945. Документальные военно-исторические очерки	147
Л ы с е н к о А. Е. Г. И. Ванеев. Севастополь 1941—1942. Хроника героической обороны	148
В и д н я н с к и й С. В., Е в с е е н к о И. В. М. Гайдош, С. Конечны. Положение русинов-украинцев в Словакии в 1948—1953 гг.; Б. Зилинский. Украинцы в Чехии и Моравии (1894) 1917—1945 (1994)	152
ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ	
М а р о ч к о В. И. Международная научная конференция "Голод 1946—1947 гг. в Украине: причины и последствия"	157
Г у р б и к А. А. Международная научная конференция в Варшаве "Польша, Украина, Германия, 7 лет после падения железного занавеса"	158